

АВТОБІОГРАФІЯ АКАД. ДМИТРА ІВАНОВИЧА БАГАЛІЯ.

I. Завдання автобіографії й бібліографії.

Уважаю за величезну, ба навіть надмірну собі честь, що найвища в нашій українській Республіці наукова установа — Академія Наук — взяла на себе ініціативу й організацію мого юбілею. Адже раз-у-раз почував я та й тепер відчуваю непоривний зв'язок з Академією од того дня, як вона заснувалася, — а на її організацію й моєї пильної праці покладено чимало, — геть аж до сьогодні. Коло складання свого життєпису мусів був заходитися я сам, бо ніхто інший цього зробити не спромігся-б, а тимчасом життєпис цей неминуче потрібен, щоб конкретними й фактичними даними можна було підбивати підсумки моєї наукової праці. Та автобіографія й бібліографія праць можуть дати самі лиш матеріяли для оцінки моєї діяльності, а саму оцінку робитиме вже громадянство й передусім науковий його осередок. Кажу „громадянство“ тому, що наукова моя діяльність ніколи не була суто кабінетна, одірвана од громадського життя, ба навпаки, органічно й принципово з ним зв'язана, зівсіди мала громадський характер.

Скількись разів заходжувавсь я писати свої мемуари або, принаймні, складати автобіографію в світлі своєї доби, себ-то таку, щоб була вона не тільки мій саможиттєпис, ба й подавала-б тее загальнее тло, що на ньому розгорталося мое життя, щоб подала вона характерні риси моєї доби, мого соціального оточення.

Вважаючи на вимоги юбілею, я особисто повинен зробити все, щоб дати громадянству певний, і яко мога повний матеріял про свою працю — наукову передусім, а тоді громадсько-просвітню, ці-бо дві її сторони вичерпують собою трохи чи й не всі основні інтереси мого життя, його актив, об'єктивну питому, мовляв, його вагу. Ці матеріяли, що подати їх мушу я сам, то 1) мій саможиттєпис і 2) бібліографія моїх писаннів.

Обертаюся тепер до свого саможиттєпису — його мети та загального характеру. Чим може зацікавити він сьогочасне громадянство й передусім, українське? І який має бути його зміст? Визначає це, річ очевидна, мій вік, зміст мого життя й тієї доби, коли я був працював. Сімдесят років — це поважний період у житті окремої людини, а коли він зв'язується ще з добою, оточенням, громадянством, науковими та просвітніми його інтересами, одне слово — з розвитком культури й її діячами, то тим самим набирає й історич-

ного інтересу, надто для молодшого покоління, що може довідатися про добу другої половини XIX в. з самісіньких лиш літературних пам'яток. Історичний інтерес будь-якого мемуара або саможиттепису залежить передовсім од питомої ваги та певности поданих і висвітлених у ньому даних і, по-друге, — од того, чи багато важить сам мемуарист в історичному процесі життя. Буває так, — що правда, на жаль, аж надто не часто, — коли обидві ці умови збігаються. Та от найвидатніші українські наукові діячі, — для громадянства — це невіджалувана втрата, — не залишили нам зовсім ані докладних своїх мемуарів, ані саможиттеписів (живий приклад серед українських вчених — це геніяльний О. О. Потебня, далі В. Б. Антонович, що описав лиш невеличку частину свого життя, О. М. Лазаревський, що теж не дав ані мемуарів, ані автобіографії). І це велика шкода, бо вони-б могли дати коштовні дані для своєї біографії — і для свого світогляду, і для своєї доби. Та й узагалі українська мемуаристика, треба сказати, дуже вбога, а це шкодить і українській історіографії. Те самісіньке треба сказати і за давні часи: коли число російських мемуарів XVIII й XIX в. надмірно велике, число українських мемуарів надзвичайно мале і такі перлини мемуарної української літератури, як Шевченків щоденник — то явище одинокі. Здавалося-б, що передусім історики повинні бути мемуаристами, та серед українських істориків ми цього не помічаємо. І навіть автор класичної історії України акад. М. С. Грушевський, що життя й діяльність його являє собою різноманітну та барвисту, так-би мовити, епопею, дав нам лиш коротеньку автобіографію та й те з нагоди двох своїх юбілеїв. Отож і я з нагоди свого юбілею мушу оце скласти свою автобіографію. Вона, очевидячки, не може бути дуже різноманітна своїм змістом, бо саме життя моє та праця мали були скромне значіння. Переоцінювати його я не хочу: у діяльності моїй не було яскравих моментів загального значіння, бо-ж зівсіді од політики й активного тогочасного політичного життя стояв я осторонь. Дотепним терміном старчика Сковороди кажучи, це була не природня для мене стать; у мене не було нахилу до політичної акції¹⁾. І коли треба визначити основну, переважну прикмету моєї вдачі, знайти центр, осередок моїх змагань, розум і зміст мого „буття“, то, підбиваючи підсумки й оглядаючись на своє минуле, я міг-би сказати: 50 років на сторожі української науки й культури“. У цьому лиш і полягає моє право на власну автобіографію, у цьому полягатиме її зміст, у цьому й інтерес її для громадянства, бо-ж я, — і це друга основна прикмета моєї діяльності, — ніколи не був замолоду, не є тепер і, певен, що й поки віку мого, не буду — кабінетним, замкненим у тісному колі вченим, а — одночасно і вченим, і громадським діячем на

¹⁾ Саможиттепис мій — це чималою мірою і мої мемуари, отож, щоб були вони фактично точні, я понаводив у них документальні дані з архівних джерел; за особливо потрібні вважаю їх там, де мова власне про мене йде.

полі культури. Інтерес моєї автобіографії залежатиме од того, наскільки точно й правдиво відбиватиме вона невпинну наукову й громадську мою працю протягом чималого таки часу, п'ядесятъ-бо років у житті окремої людини — це ціла доба. Та значіння моєї праці не тільки в тім, що була вона невпинна: багато ваги додає їй іще те, що охоплює вона передреволюційну, революційну ще й сучасну добу. Останні десять років у моїй діяльності звязані з революційним жовтнем і тому хоч присвячено їх самій лиш науці та культурі, але науці й культурі радянській. Працював я мало не на самісінькій лиш Україні: перші 25 років свого життя прожив у культурному осередку України — в Києві, з 1883 року й до сьогодні перебуваю в культурному осередку Лівобічної України (а тепер столиці всієї України), Харкові; короткий час я проживав у колишньому Петербурзі, але більшу половину часу й тоді проводив усе-таки в Харкові й взагалі не поривав звязків з Україною. Мав я безпосередні звязки і з іншими частинами України. Але все-таки мушу одзначити, що головний круг моїх наукових і суспільно-культурних інтересів зосереджувався на Слобожанщині і там я переважно пустив глибоке коріння. Отож, моя діяльність, надто громадська, має значною мірою, мовляв, не так загально-український, як краєвий український характер, захоплюючи найбільше Слобідську Україну. Але треба одначе завважити, що в своїх наукових працях я територіяльно зівсіді виходив по-за межі Слобожанщини, вводячи в круг навіть спеціальних студій і Гетьманщину, і Південну Україну, і певною мірою Правобічну Україну (останніми часами, виучуючи на підставі архівних матеріалів революційні рухи в ній XIX в.), і, що найголовніше, я зівсіді намагавсь виучувати методологічно українську історію в загальному всеукраїнському масштабі, добре розуміючи, що без цього вона може набути занадто місцевого обмеженого характеру — погляду „с своей колокольни“. У своїх розвідках я навіть виходив иноді по-за межі спеціально української історії, і студіював питання з історії українського письменства, культури, історичної географії й археології, звязуючи до купи всі оці дисципліни, як це робив мій учитель В. Б. Антонович та й інші представники української документальної школи. Скажу більше: завдяки конкретним умовам моєї діяльності, як професора (формально) на катедрі російської історії, я студіював для своїх університетських курсів наукову літературу і з історії московської держави, тим більше, що з усіх українських земель Слобідська Україна була найтісніше і найщільніше звязана з Москвою; в її устрої й культурі ми бачимо і українську, і російську стихію, що існували поруч одна з одною на її території. Наслідком такого інтересу не виключно до самої української, ба й до російської народности і до їх історичного процесу були мої синтетичні курси та підручники з російської історії (одного з них, присвяченого спеціально історії московської держави, не опубліковано й досі). Читав

я ще загальний курс (і видав його літографським способом) російської історіографії. Але спеціальних робіт, розвідок з історії Росії взагалі я не писав, як це видно з моєї бібліографії, отож усеньку мою наукову працю — в її цілому — присвячено території України та її людності за невеличкими винятками, як це було, наприклад, у моїх „Очеркахъ по исторіи колонизації степной окраины Моск. Госуд.“, де я мусів опрацювати і українську, і російську колонізацію, щоб можна було зрозуміти характерні риси й особливості обох, порівнюючи їх одну до одної.

Зосередження особливої уваги на Слобожанщині мало позитивні наслідки через те, що дало мені спромогу поглибити свою працю — і наукову, і громадську переважно на одній території, міцно й органічно звязавши цю працю з місцевим ґрунтом, з місцевими умовами життя, ставати там на шпильях серед суспільства, що само заклиало мене на ці найвідповідальніші провідні високості.

Я прагнув, щоб наукова моя праця, переважно, над темами з краювої історії України, не зробила з мене вузько місцевого історика, бо я обробляв і ці теми згідно з вимогами загальної історичної методології в масштабі цілої української історії, а так само чималою мірою й російської. Може, мої курси з російської історії в Харківському університеті, що я повинен був викладати як професор на кафедрі російської історії, і синтетичні огляди російської історії і не давали мені певною мірою працювати над самісінькою історією України. Але цього вимагали мої обов'язки професора російської історії.

Складаючи бібліографію своїх праць, я переконався, що її не міг-би скласти ніхто, окрім мене самого. Це пояснюється між иншим тими специфічними умовами, що в них видавали свої праці „провінційні робітники“ у давній царській самодержавній російській імперії, надто на Україні. Відома сумна доля що-до цього українських вчених, навіть таких славетних, як О. О. Потебня, М. Т. Сумцов, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, що мусіли були друкувати свої праці в мало відомих і мало не зовсім невідомих для столиць (Петербурга й Москви) виданнях, як місцеві газети, часописи, то-що. О. О. Потебня друкував свої наукові дослідження всеслов'янської ваги в „Филологическихъ Запискахъ“, „Филологическомъ Вѣстникѣ“, видаваних у Воронежі й Варшаві; М. Т. Сумцов надрукував сотні своїх статтів у „Южномъ Краѣ“; В. Б. Антонович, що друкував свої історичні праці в „Архивѣ Юго-Западной Россіи“, був через це такий невідомий як історик України, по-за межами України що одна дуже поінформована російська газета надрукувала таке: в відомого, мовляв, М. Антоновича (критика) є так що й нікому невідомий „однофамилець“, себ-то проф. В. Б. Антонович. Статті О. М. Лазаревського розпорошені були теж по місцевих виданнях, аж поки він зосередив свою наукову продукцію в „Кіев. Стар.“, та й цей часопис мав не-

багатьох передплатників і був мало відомий у Росії. Те саме мушу сказати і про себе: працюючи мало не виключно в Харкові і здебільшого над темами українсько-краєвого характеру, особливо зв'язаними з історією Слобідської України, я мусів уміщати свої невеличкі статті переважно в місцевих виданнях, як „Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ.“, як поступові тоді „Харьк. Губ. Вѣд.“ — і лиш почасти міг узятися до їх перевидання в двох збірниках, присвячених історії освіти й історії Слобідської України. Друкував там, де можна було надрукувати будь-що з своєї наукової продукції, бо ніколи нічого не писав спеціально для часописів або газет на їхні теми. Цим і пояснюється, що розпорошено праці мої по місцевих спеціальних виданнях, мало не зовсім невідомих для широких кіл тодішнього суспільства. Навіть українці по-за Слобожанщиною мало їх знали. Вийняток становлять мої два підручники з історії Росії (у виданнях Ситіна в Москві), широко популярні серед учителів усїєї Росії й України, і моя „Історія г. Харькова“ (вид. харківської міської управи) та почасти статті друквані в „Кіевской Старинѣ“ і, нарешті, — одна праця, по-українськи надрукована в Галичині (про майдебурське право), що галицька інтелігенція залюбки її читала. Так було перед революцією. Одколи настала жовтнева революція, здобув я спромогу в більшому числі примірників друкувати свої праці виключно рідною мовою, не так, як було давнїш: згадаймо, якими малими накладками друкували свої праці українські вчені перед революцією — Антонович, Лазаревський, і ин. Не маючи змоги видавати свої праці окремими виданнями, ми мусили були видавати їх у часописах, здобуваючи сами пересічно примірників 200 (таке число було звичайне для О. М. Лазаревського); а одного разу я здобув якихось нещасливих 20 відбиток з „Х. Г. В.“ своєї публічної лекції, дарма що тема була аж надто цікава. Наведені в мене факти, гадаю, мають і загальне значіння — змальовують, за яких важких ненормальних умов друкували українські вчені перед революцією свої наукові розправи. Це, очевидячки, не треба забувати, оцінюючи їх наукову продукцію й її вагу. Та найбільше наше лихо полягало в тому, що перед революцією через об'єктивні умови мало друковано праць українською мовою. Усім відомий той сумний факт, що не тільки давня генерація українських істориків, як В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, а й молодша (тепер давня), як от Ор. Ів. Левицький, я й інші, мусили були друкувати свої праці по-російськи, дарма що добре володіли українською науковою мовою, бо ті офіційні видання, де вони були вміщені (як Архивъ Юго-Западной Россіи, Кіевская Старина, Чтенія въ обществѣ Нестора, Сборникъ Харьковского Историко-Филологического Общества), виходили тільки російською мовою, не кажучи вже за широкі російські видання (як Чтенія Москов. Общ. Ист. и Древн. Россіи, як видання Російської Академії Наук, то-що). Українську наукову мову було заборонено і в наших університетських викладах, і в виданнях. Була

деяка спромога посилати свої праці до друку до Львова, але Львівське Наукове Товариство могло вдовольнити через об'єктивні умови лиш невеличкою мірою цю загальну потребу українських вчених. І вони мусіли були, здебільшого, обмежитися на тому, що присвячували свої праці темам з українознавства, але писали їх московською мовою. Кайдани з українського слова взагалі й української наукової мови зокрема розбила допіру жовтнева революція, давши нечувані можливості для розвитку української культури рідною мовою геть на всій Україні. Вона дала й нам, представникам старої генерації українознавства невимовну втіху працювати вкупі з усіма сучасними науковими діячами не лиш для невеличких гуртків інтелігенції, ба й на користь робітничо-селянським масам в усіх галузях науки.

II. Дитячі роки в Києві (1857 — 1864).

Народивсь я в Києві року 1857 26 жовтня (ст. ст.) на Подолі, на Спаській вулиці, що близесенько підходить до Дніпрові набережної. Це перебування на Подолі в безпосередньому сусідстві з Дніпром-Славутою не аби-як позначилося на моїх дитячих роках. Проживаючи в такому великому місті як Київ, в умовах неначе-б і міського побуту, стояв я тимчасом доволі близько до місцевої української природи, кохавсь у ній і стихійно нею захоплювався. Тодішній Поділ зберіг був чимало рис побутової української старосвітчини так само, як і Глубочиця, де жив мій батько, або Звіринець, де я теж пробував деякий час.

Скрізь там проживали численні ремісники-українці, що їх ремества дали назви декотрим київським урочищам, як от відомі Кожум'яки. Взагалі Київ з його незліченними пам'ятками являв собою немов музей старовини; вони були за наочну школу для студій над його історичною топографією й історією. Отож, проживаючи в ньому, зразу на Подолі, а згодом — за студентських уже часів — у Старому Києві, знайомивсь я і з його топографією, і з пам'ятками його старовини. Одне слово, протягом двадцятип'ятилітнього свого перебування в Києві я так зрісся з цим містом, що зробився з мене щирісінський киянин. З Києва я робив екскурсії, подорожуючи по його околицях, а користувався для цього найбільше староруським „варязьким“ шляхом, себ-то Дніпром. Дніпро й тоді не тільки одмежував Правобережжя од Лівобережжя, як було воно за князівської ще доби, ба й сполучав їх одне з одним. Не аби-яку вагу для цього об'єднання мали човни, що за прашура їхнього була славнозвісна однодеревка, — суденце видовбане з одного дерева. Роля човна в первісній історії Києва була така велика, що з ім'ям першого легендарного перевізника через Дніпро — Кия перекази звязали й саму назву нашого славного міста. Мій гімназійний товариш О. О. Кисіль (тепер відомий професор-лікар у Москві) покупив був якомсь човна

для наших мандрівок Дніпром. І досі пам'ятаю, як невеличкий гурток нас молодиків літньої теплої ночі сідав на човна, плив униз, причалував до якого-небудь Дніпрового острова, що нижче Києва, де стояло в стіжках недавнечко скошене сіно, та й перебував тут цілісіньку ніч, зарившись у стіжок. На чудовому крайнебі блимали зірки і місяць розливав своє срібliste проміння по землі. А навкруги тиша й пахощі степового зілля, що серед нього ми розпізнавали і чебрець, і материнку, і м'яту. Отакі мандрівки були нам улітку замість одпочинку на селі або на хуторі, або на „дачі“. Вчащаючи на Дніпро, я рано вивчивсь плавати, непогано вмів гребти, керувати стерном, а найлюбіше було мені — це купатися в його бистрих хвилях. Через оцю мою пристрасть до купання одного разу за малим не скоїлося було лихо, і я був трохи-трохи не загинув. Ще хлоп'ям укупі з товаришами купавсь я з плотів, що перегороджували мало не всю річку коло Подолу. Поміж плотами були прогалини, тут ми звичайно й купалися; по цих місцях було дуже неглибоко і коси висовувалися поверх води. Плавати тоді я ще не вмів. Спокійно й радісно тішивсь я в воді, мене пестило, пригрівало й голубило сонечко. Купавсь я довго, аж поки знесиливсь, і от, саме коли був притомивсь, потрапив одразу на глибоке місце, захлинувсь водою та й почав потопати, то виринав, то потопав, аж поки, на мое щастя, прибила мене течія до плота, де сидів і ловив рибу якийсь чоловік — він притяг мене до плота за волосся й витяг з води мало не зомлілого; я випустив воду, що її мимохіть занадто багато був наковтавсь, очуняв та й почимчикував додому. На всеньке життя збереглося в мене почуття людини, що була близько од неминучої смерті, що вже була в її обіймах: ніякого страждання, ніяких мук — і тільки неначе в одному фокусі зосереджено було всеньке недовге мое життя. Та, будь-що-будь, воду та річку я й після того любив. Дніпро ще й тим був мені любий, що вдовольняв мою пристрасть до рибальства. Це була перша і найбільша пристрасть мого дитячого віку, що збереглася дуже надовго: рибалчив я і студентом будши, і професоруючи, ба навіть намагавсь ловити рибу в Швайцарії в Фірвальдштеттському озері. Звідки взялася та чому розвинулася ця моя пристрасть? — Очевидячки, сприяли цьому умови мого дитячого життя: під боком був риболовний Дніпро, знаряддя для рибальства було дуже просте й дешеве: треба було лиш покупити за копійку гачка для вудки, насмикати з конячого хвоста волосіни (робити це було, що правда не раз-у-раз безпечно), виламати та обстругати вудлище (і все це самотужки), примаїструвати грузила й саморобного поплавця з плящаної затички й гусячого пера, накопати черви на принаду, або наловити мух на верховодку, або захопити з собою хліба чи гороху — і тоді йди на плоти, сідай там та й лови або на поплавець, або на дригалку, себ-то без поплавця, тримаючи вудочку в руках, щоб вона з гачком дригалася на дні й приваблювала рибу смачною принадою; на верховодку

ловили рибу, що піднімалася з дна поверх води, ставили иноді перемет. Ловлячи рибу, я висиджував цілісні дні і, взявши з собою хліба та огірка, а то й сала (це вже був бенькет), не вертався додому й на обід — і так що-дня через ціле літо. Рибальство було для мене величезна втіха, але не самісінька лиш утіха, ба иноді й своєрідний промисел. Спеціалізувався я на ловінні риби мабуть чи не тому, що ловилася вона постійно ще й по багато. Я звичайно за день наловлював величезну низку до 100 — 150 штук, радісно й гордовито приносив їх додому для хатнього вжитку — у юшку. Але дуже часто в мене її не брали, надто коли вона була дрібна, важко і не варт було зчищати з неї луску. Отож, у таких випадках продавав я увесь свій полов за велику для мене суму — од 5 до 10 копійок — це був перший мій власний заробіток.

Єднання з природою мало добрий вплив і на моє здоров'я — стан його потроху поліпшувався. Улітку я спав звичайно надворі, багато часу був на повітрі, а не в хаті, де мене важко було вдержати на-весні, влітку й на початку осені. Зілля в Києві на Подолі було тоді багато: мало не коло кожного будинка був садочок з садовою й кущами. І при нашому власному будинкові був теж садок з грушами, яблуками, сливами, ба навіть морелями, з кущами агрусу, малини, то-що. Я й тепер пригадую, як мені добре дали пам'яткового за те, що я, правда не навмисне, а пустуючи, зламав у нашому садочку маленьке деревце морелі. Очевидячки, старші хтіли цим показати мені, хлопцеві, що з рослинами треба поводитися дуже обережно. Це „рукоприкладство“ мене тоді страшенно образило, але, на моє щастя, ніколи вдруге в моєму житті не трапилося. За дитячих років я ніколи й нікуди не виїздив з Києва, але моє безпосереднє знайомство з різними місцевостями України — їх природою і людністю — де-далі все збільшувалося, так що, нарешті, з мене зробився свідомий, так-би мовити, краєзнавець іще тоді, коли цього слова не вживали в його сьогочасному значінні. Тут я мимохіть застосував педагогічне правило — знайомитися з територією, починаючи з свого кутка, хати і переходячи до міста, тоді до його околиць, до краю й т. д.

Згадавши трохи за природу, що мене оточувала, переходжу тепер до людей — до своєї родини, до свого соціального стану й оточення. Моя генеалогія така. Мої діди й прадіди були київські старожили і належали до цехових київського рибальського цеху. Про це я довідався, розшукуючи в київських архівах матеріали до історії цехів на Україні. В цехових книгах рибальського цеху в Києві, що знайшов я в справах Київської міщанської управи, під 12 березня 1766 р. записано: „Поеднал цех рибальській Олексей Багалейко со-всем — с кунцею аксамалитом, почестью и за 5 рублей“. Це означає, що його прийнято було до рибальського цеху з заплатою в 5 карб. і з переліченими тут вступними внесками. В архівних паперах є вказівки на цехових Багаліїв і за пізніших часів. В. Б. Антонович опо-

відав мені, що знав в одному селі на Чернігівщині цілий рід Багалійв. Що-до цього прізвища з філологічного боку, то О. О. Потебня гадав, неначе-б походить воно з тюркської мови, бо його наведено серед тюркських слів в українській мові в Міклошичевому словникові багалі значить по-тюркськи ясний або дорогий. Треба, нагадати собі тут іще такі самі аналогічні суто українські прізвища, як Гамалій, Худолій. Згадаю і про свого учня М. М. Бакая — українця з Гадяча, що його прізвище, як і моє, тюркського походження: на Україні проходив відомий Бакаїв шлях, що дістав свою назву од мурзи Бака. Треба і взагалі згадати, що в утворенні української народности, і в колонізації України взяли жваву участь ті народи тюркського плім'я, котрі проживали на її території, починаючи од печенігів, тюрків, чорних клобуків і кінчаючи татарами. Багалійко вписавсь у рибальський цех у Києві ще в 1766 р., значить був київський старожил і рибалка, мабуть звязаний з Подолом. Батько мій проживав на Глубочиці, мати — на Спаській вулиці. Материна родина, як і батькова, належала до київського старожилого міщанства. Батько мій був лимар — шив збрую — шлейки, вуздечки, то-що, працював не покладаючи рук, переважно сам, а втім, мав іще декількох учнів. Батько й мати, за тих часів, які я пам'ятаю, жили один од одного нарізно. Згадую, що в батьковій хаті під підлогою була зашкурна вода. Батько, що оженився удруге після того, як померла моя мати, вмер іще нестарий. Мати моя померла теж середнього бувши віку. Після того, як вона померла, я оселився у тітки, що жила в одній садибі з моєю матір'ю; матері належав маленький флігель, що перейшов мені в спадщину. Сам я народивсь кволою дитиною, в мене часто бувала пропасниця, як я тепер здогадуюся, малярія, може в звязку з досить багnistим ґрунтом Подола, знов-же недалечко од нас була гнила Оболонь, де вздовж сусідніх вулиць проходила канава, й розгорталися гнилі затоки Дніпра, що частенько заливав підчас водопілля сусідні вулиці. Вулиці наші — Спаська, Хорєва являли собою на-весні і в-осени та й улітку багнища, і я згадую, як губив чоботи, переходячи через наші невивбукувані і без кладок для переходу вулиці. Отож і в Києві на Подолі треба було-б утворювати для школярів *feriae luti* — „брудні канікули“ на зразок таких, що ми знаємо їх у Харкові на початку XIX в. Санітарно-гігієнічні умови тодішнього нашого життя в Києві були аби-які, надто за дуже важких і сутужних часів водопілля на Дніпрі, коли річка підтоплювала багато сіл на лівому своєму березі й усі низькі київські околиці. Добре пам'ятаю цю повідь, коли мені траплялося їздити на човні тими місцями, де хати були затоплені і де іноді стреміли з води самісінькі лиш димарі. Добре пам'ятаю, яку сумну картину являв відомий „Контрактовий дім“ на Подолі, куди набивалося сила люду з затоплених київських місцевостей — тут були і чоловіки, і жінки, і діти — надто діти — усі з злиденним манаттям,

і все це на підлозі серед страшної тісноти, бруду, болота, де здорові були вкупі з слабими на різні пошесні хвороби. Базари були теж брудні. І коли Київ одвідувала холера, то боротися з нею було дуже важко, бо мікроби, потрапляючи в Дніпрову воду, неймовірно поширювалися (чи-ж треба казати, що ніхто аналіз над водою тоді не робив, а за артезіанську воду не було ще й згадки). Пригадую, як од холери в нас у будинкові помер один пожилець-бурсак: жадної дезинфекції в хаті, де лежав слабий, не зроблено. Про чистоту в приміщеннях дбали не дуже — і блощиць та бліх була сила. Білизну прано не надто часто, чоботи частенько таки, як ми казали, просили каші, одежина наша була з дешевого матеріалу і робили її або хатніми засобами, або в дешевих партачів-кравців і звичайно „на зріст“ (дитина росте, то-ж дарма, що одежа висить на ній як мішок).

Скажу тепер про своє матеріальне становище. Коли померла мати, оселився я в тій самій садибі у своєї рідної тітки. Тітка та її дочка шили свити для крамниць, а ті продавали їх приїжджим селянам. Трохи дивно, що селянські свити шили київські кустарі і кустарки, як ота моя тітка. А втім вони додержувалися сільського фасону для різних категорій покупців: були чоловічі свити, були й жіночі, були й дитячі. Роблено їх з сільського простого сукна. Були широкі кереї, були свити з гудзиками й без них, різні на колір — чорні, сірі, білі. Односити їх до крамниць мусів був я, дарма що робив це дуже неохоче. Моя тітка мала свій власний маленький, старенький будинок, чолом на вулицю. Він увіходив у склад, так-би мовити, спільного сябринного володіння. За учасників — сябрів було в ньому двоє родин — моя тітка Савицька і Станенчиха. Це не були родичі, а все-ж володіли вони будинком спільно: половина належала моїй тітці, друга половина — Станенчисі, а двори їх одгороджував один од одного баркан; ганок половини моєї тітки дививсь просто в садочок сусідки Станенчихи, і сюди виливали всяку-всячину. Шовковиці моєї тітки схиляли своє гілля в двір тієї-ж сусідки-спільниці володіння і це часом призводило до непорозумінь через отую шовковицю й іншу садовину: пожилці з обох половин уночі трусили потайки один од одного груші й яблука (груші були ранні, отож і достигали геть-геть перед Спасом). У половині двору моєї тітки стояв ще невеличкий флігель, що за розділом припав був моїй матері, а після неї й мені. З ним тісно зв'язаний був мій тодішній добробут: він дав мені спромогу пильно вчитися, а не ремісничувати, отож про цього свого годувальника, питимого батька я мушу сказати окремо. Цей маленький флігель був такий старий, що раз-у-раз угрузав у землю то тим, то цим своїм боком, і необхідно було часто підважувати його. До всього, мав він на собі декілька покрівель, бо їх стелили одна на одну, і це справляло на мене таке вражіння, наче-б мало не що-року або ремонтують дах, або підважують хатину. Це вимагало коштів, а тимчасом увесь гуртовий прибуток з пожил-

ців не перевищував був 10 карб. на місяць. Та все-таки, по-перше, завдяки флігелєві, і, по-друге, моїм успіхам у школі, мене не тільки оддали в школу, а й як закінчив я її, перевели до повітової, а далі й до прогімназії. І це тоді, коли син моєї тітки, мій брат у перших мусів був обмежитися самою лиш початковою школою, а після цього чоботарювати, другий його брат ще раніше зробивсь золотарем і працював сам без підмайстрів. Цей флігель згодом дав змогу здобути вищу освіту ще й двом моїм небожам. Наші родички заробляли собі хліб шитвом, моя мачуха торгувала на вулиці біля своєї хатини всяким дріб'язком.

Як-же назвати той осередок, що я до нього належав за дитячих років? З боку юридичного — це був дрібно-міщанський стан — старожили-міщани; що-до праці й професії — ремісничо-кустарний осередок (батько й його діди та прадіди). З боку матеріальних достатків — або середняки, як моя тітка, що мала будинок і бурсаків-столівників, або незаможні, що працювали по наймах. Що-ж до мене-хлопця, то, може, хтось зарахував-би був мене до рантьєрів серед мого дрібно-буржуазного оточення, бо жив я тоді виключно на свою ренту домовласника (про розмір її я згадував вище). Та чи відповідатиме тодішній дійсності, з її нерозвиненим і не досить ясним класовим розподілом суспільства — ця наша сучасна термінологія? Візьмімо цехових ремісників. Щоб точно визначити, до якої класи вони належали, треба було-б знати, як, приміром, працював мій пращур-рибалка — чи сам, чи мав найманих робітників або учнів. Знов-же й що-до будинків. За давніх часів чимало ремісників та й узагалі мешканців таких міст, як от Київ або Харків, не кажучи вже за повітові міста, мали власні хати, були домовласники. Це так само, як тепер по селах — мало не кожен селянин має свою хату для себе й сім'ї, бо десь-же треба жити й господарювати, а найняти ні в кого. Правда, і давніш чимало було безхатків, але тип дрібного домовласництва, що базувався, як у натуральному господарстві, на власних потребах, був дуже розповсюднений. Кияни здебільшого склалися з міщан і цехових. У торгівлі ще за моїх часів збереглася старовина — до Києва привозили чумацькими шляхами сіль і виноград.

Приваблював до себе на Подолі силу українських селян-прочан, що приходили з усієї України на богомілья в Лавру, водомет із Самсоном, що роздирав пашу лева. Його просто називали „Лев“ і ми раз-у-раз казали, як і ті селяни, що туди приходили, „ходім до Лева“; нас приваблювали там і прочани і ті глиняні розмальовані коники з їздцем, що так славно свистіли, коли ми, діти, надимали для цього губи, немов грали на якійсь трубі. Цей водограй збудовано у 1808 р. Дивитися на нього приходило багато люду з сіл, були й процесії на водохрещті. І ці селянські процесії, і зустріч з окремими селянами, що приходили до водомету, знайомили нас, міських хлопців, наочно, так-би мовити, етнографічно з селянами,

і з їх одягом, і з їх розмовами, з їх чистою українською мовою. Інші місця, що їх часто одвідувало селянство, — це були Печерська Лавра, Софійський собор і Михайлівський монастир. Біля цих церков точилася жвава повсякчасна торгівля хрещиками, іконками, знов-же й стрічками, коралями та іншим дріб'язком. Це був для нас своєрідний спосіб знайомитися з українським людом, його мовою, одягом, їжею. За інших провідників української стихії були для мене бурсаки, що жили на квартирі й харчувалися в моєї тітки. Їм я чималою мірою завдячую свою українізацію — вони були її натуральні провідники: ця молодь за своїх дитячих літ жила по селах серед селян у суто українському оточенні і, хоч її батьки належали в селі до упривилейованого, духовного стану, мало не вся добре розуміла українську мову та й сама розмовляла по-українськи, любила українські народні пісні й співала їх, знала український побут, то-що. Вони товаришували з селянськими хлопцями й дівчатками, мали спільні з ними дитячі гри, засвоювали їх українську термінологію і дуже часто за рідну їх мову була українська. Вони ще більш, ніж їхні батьки, кохалися в українських піснях і, можна сказати, так що й не знали московських. Укупі з ними я теж вивчив цілий цикл поширених тоді серед молоді українських народніх пісень. Ми склали хор з тих, що жили в нас, і з їх товаришів, і в мене утворивсь величезний репертуар українських пісень, що де-далі все збільшувався згодом за гімназійних і студентських часів. Слова пісень були мені за пам'ятки народньої, української словесности, немов мій словник живої української мови, а мотиви я зберігав у своїй добрій музичній пам'яті, і виконував їх у гуртках та сам для себе. Син В. Б. Антоновича Дмитро Володимирович Антонович у своїй спеціальній монографії (300 років українського театра (1619—1919 р.), Прага, 1925), згадує про аматорські гуртки київських громадян у 60-х і 70-х рр. XIX в. і між іншими згадує й за мене, кажучи, що я співав тенором (стор. 110). Додам до цього, що мене було взято навіть до митрополичого хору, як соліста-дисканта; співав я й по інших церковних хорах, хоч більш по голосу, в хорах гімназійних. Між іншим, як гарного співця і знавця грецької мови, мене було запрохано згодом узяти участь у гімназійній виставі, коли по-грецьки мав був іти уривок із трагедії Софокла муз. Мендельсона (дуже гарна); у мене витворивсь був власний репертуар сольових українських пісень, як історичних так і гумористичних („Про удовицю“, що я виконував дуже виразно, „Гнався пристав дуже швидко на чийсь біду“. Великим успіхом користувалися українські пісні в лат. перекладі „І шумить, і гуде, дрібен дощик іде“). З інших пам'яток української народньої словесности я засвоїв в усній передачі казки, народні перекази, анекдоти, то-що, але все це значно збільшилося, коли я вчивсь по київських школах і коли я почав знайомитися з книжними збірками їх. Що-до мого родинного оточення з боку національ-

ного, то воно дало мені сприятливий ґрунт для засвоєння української мови. Правда, та мова, що її вживали мої близькі, не була чиста українська, а міська, мішана з російською. Проте і в нас, коли збиралися знайомі, співали українських пісень і добре розуміли українську мову, хоч любили закидати по-російськи. Пригадую один характерний що-до цього факт. У 1874 році робили в Києві одиноденний перепис людної. Прийшли переписувачі і до нас та й запитують мою другу тітку, що силувалася говорити літературною мовою: „Какой ваш родной язык?“ Вона відповідає: „я говорю по-руські“, і тоді переписувач негайно завів її в графу українців. У побуті моєї родини збереглося багато дечого українського, починаючи од свят і кінчаючи тими звичаями, що були наслідок старовинного українського двоевір'я—як кутя, або, краще сказати, три куті, то-що. І я пам'ятаю, як ходив був перед Різдвом із звіздою, а на новий рік засівати до свого дядька Афоненка на Глубочиці і промовляв відповідні вірші типу щедрівок з привітанням господареві. Знав я деякі тексти колядок і щедрівок, а так само виголошував великодні вірші, часом, як відомо, густо насичені сіллю, як от: „Єва кинула і ложку да підняла ножку... а Адам злякався сам... стріли вони на дорозі Лота, що у нього така смага з роту“. Ці тексти, засвоївши їх попереду в усному переказі, я згодом вичитував з відповідних фольклорних українських видань, ба навіть сам знаходив у літературних архівних джерелах—вони збереглися в мене й досі. Це все було перше зернятко для моїх дальших етнографічних і фольклорних інтересів, що охопили мене з шкільних часів—університету й професорування.

Так пробивалася й знаходила собі відповідне місце в моїх дитячих літах українська стихія. А скрізь навкруги—і в родинному побуті киян узагалі і в усіх школах, у літературі, в пресі, в театрі, в усьому життю вершків людної панувала й царювала московська мова та культура; далеко менш помітним струмочком пробивалися на київському ґрунті 60—70 років инші національні стихії—українська, польська, жидівська й инші. Польська стихія перед повстанням 1863 року була досить дужа (у вищих колах суспільства), дарма що з нею вперто боролася вища адміністрація в особі відомого миколаївського, безрукого, мовляв Шевченко, капрала ген.-губ. Бібікова. Коли я був маленький хлопчик, у Києві, за присудом польового суду, розстрілювали польських повстанців 1863 р. Царське самодержавство ще енергійніш боролася з українським рухом, що за його гасло був Т. Шевченко. Відомо, як тіло його перевозили з Петербургу через Київ. У Києві тоді-ж існувала Українська Громада, що заснував її мій вчитель В. Б. Антонович, а в Київському університеті з польського повстання 1863 р. були українські й польські революційні гуртки хлопоманів. Та це був інтелігентський рух, що мало захоплював масу. Московська стихія, культура й мова були поширені в Києві

і впливали на нас, українську молодь, у літературі й особливо в школі, де всього вчено по-московськи і не було української мови, навіть, як окремого предмету. Так зростав я й мої товариші під впливом двох стихій — рідної української й шкільної московської, двох мов — української і московської. Так почалося за дитинства, так продовжувалося і далі за часів шкільних. Але українську мову, письменство, наукову й популярну українську літературу — дорогоцінні пам'ятки народньої словесности ми знаходили по-за мурами школи, і я остільки засвоїв тоді чисту українську мову — народню, літературну й наукову, що міг широко прикласти її в своїй громадській праці. Моя українізація не була примусова, мала стихійний характер і закінчилася за студентських часів до 1880 року. Відтоді з мене — назавсіді вже — зробивсь цілком свідомий українець.

НІ. Нижча (1865—1868 р.) і середня школа (1868—1875 р.); університети Київський і Харківський (1876—1880).

Мене ніхто не готував до вступу в початкову школу, — „приходское училище“. У таку приходську школу на Подолі вступив я без жадного іспиту, ба не знаючи навіть абетки. Курс навчання в такій школі був двохрічний, та дехто вчивсь там і багато довше; пригадую одного такого перерослого вже хлопця, що вибув там аж семеро років. Очевидячки, що перебування в такій школі не обмежували якимсь точним терміном. Знов-же зрозуміло й те, що такі здороваї учні-лінюхи, до того-ж частенько морально розбещені, погано були впливали і на інших; уся ця компанія забиралася звичайно на задню парту — на „камчатку“ та й гуляла собі там у карт, ба навіть витівала всякові, іноді непристойні пустощі. Я вступив у школу року 1865 та й вибув там три роки: на третій рік залишивсь своєю волею (дарма що міг був закінчити її вже після другого року); за причину цьому був мій вік: р. 1866 мав я тільки 9 років, а до повітової школи приймали лиш десятилітків.

У приходській школі тоді, коли я вчивсь, давні методи навчати грамоти було вже одкинуто (буквоскладову заступлено на звукову). Виведено було старі „субітники“, себ-то березову кашу, що нею годували і за лінощі, і за пустощі, ба навіть просто для порядку. За моїх часів збереглися вже самі лиш спомини про „смотрятеля“ Понирку, коли все це практиковано дуже широко. Наш-же наглядч Судакевич був освічений педагог нової Пироговської школи; з сином його, що продовжував свою науку й далі, я приятелював. Взагалі про цю першу школу в мене збереглися гарні спомини. Скінчив я її з великим успіхом і нагородою.

Приходська школа дала мені елементарні знання в читанні, письмі, аритметиці й підготувала до повітової школи („уездного дворянскаго училища“). Отож сюди я й вступив. Ще за мене перетворено цю школу в чотирикласову прогімназію. Містилася вона

теж на Подолі. Програмою своєю відповідала вона чотирьом класам гімназії і той хто її закінчував діставав право безпосередньо переходити до 5-ої класи гімназії. Програма прогімназії була тоді класична, але не така сувора, як за статутом 1871 року. Латинській мові приділено було все-таки чимало часу. На другому місці була математика, далі йшла „естественная исторія“, що її виучували в перших трьох класах. Пригадую, що за підручник була в нас чималенька книжка Горізонтова, і з неї вчили ми в першій класі зоологію, у другій ботаніку і в третій мінералогію. Вчили з книжки, завчаючи її текст без ніякого звязку з живою природою. Тож, цілком зрозуміло, що повиходили з нас кепські природознавці, як порівняти до сучасних учнів семилітки. А втім, була тоді велика мода на природознавство, отож і я самотужки узявсь виучувати хімію з Роско, ще й робив хімічні спроби. Що правда, треба сказати, велику вагу мали й самі навчителі. З утіхою й вдячністю пригадую собі свого вчителя, потім славнозвісного українського статистика Ол. Ол. Русова. З ним я був звязаний згодом дружніми стосунками. Отож він, офіційно викладаючи грецьку мову, тимчасом робив з нами екскурсії, звязані з історією Київа. Пам'ятаю, з яким захопленням він нам оповідав про історичну топографію Подола й його околиць, як він водив нас на „Скавицю“ (Щекавику: од легендарного Щека) й звідтіля знайомив з тим, що розгорталося під горою. З подякою згадую за директора нашої прогімназії Соковича, теж українця. Він теж дбайливо та прихильно ставивсь до нас учнів, впоряджуючи для нас музично-літературні вечірки. На цих вечірках заохочували і мене танцювати, та я не схотів, дарма що згодом брав участь у таких українських танках, як от метелиця, коли танцювали ми всі, не виключаючи й В. Б. Антоновича. Закінчив я прогімназію з першою нагородою, — це вже була друга моя школа. Року 1872 вступив до п'ятої класи другої київської гімназії, що містилася там, де й була до останніх часів, а саме на Бібіковському, нині Шевченківському бульварі. За директора її був Кустов, за інспектора О. І. Пясецький, що незабаром, за мене-ж-таки, був призначений на її директора замість Кустова, який помер од сухіт. Згадую про О. І. Пясецького з почуттям великої вдячності за його надзвичайно сердечне відношення до мене. Я був за репетитора в його сина і проживав у нього. Добре ставивсь він і до всіх учителів та учнів. Гімназія за його директорування мала гарний склад учителів-викладачів і він, будучи математиком, деякою мірою, оскільки це було можна, зм'якшував однібок та суворі вимоги класичної системи. Красою гімназії і вчительського персоналу був викладач історії Нечипір Степанович Тумасов. Н. С. скінчив курс історично-філол. факультету в Київському університеті р. 1863 за часів українського руху в Київі й університеті. Р. 1870 його було призначено на посаду вчителя до 2-ої київської гімназії. Це був розквіт його педагогічної слави — саме тоді коли я й був його слухачем.

Його вабила до себе наукова праця — і він витримав магістерський іспит з російської історії та й захистив у 1872 році дисертацію на тему „Историко-юридическій бытъ русскаго крестьянства“. „Обладая, такимъ образомъ, обширными познаніями и даромъ живого увлекательнаго слова, Н. С. Тумасовъ вносилъ въ мертвящую скуку обильнаго классицизма въ гимназіи оживляющее начало. Сверхъ того, будучи человекомъ, носившимъ въ душѣ своей идеалы всего чистаго и разумнаго, онъ умѣлъ и учащихъ располагать къ добрымъ порывамъ“. Так характеризує його в своїй передмові до статті Тумасова „Исторія Кіевской 2-й гимназіи“ („Кіевская Старина“ 1902, стор. 37) його колишній учень, додаючи, що його лекції з історії були для учнів завжди за відпочинок од набридлих грецини та латини. Одночасно він був штатний доцент історії і в Київській Духовній Академії. Я цілком приєднуюся до цієї характеристики і тільки додам, що він заохочував до наукової праці і своїх підготованіших гімназіальних учнів. Так і я, вкупі з іншими товаришами, працював за його приводом над усесвітньою історією та й перекладав йому дещо з однієї французької історичної книжки. Під його впливом ми не обмежувалися самим шкільним підручником, а користувалися ще й ширшими викладами історії. Можу певно сказати, що мій вибір історично-філологічного факультету й спеціально історичного відділу був зроблений не без впливу саме од Н. С. Тумасова, бо-ж вчительська рада на іспиті на „аттестатъ зрѣлости“, навпаки, висловлювала побажання, щоб я, як добрий класик, обрав собі спеціально класичний відділ.

До латинської й грецької мови учні ставилися дуже негативно. Грецьку мову у нас викладав Андрій Данилович Юркевич, добрий її знавець, щирий українець і дуже гарна людина. Іноді ми, котрі краще вчилися, перекладали з ним Іліяду або Одиссею і цим дуже його тішили. Але бувало й так, що захопившись якоюсь нелегальною політичною брошурою, ми читали її під час лекції. Він це добре помічав, але ніколи не перешкоджав нам, а тільки меланхолійно вдавався з легесеньким докором немов до всієї класи: „Ну того, тот, перетот (це була його повсякчасна приказка) — свое читають, а в класній праці участі не беруть“, підходив дуже близько до нас, і, дарма що живовидячки бачив нашу „літературу“, ніяких заходів проти винуватців не вживав. Взагалі ми його любили за його добрість, знання, за його українство. Другий викладач грецької мови була зовсім инакша людина, — один з тих пересельців з слов'янських земель, що їх викликав міністр освіти гр. Толстой навчати класичних мов. Наш грек був така аморальна людина, що коли до Київа приїхав Толстой і почав ревізувати й нашу гімназію, то цей педагог задалегідь умовивсь з нами учнями, кого викличе при міністрі і що кому даватиме перекладати немов без підготовки. Обдурений міністр був дуже завдоволений з наших успіхів у грецькій мові (так дурили

Його й інші), а нашого грека зараз після цього призначено на директорську посаду. Але він швидко тут прокривсь, і його прогнали. Учні його зневажали і одного разу надрукували в місцевій газеті оголошення, що от там, мовляв (було наведено точну його адресу), продається грецький свинячий „языкъ“). Математику в нас викладав дуже талановитий, хоч не надто працьовитий педагог Сербулов, що іноді (на жаль, рідко) блискуче читав свої лекції.

Що-ж взагалі дала нам гімназія, що я скінчив її з золотим медалем і був занесений на мармурову дошку? Класична основа її взагалі не була раціональна для нас усіх, а особливо для тих, котрі пішли на фізично-математичний, медичний та почасти й на юридичний факультет, власне-ж для мене, що обібрав собі історичний відділ факультету, стала в деякій пригоді, але в тій лиш частині, що торкалася змісту класичних письменників, особливо істориків, як от Цезар, Тацит, Геродот, Тукідід та інші. Але мета класичної системи (запровадив її в нас гр. Толстой) полягала в тому, щоб виучувати граматику й перекладати навіть з московської на латинську або грецьку мову. Тимчасом це було потрібно лиш для якогось там одного відсотку гімназіяльних учнів, котрі йшли на класичний (звичайно порожній) відділ. Для цього призначено було силу часу. Передбачувано тут ще одну політичну мету, — щоб ми, гризучи цей граніт класицизму, не мали часу на виучування дисциплін, зв'язаних безпосередньо з життям; класична система повинна була окрім того знищувати в нас соціалістичні ідеї. Виучування нових мов (французька або німецька), навпаки, стояло дуже низько — це були предмети третьорядного значіння, дарма що в життю були вони дуже потрібні. Не звертали уваги навіть на те, що знати їх (в одміну од мертвих мов) потребували студенти всіх факультетів у тому й історично-філологічного. На математику не звертали відповідної уваги, і математична підготовка майбутніх студентів була погана, менша ніж учнів реальних шкіл, а цим, як навмисне, нормального вступу до університетів не було. Про природничі науки, що виучувано їх у перших трьох класах гімназії, я вже казав. Взагалі кажучи, середня школа була аби-яка.

Закінчивши гімназію, я, вісімнадцятилітній молодик, вступив на історично-філологічний факультет Київського університету на його історичний відділ у серпні 1876 року. Що-ж являв собою цей факультет тоді, коли я в ньому вчивсь, і що дав він мені (та й іншим) власне в підготовчому циклі історично-філологічних наук? Буде, мабуть, найкраще, коли я зроблю характеристику своїх професорів, особливо тих, що їх дисципліни й вони сами стояли до мене найближче. За моїх часів на факультеті викладали такі професори: історію філософії й педагогіку С. С. Гогоцький і А. А. Козлов, грецьку мову Ф. Г. Мищенко і В. І. Аландський, латинську І. В. Цветаєв, слов'янську філологію А. А. Котляревський, історію російської

мови й словесности І. П. Хрущов і І. Н. Жданов, історію всесвітнього письменства Н. П. Дашкевич, всесвітню історію Ф. Я. Фортинський і І. В. Лучицький, російську історію В. Б. Антонович і В. С. Іконніков, церковну історію Ф. А. Терновський, теорію і історію мистецтв П. В. Павлов. З них безумовно видатними професорами були чотири викладачі історії — Антонович, Іконніков, Лучицький і Фортинський, особливо три перші, далі Котляревський, Дашкевич; за ними йдуть словесник Жданов, класик Мищенко і філософ Козлов. Будь-що-будь, на 14 викладачів було 9 більш-менш видатних; п'ятеро з них мали всеросійське, слов'янське, ба навіть європейське ім'я. Отож склад професорів на історично-філологічному факультеті за моїх часів був більш ніж на половину дуже путящий. І — це особливо важно було для мене, — на історичному відділі, де я вчивсь, скупчилися справді видатні сили і як викладачі і як вчені. Звертаюся до їх характеристики.

На першому місці, що-до впливу його на мене, стоїть Володимир Боніфат'євич Антонович. Народивсь він у 1834 р., закінчив два факультети в Київському університеті — медичний і історично-філологічний (1850—1860 р.). Та тільки за 10 років після цього р. 1870, коли вже вибув 7 років на посаді головного редактора в Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів і видав декілька дослідів з історії Правобічної України, серед них і магістерську свою дисертацію („Послѣднія времена казачества на правомъ берегу Днѣпра“), зробивсь штатним доцентом російської історії, а р. 1878, здобувши вже докторський ступінь і заживши чималої наукової слави, дістав звання ординарного професора. Вражає надзвичайна повільність його службової професорської кар'єри, що різко суперечить зростанню його професорської і наукової слави: оці інтервали по 10 років, очевидно, ненормальні, і залежали од тодішніх політичних умов. Та будь-що-будь, коли я вчивсь в університеті, В. Б. Антонович був у розквіті своєї педагогічної й наукової діяльності. Він читав в університеті такі курси, або, як їх названо в біографічному словникові професорів Київського університету — „отдѣлы русской исторіи“: 1) Історію Руси в передмонгольський період, 2) історію південно-західньої Руси, 3) Джерела західньо-руської історії. У цій термінології одбилася тодішня доба. В. Б. Антонович був професор „русской исторіи“ і повинен був читати, як це було і зо мною, „отдѣлы русской исторіи“, але під цією офіційною термінологією ховався зміст української історії за стародавньої князівської й литовсько-польської доби, а так само начерк українського джерелознавства. Це так точнісінько, як і офіційне видання актів Правобічної України називалося „Архивомъ Юго-Западной Россіи“, як південно-степова Україна мала офіційну назву „Новороссійскій край“, як періодичний збірник розвідок і матеріалів з археології, історії та етнографії Криму й Пів-

денної України називався „Записками Одесского Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“.

Курси „русской исторіи“ було розподілено між Антоновичем і Іконниковим так: перший викладав першу загальну частину її, що захоплювала добу до пол. XIII в. і ще так званий литовський та польський період української історії. Два свої загальні курси В. Б. доповнював ще спеціальними — історією Галицького князівства, історією козаччини, „русскими древностями“ і „источниками западно-русской исторіи“. Хоч жаден з університетських курсів В. Б. Антоновича не був надрукований, а виходили вони лиш у літографських виданнях, проте вони мали й громадське значіння для своєї доби і не тільки для його безпосередніх слухачів, ба й для сторонніх. Окрім вищезгаданих курсів він ще керував семінаром історії передмонгольської Русі і історії „Юго-Западной Русі“. Читав В. Б. без ніякого ораторського патосу, дуже тихо, але захоплював слухачів змістом своїх лекцій, їх високою науковою вагою й рясно порозкидуваними в них історичними узагальненнями. Це мої вражіння. А ось що пише інший, — молодшої генерації, — учень і слухач В. Б. Антоновича проф. В. Ю. Данилевич: „Його лекції давали ясне уявлення про становище даного питання в науці, але одночасно були приступні навіть для найменш підготованої частини аудиторії і легко засвоювалися нею. Годі лише нагадати, що стародавня доба „русской исторіи“ небагата ні числом, ні повнотою, ні ясністю джерел. Слухачі В. Б. пам'ятають, як обережно і з яким знанням вводив В. Б. в такі нетрі для молодих істориків, як значіння географічного фактора в руській історії, як стародавній побут слов'ян, як Варязьке питання і т. д. Майже усю обласну історію стародавньої Русі небіжчик повинен був скласти самостійно, бо більша частина монографій, що їй була присвячена, побачила світа дуже пізно. Ще більше праці повинен був він витратити на курси, присвячені історії Південної Русі і Литви¹⁾. Значну частину цих відділів історії примушений був складати по перших джерелах. Історія цих земель була вкрита в багатьох випадках товстим шаром легенд і чужих науці примішувань; по одному і тому-ж навіть питанню джерела давали діаметрально протилежні відомості“. Так само характеризує В. Ю. Данилевич і курс В. Б. з археології: тут він давав не тільки історію матеріальної культури, а й привчав слухачів до правильної наукової методології й обережних висновків.

Дуже поважний додаток до його лекцій були його семінари, де розроблювано окремі теми й питання, зосереджені з одного боку на стародавній Київській Русі, а з другого на Литовській. Що-до

¹⁾ Його докторська дисертація — „Очеркъ исторіи Вел. княжества Литовскаго“ перша спроба критично викласти початкову історію цього князівства, на підставі джерел, викликала простору ґрунтовну рецензію його учня проф. Н. П. Дашкевича, що розміром своїм перевищила працю самого Антоновича.

перших тем, то вони (за моїх часів) стосувалися здебільшого до чужоземних джерел для стародавньої Русі. Ці наші студентські реферати потім були надруковані в „Кієв. Універ. Изв.“ і в додатковому збірнику до них ¹⁾. Окрім цих семінарських тем В. Б. давав ще й теми на медальні праці, що оброблювали їх молоді автори ще уважніш; теми В. Б. давав не випадкові, а щоб на підставі них у цілокупності систематично було розроблено всю „областную“ добу Київської Русі. Так воно й сталося ²⁾.

У цьому велика заслуга В. Б. Антоновича й його Київської школи; дуже коштовна для початкової історії України, вона мала значіння ще й для початкової історії Росії. Вплив В. Б. на зміст цих праць позначивсь окрім методології і в тому, що автори їх вносили в свої праці археологічний, історично-географічний та етнографічний матеріал; цього потребувала краєва метода розробляти матеріяли, необхідність дати всебічну історію кожної землі, використати, щоб визначити її межі, історично-топографічні й археологічні дані, що ми знаходили і в працях самого В. Б., як видатного археолога, географа й етнографа, він-бо приділяв цим дисциплінам поважне місце в історичному процесі України. В. Б. Антонович і його історична школа висовували на перше місце краєвий і федеративний устрій стародавньої Русі-України, виступаючи тут єдиним фронтом укупі з федералістом М. І. Костомаровим і обласником-великорусом А. П. Шаповим проти централістичних тенденцій у російській і українській історії С. М. Соловйова та його школи. Такий був В. Б. Антонович, як професор, як викладач для тодішніх студентів. Але до цього треба додати, що В. Б. Антонович ще зміцнював громадський науковий звязок з своїми слухачами-українцями, так-би мовити, в своїй хатній лабораторії—власному кабінеті, де була розміщена його велика книгозбірня, куди увійшло мало не все, що було необхідного, цінного й рідкого в усіх галузях українознавства, а не з самої лиш української та російської історії (тепер вона належить Українській Академії Наук). Ще й досі існує будинок В. Б. Антоновича, де живе-бідуює його дочка Ір. Вол. Антонович (на розі Жиланської й Кузнечної вул.). Цей будинок одвідували всі, хто так чи инакше був причетний до українського руху й науки. Кого тільки

¹⁾ П. В. Голубовського: „Хроника Дитмара, какъ источникъ для русской исторіи“; К. Врублевського: „Свѣдѣнія о Русі, встрѣчающіяся въ хроникѣ польскаго лѣтописца, Мартина Галла“, Ярмаховича: „Magistri Vincentii Cadlubconis Chronika Polonorum, какъ источникъ для русской исторіи“; И. А. Линниченка: „Вѣче въ Кіевской области“.

²⁾ Н. П. Дашкевич (старшої од мене генерації, згодом професор і академик) написав розвідку про Данила Галицького (К. 1873 р.) і його добу, Н. В. Молчановський про історію Подільської землі, П. В. Голубовський і я одночасно про історію Чернігово-Сіверської землі. Пізніше вийшла ще низка таких монографій (серед них найвидатніша — „Історія Кіевской землі“ М. С. Грушевського), що заповнили собою помітну прогалину в історичній науці, перейняті доти централізаційними поглядами й байдужій до краєвого життя.

не бачив кабінет В. Б. Антоновича, що його єдиною окрасою була лиш велика книгозбірня, археологічна й нумізматична колекція, стародруки та рукописи. Суворому стилеві кабінета й усього приміщення взагалі відповідало й дуже просте вбрання самого професора, що приймав одвідувачів у старезному одязі. Це просте вбрання, що відповідало і його внутрішньому демократизмові, було „притчею во языцѣхъ“ серед сторонніх кіл київського суспільства. За інші бази для наукової праці молоді під безпосереднім керуванням В. Б. були — Археологічний музей і Нумізматичний кабінет, що він ними завідував, а так само Київський Архів давніх актів і Тимчасова комісія для видання цих актів. Про це згадує В. Ю. Данилевич ¹⁾, кажучи, що В. Б. цілі години пояснював значіння демонстрованих студентам пам'яток старовини. Іноді такі огляди набували характеру систематичних курсів. Так, одного разу В. Б. прочитав в архіві цілий курс сфрагістики, геральдики й палеографії для купки студентів, що бажали ознайомитися з архівною справою, щоб потім заходитися вивчати документи Київського Центрального Архіву. Разом з цим В. Б. навесні робив екскурсії з своїми слухачами по Києву, а після іспитів — і по його околицях, ознайомлюючи їх з історією й пам'ятками Києва, київськими околицями, цікавими з археологічного або історичного погляду. Улітку він брав з собою на розкопи декого з своїх слухачів. Витрачав силенну силу часу на те, щоб керувати підготовою своїх, скажемо, вживаючи сучасного терміну, молодих аспірантів, бо був немов керівник науково-дослідчої катедри історії України. Що-до мене, то В. Б. був керував моєю науковою підготовою з української історії протягом усенького університетського курсу; я раз-у-раз одвідував його кабінет і широко користувався його славнозвісною книгозбіркою, а так само й його відповідними вказівками що-до літератури й джерел з української історії, починаючи од стародавньої Київської доби, що нею я найбільше тоді захоплювався. Виходив я завсіді од В. Б. навантажений силою книжок, що уважно їх потім у себе студіював. Почав спеціалізуватися я в галузі української історії ще за студентських часів — отож вплив на мене В. Б. був найбільший ²⁾. Не можу не згадати тут ще за те, що Вол. Бон. прищепив мені зацікавлення археологією України і розкопами. Одного літа він узяв з собою на розкопи біля Дніпра цілий гурток студентів-істориків, куди ввійшов і я, і там ми під його керуванням за своїли на практиці техніку розкопів. Одзначу одну цікаву подробицю з отієї нашої екскурсії: коли ми спустилися, щоб викупатися, до Дніпра, туди пристав човен з українськими екскурсантами іншого характеру, з Іродіоном Олексієвичем Житецьким на чолі.

¹⁾ Рѣчь В. Е. Данилевича: „В. Б. Антоновичъ, какъ профессоръ“ (Памяти В. Б. Антоновича. К. 1909, стор. 41 — 55).

²⁾ Див. листи до мене В. Б. Антоновича (Збірник наук.-досл. катедри історії України. Вип. 3 — 4, стор. 127 — 129).

За другий предмет мого уважнішого готування й вивчення була російська історія. Її за моїх часів викладав був Володимир Степанович Іконніков, мій керівник у цій галузі. У нього в семінарі я прочитав (і надрукував) реферата „Зап. о Московіи Пернштейна и Данила фонъ-Бухау“. Він поділяв лекції з „русской“ історії з В. Б. Антоновичем. Отож читав він північно-східню Русь, московську добу й нову історію російської імперії, а так само спеціальний курс російської історіографії. Викладаючи початкову історію північно-східньої Руси, він робив вступ про історичну етнографію й історію колонізації зазначеної країни. Він був доктор російської історії (його дисертація — „Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ русской исторіи“ К. 1869). За моїх часів він оголошував друком статті з історії російських університетів, бібліографічні огляди книжок з російської історії, огляд успіхів російської історії за 25 років і низку рецензій. Надзвичайно повно склав він свої літографовані спеціальні курси з історії Катерининого царювання. Я власне найбільше цікавивсь спеціальним курсом В. Ст. з російської історіографії, що був за первісну канву для його капітального класичного „Опыта русской исторіографіи“. Я зберіг це зацікавлення і на майбутнє, а зробившись професором Харківського університету, сам заходивсь викладати курси з російської історіографії, останніми-ж часами широко користувався його „Опытомъ“ у тих частинах, котрі були присвячені українським літописам. Я зівсіді поважав В. С. Іконнікова за надзвичайну невтомність та працездатність й якусь нечувану бібліографічну обізнаність, що він її виявив у своєму „Опытѣ русской исторіографіи“, видаванім уже геть згодом (з 1891 року). Мушу до цього додати, що лектор він був дуже невдалий і що слухало його надзвичайно мало і студентів і курсисток.

Історію середньовіччя викладав проф. Фед. Яков. Фортинський — доктор усесвітньої історії, знавець свого предмету та джерел і сякий-такий лектор. За рік перед моїм вступом до Київського університету стародавню історію викладав славний Михайло Петрович Драгоманов, що мусів покинути катедру, залишивши по собі спомин як про талановитого лектора, гарного молодого вченого й гарячого українського соціалістичного діяча. Ф. Я. Фортинський своїм світоглядом і поміркованістю був його антипод. Пригадую, як він мені дав антикварну тему для семінара — переглянути зміст твору, приписуваного відомому хроністові Ейнгардові (на семінарі в Ф. Я. Фортинського ми читали його „Vita Caroli Magni“ — *Translatio reliquiarum Sanctorum Marcelline et Petri*). Отож я й мусів був понаписувати чимало про чудеса цих святих як за їх життя, так і по смерті. Ці чудеса були такі неймовірні та чудернацькі, що могли-б убити остаточно віру в чудеса святих взагалі, коли-б така віра в мене була, але її знищило було вже оповідання Патерика про чудеса ченців з Києво-Печерської лаври й про їхню боротьбу з дияволом. Зовсім інша людина

був доктор історії й професор нової всесвітньої історії — українець Іван Васильович Лучицький — дуже популярний у студентських колах талановитий викладач (говорив надзвичайно швидко і спочатку тихо, без жадних шпаргалок, заплющивши очі, але трошки згодом захоплював аудиторію своїм запалом); він був вчений європейського типу, що мав постійні звязки з Західньою Європою й працював у тамтешніх архівах над найактуальнішими тоді історичними питаннями й видавав французькі рукописи сам і вкупі з французькими вченими. Друкував у французьких часописах огляди російської історіографії, а в російських — західньої історії. Особливий успіх мали його праці з історії реформації й історії селянської реформи в Західній Європі з 1789 р. Згодом енергійно почав працювати на підставі матеріалів українських архівів (особливо Рум'янцевського опису „Малоросії“) над історією „общиннаго“ землеволодіння в Лівобічній Україні. Був видатний земський діяч і член київської української громади. Я досить близько стояв до нього тоді, коли готувався до професури, а він саме починав був працювати над історією Лівобічної України.

З інших ближчих до мене професорів згадаю за Федора Герасимовича Мищенко — це був українець, член київської Старої громади підчас мого студентства магістр, а з 1881 р. доктор філології, великий знавець своєї дисципліни. Знаходив часом у ній теми, близькі для української історії, наприклад, реферати на Археологічному З'їзді в Києві: „О способъ исполненія гомеровскихъ поэмъ сравнительно съ малорусскими бандуристами“, „Торговья сношенія Аѳинской республики съ Босфоромъ“. Він-же переклав з грецької мови 17 книжок Страбонавої Географії, давши передмову й широкі коментарі, а трохи згодом почав працювати над Геродотом.

Викладач латинської мови проф. І. В. Цветаєв пам'ятний для мене тим, що в звязку з студентською проти нього демонстрацією (за те, що він занадто багато вимагав з свого предмету) я був на 1-му курсі звільнений на півроку з Київського університету, з правом негайно вступити до іншого університету. З цього я скористувався та й перевівся до Харківського університету. Тут вибув друге півріччя, склав іспит для переходу на 2-й курс і знов перевівся до Київського університету на 2-й курс, не втративши, отже, року. Цікава подробиця: на університетському суді я заявив, що не був на демонстрації (і це справді було так), але їй спочував. За це спочуття мене й покарано; згодом я зустрічавсь з Цветаєвим, коли вже сам викладав лекції в Харківському університеті. Ворожого почуття до нього в мене не було. Він у цій історії був не дуже винний, і я пригадую, що активні діячі в ній були не студенти-філологи, а медики й математики, що їх підтримували. Це був виступ не так особисто проти проф. Цветаєва, як проти класицизму. Мало того, як тепер докладно з'ясував проф. Назаревський, на підставі архівних джерел, ця історія стояла в звязку з тодішнім рухом в українських

колах, що викликав виїзд за кордон М. П. Драгоманова, популярного тоді професора. Взагалі тут збіглася ціла низка подій у сфері українського тодішнього руху — як Археологічний з'їзд у Києві, ліквідація „Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества“, ганебний указ 1876 р. про заборону українського слова і, нарешті, еміграція Драгоманова. З'явилися „освѣдомители“, що писали систематичні доноси на тодішніх керівників українського руху в Києві; ото ж їм таки, керівникам отим, приписувано „Цветаевську“ історію. Що-до медиків, то серед них була ціла низка свідомих українців, як от М. І. Светухин (згодом професор Харківського й Саратовського університету), Забора, то-що. Я був присутній на доповіді проф. Назаревського на цю тему в засіданні товариства ім. Нестора Літ. в Києві; поділився своїм вражінням од цієї історії і почув багато для себе нового.

На слов'яноруському відділі було двоє видатних професорів — проф. Котляревський і проф. Дашкевич, але я, як історик, менш одвідував їх лекції (а все-ж одвідував їхні загальні курси, ба навіть складав іспити). А. А. Котляревський — доктор слов'янознавства, дуже видатний вчений, блискучий лектор, українець з Полтавщини. За зустріч з емігрантом Кельсієвим його продержали півроку в фортеці й заборонили вступити на професорську посаду. Його магістерська дисертація „О погребальныхъ обычаяхъ славянъ“ (1868 р.) була видатне явище і в європейській літературі і мала величезне значіння для нас істориків, зокрема для мене. Докторську свою дисертацію присвятив був він балтицьким слов'янам. У Київському університеті його обрано р. 1875 (йому було тоді 38 років) з зіпсованим здоров'ям; це примусило його покинути виклади в 1881 році. Ото ж він читав лекції ввесь час, поки я вчивсь в університеті. У нього була чудова спеціальна книгозбірня, і він сам казав, що в ній було все, що виходило в світ про російську історію. Нас, істориків, цікавили його праці в галузі народньої словесности, що студії над нею він ставив на історичний ґрунт. Цікавився він і пам'ятками української народньої словесности за молодих років на Поділлі. Сам записував був думи та казки. Він був причетний і до українського наукового руху — і тут свого часу мала велику вагу його стаття: „Были ли малорусы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ („Основа“, 1862), він-же написав для Академії Наук коштовний розгляд „Истор. пѣсенъ малорусск. народа Антоновича и Драгоманова“ і в засіданні товариства Нестора Літописця реферат, присвячений Т. Шевченкові. Ці праці ми високо цінували за їх значіння не тільки для науки, а й для історії українського відродження. Дарма що тримався він осторонь од українського руху в Києві, але для нас симпатії його до того руху були очевидні. Він скеровував свої сатиричні випадки проти тих, хто боровсь з українством, надто коли робилося це по-за лаштунками. Згадую тут оповідання В. Б. Анто-

новича про отакі його гострі слівця. Засідала факультетська рада, де був присутній і проф. С. С. Гогоцький, відомий здавна своїми публіцистичними випадками проти українофілів („Критическій разборъ „Посланія о федераціи“, „О необходимости русскаго языка въ начальныхъ школахъ Зап. губ.“, „Еще нѣсколько словъ объ украинофилахъ“ і додаток до цієї статті. Обидві в „Рус. В.“ за 1875 р.). Котляревський перед тим, як засідання істор.-філ. фак. мало розпочатися, нахилиється через стіл до Володимира Боніфатьєвича та й питає його так, що всі чують: „А не знаете ли Вы, В. Б., кто написалъ послѣдній доносъ на нѣкоторыхъ профессоровъ (а в тому й на Антоновича)?“—„Но этотъ доносъ безымянный“, одповідає йому Антонович. „Такъ-то, такъ, одказує Котляревський, да я думаю, что тутъ не обошлось и безъ нашего старичка“. А Гогоцький, почувши це, удаючи, начеб-то не чув нічого, каже: „Какъ у меня болятъ зубы—даже ничего отъ боли не слышу“. Усім відомий був свого часу й жартовливий вислів Котляревського з приводу прізвища проф. Д. І. Піхна (редактор чорносотенного „Кієвлянина“): „Имена существительныя склоняются, казав він, но есть и такія, которыя спрягаются на подобіє глаголовъ, наприкладъ Піхно: пихну, пихнешь, пихнемъ, пихнуть“. Доцент і (згодом) академик Дашкевич тільки при мені розпочав свою професорську діяльність і був нам, історикам, відоміший своїми видатними розвідками з історії стародавньої Руси—„Княженіє Данила Галицкаго“ (1873 р.) і „Болоховская земля и ея значеніє въ русской исторіи“ (в „Трудахъ Кієвскаго Археологическаго Съѣзда 1874 г.“ і окремою книжкою). Ще більшу вагу мав його критичний розгляд докторської дисертації Антоновича: „Замѣтки по исторіи Литовско-Русскаго государства“. Вийшли вони, що правда, вже геть згодом. Церковну історію викладав професор К. дух. академії Ф. А. Терновський у досить ліберальному й раціональному дусі. Здобув ступінь доктора „русской“ історії за свою працю: „Изученіє Византійской исторіи и ея тенденціозное приложеніє въ древней Руси“. Читав монотонно, був дуже нудний і сам нагадував іконописного візантійського ченця, але в приватному житті була з нього добра, проста й чесна людина.

С. С. Гогоцький з духовного роду—професор-антик найзашкарублїший представник пережитої вже тоді старовини. І студенти, і професори ставилися до нього негативно: як лектор, він викликав у слухачів тільки сміх—з нього глузували. І ось така чорносотенна ще й чудернацька людина поставлена була на чолі вищих жіночих курсів у Києві; цієї внутрішньої суперечности допустилося тодішне мін. нар. освіти, очевидячки, на те лиш, щоб мати в ньому довірену особу. Пригадую такий епізод. Організатор курсів С. С. Гогоцький на врочистому їх відкритті виголошує промову: „О высшемъ образованіи въ примѣненіи къ женщинамъ“. Вдаючись до публіки, і поглядаючи на власну дружину, кидає він крилате слово: „Назначеніє

мужчини — приобрѣтати, назначеніе женщины — сохранять*. І ми всі присутні добре зрозуміли особистий зміст цього вислову, бо, справді, — він дуже добре вмів набувати, а його дружина зберегати, дарма що іноді старий „філософ“ сам шкодив своїй жінці в її ліберальній діяльності своїми обвинуваченнями українофілів. Читав С. С. Гогоцький педагогіку в занадто засмальцьованому сурдугі ще й у такій сорочці, що її манжети не мали шпоньок, а поприв'язувані були мотузками. І от виступаючи отак перед студентами, проповідував їм: „Педагогъ не долженъ быть смѣшонъ: онъ долженъ быть одѣтъ хотя не роскошно, но прилично“. І трохи не був схожий на С. С. Гогоцького А. А. Козлов — гарний лектор і вчений, але в нього була чудернацька звичка раз-у-раз носити з собою клунок, де, казали жартома, була переміна білизни на той випадок, коли його заарештують і завдадуть у в'язницю, як це було трапилося з ним передніше. Цілком протилежні один одному були тодішні словесники — доцент Н. П. Хрущов і Н. Н. Жданов. Перший був нікчемний викладач, спізнявся на лекції, з'являвся на них не підготовившись, і тоді вимагав од нас, щоб ми читали „Слово о полку Игоревѣ“. Уважав себе за аристократа і носив зівсіді рукавички. Професорську свою посаду мав за низьку для себе й за перехошову до вищої, був згодом при мін. Делянові і їздив з Олександром III у перший рік його царювання, як історіограф.

І. Н. Жданов тоді допіру починав був свою професорську наукову діяльність. Нарешті, треба ще згадати і про дуже свого часу відомого ліберала-професора П. В. Павлова. Він завідував р. 1859 недільними школами в Києві, і зажив слави своєю відомою промовою „Тисячелѣтіе Россіи“, що за неї був засланий. За моїх часів викладав у Київському університеті історію мистецтва. Лекції його студентів не цікавили, і ми одвідували їх по черзі, а професор перед іспитами закликав нас до себе додому і там, затримавши на цілу добу, зачитував свій конспект і роздавав кожному з нас його питання на іспиті; П. В. Павлов пережив свою славу, і важко було дивитися на його в такому становищі.

Брав я участь у семінарі політичної економії в тодішнього доцента Д. І. Піхна, що хоч викладав був на юридичному факультеті, але слухали його й історики. Це відомий редактор чорносотенного і україножерського „Кіевлянина“. Цікаво, що в нього я з власного вибору зачитав реферата на тему „О прибавочной стоимости въ Капиталѣ Маркса“. Д. І. Піхно був антимарксист; але пригадую, що, добре підкувавшись Марксом (професор знав його слабо), я досить вдало захищав свої, себ-то марксистські тези перед прихильною аудиторією. У моїй книгозбірні й досі зберігся перший том Марксового „Капіталу“ в російському перекладі, виданому р. 1872; для цього тому я власними руками зробив палятурки, опраляючи тоді як аматор свої книжки. Це було в 1877 році.

На юридичному факультеті був дуже видатний професор і такий-же вчений М. Ф. Владимирський-Буданов. Я його лекцій не слухав і не був з ним навіть знайомий, але користувався з його праць (особливо з хрестоматії та курсу історії „русского“ права) і згодом спеціально працював над такою самою, як і він, темою.

Навпаки, особисто близько я стояв до другого видатного професора-юриста — О. Ф. Кістяковського, що, як був я ще студентом, випустив важливу для мене працю: „Права, по котрымъ судится малороссійскій народъ“. Вона зробилася згодом за вихідний пункт моїх студій над історією Магдебурзького права в містах Лівобічної України.

Підбиваючи тепер підсумки даних, що понаводив їх я з своїх власних згадок і вражінь, і перевіривши їх у хронологічних та бібліографічних датах за допомогою біографічних матеріалів у відомому „Біографическомъ словарѣ профессоровъ и преподавателей Киевскаго университета“, виданому під редакцією В. С. Іконнікова (К. 1884 р.), мушу одзначити: історично-філологічний факультет Київського університету протягом мого в ньому перебування (в 1876—1880 роки) дав мені дуже багато знаннів з різних галузів історично-філологічних дисциплін; викладачі здебільшого стояли на високому порівні; було чимало путящих і дуже видатних; історичний відділ завдовольняв мої вимоги що-до історії як усесвітньої, так і російської (Іконніков), а в осередкові моїх наукових інтересів стояла українська історія; тут, на мое велике щастя, я мав за свого керівника голову тодішньої документальної школи в українській історії — В. Б. Антоновича — він дав мені спромогу вийти на науковий шлях. Були й такі, що давали мені й усім нам дуже мало, іноді нічого; але негативні постаті не робили на нас впливу, бо ми добре розуміли їх розумове й моральне вбозтво.

Що являв собою тоді Київський університет у його цілому, як вища школа? Я вступив до нього в переходову добу університетського статуту 1863 року на його переломі підчас його, так-би мовити, кризи, коли вже царське самодержавство, слухняна йому бюрократія й міністерство народньої освіти готувалися скасувати цей найліберальніший статут і замінити його на статут 1884 року. Досить згадати, що на чолі мін. нар. осв. з 1866 до 1880 р. стояв великий реакціонер і прихильник класицизму гр. Д. А. Толстой, що не міг спочувати університетській автономії і що його славнозвісний „класицизм“ у вищій школі дававсь у знаки саме історично-філологічним факультетам. До цього треба зазначити ще несприятливі місцеві київські адміністраційні умови. Ганебний наказ 1876 р., що забороняв українську літературу, видано саме тоді, коли я вступив був до Київського університету, перед тим одбувсь розгром „Юго-Западнаго Отдѣла Русск. Геогр. Общ. въ Кіевѣ“ і виїзд Драгоманова за кордон. За куратора київської округи був ген. Антонович.

Серед професури почала де-далі більше набирати сили реакційна націоналістична партія, що особливо виявила себе після 1880 року, коли запроваджено новий статут 1884 р.

Щоб остаточно висвітлити питання про свою університетську науку й її впливи на мене, я повинен сказати ще скількись слів про піврічне своє перебування в Харківському університеті після того, як звільнено було мене з Київського університету. В Харківському університетові мені було важкенько і з боку матеріального і з боку навчального. Жив я в компанії з декотрими товаришами на кінці Мордвиновського перевулка коло самої річки. Наші найближчі сусіди були „ракли Чортового Гнізда“. Слово „ракло“ невідомого походження, здається, циганське і означає „хлопець-зух“, молодець. Навсправжки-ж жили вони, промишляючи крадіжками, вкупі колективом у своєму гнізді біля самої річки. Поліції вони не визнавали принципово, а вона зверталася до них тільки тоді, коли треба було знайти річ, украдену у якоїсь поважної особи. Тоді поліція зверталася до наших раклів, гарантувала безкарність — і ті повертали вкрадене. Серед цього своєрідного товариства панували правила чести та спартанського поведження: у нас, студентів, як своїх сусідів, що частенько їм допомагали з своїх злиденних коштів, вони ніколи нічого не крали, навіть дрібниць, а до поліції ставилися дуже негативно; пам'ятаю, як колись на річці було величезне водопілля; будинок, де жили наші сусіди, почало заливати водою, а вкупі з ним і його пожильців. Та даремне поліція упрохувала їх посідати в наготовані човни щоб переїхати в безпечне місце — наші приятелі голі (а було це на-весні, тож і холодно ще дуже), попіднімавши високо над своїми головами клуночки з злиденним манаттям, стоїчно брели по воді. Брали ми в нашої квартирної хазяйки не по повному обіду, а один на двох або три на чотирьох. Нам-же ще й не досипали борщу або супу, як це ми встановили, зробивши перевірку. Як потім виявилось, це залежало од того, що наша хазяйка, дарма що була вже аж надто не молоденька (років по-над 60), збирала гроші на весілля та щоб утримувати свого чоловіка. Такого чоловіка вона знайшла в особі якогось старенького (ще старішого од неї) канцеляриста, що поквапивсь на її обіцянку взяти його на повне утримання. Весілля справляли бучно, але його трохи затьмарив несподіваний епізод: коли „молода“ з „молодим“ поверталися од вінця до дому, то студентська молодь, демонструючи своє обурення з такого „шлюбу“, привітала їх котячим „концертом“. Зминуло скількись днів, і „молода“ витурила свого чоловіка — та й почала давати нам повні порції гарячої страви. Про тяжке економічне становище нашого колектива свідчить і той факт, що ми збирали цілий місяць паперові мішечки, що в них угортали нам у булочній булки, щоб обміняти їх на три фунти ковбаси — це було для нас „Валтасарове бенкетування“. Але настрої у нас був непоганий: я брав участь у хорі

аматорів, що склав артист Усатов, щоб поставити в Харкові уривки з опери „Демон“. Серед учениць 1-ої жіночої гімназії в Харкові я зажив слави спеціаліста складати „сочиненія“ з історії письменства.

Перебуваючи на 1-му курсі історично-філологічного факультету Харківського університету, я захоплювався був і красним російським письменством і літературною критикою (я перечитав геть усього Белінського, Добролюбова, Пісарєва, Чернишевського). Наслідком цього було те, що я зваживсь написати й подати свою працю (для переходу на другий курс) не кому іншому, як найсуворішому О. О. Потебні; цю працю писав я на тему з власного вибору: „Типъ Базарова въ романѣ „Отцы и дѣти“ И. С. Тургенева“. Щоб зрозуміти вибір такої теми, мушу зазначити, що я тоді був під сильним впливом Пісарєва, але, оскільки згадую (на жаль, цього рукопису в мене немає), я там висловив і деякі свої власні погляди. За мого товариша на курсі був тоді В. П. Бузескул (тепер член двох академій, а давніше мій товариш-професор у Харківському університеті). Він згадав про мене як студента Харківського університету в привітанні на мойому 25-літньому юбілеї в 1905 році¹⁾. Додаю до цього, що на 1-му курсі викладувано тоді загально-освітні предмети, отож з усіх оцих предметів я мусів скласти іспит. Тому я тримав його і в О. О. Потебні, хоч спеціально він викладав на слов'яно-руському відділі. Такий самий загальний курс, але порівняльного мовознавства я слухав у В. І. Шерцля. Вада курсу, що я прослухав на факультеті, була його „багатопредметність“ — тут були класичні і словесні, і історичні знання — усього потроху і про нас можна було сказати словами казки: „бігла через місточок, вхопила кленовий листочок; бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку“. Та треба, що правда, одзначити, що це були пропедевтичні курси, отож вони були корисні для нас тим, що ознайомили нас і з елементами дисциплін слов'янських і словесних, з основою порівняльного мовознавства і російської мови; ознайомлення з цією дисципліною на лекціях геніяльного О. О. Потебні, з його своєрідною манірою викладання, коли ми чули весь процес його думання, його висновки, ба навіть сами брали в ньому участь, мало для нас величезне значіння, особливо з методологічного боку²⁾. Для мене курс О. О. Потебні був дуже корисний. Що-до інших пропедевтичних курсів, то тут усе залежало не тільки од предмету, а ще більшою мірою од самого лектора. Окрім О. О. По-

¹⁾ „З Дм. Ів., казав він, я, як і з М. Т. Сумцовим, знайомий давно вже. Багато хто з вас, мабуть, тільки тепер довідались, що Д. Й. був колись студент нашого університету. Це було в весняний семестр 1877 року. Обоє ми тоді були студенти першого курсу, і вже тоді Д. Й. дивував товаришів своєю працьовитістю й енергією, знанням російської історії. Разом з ним складали ми іспита з психології в Ф. А. (Зеленогорського); пам'ятаю, як разом ми підходили не без певного побоювання до того столу, де екзаменував небіжчик О. О. Потебня“.

²⁾ Про це докладно сказано в моїй статті: „О. О. Потебня“ („Червоний Шлях“, 1924, 4 кн., 143 — 159).

тебні на факультеті тоді були ще такі професори — Ф. А. Зеленогорський (читав історію філософії), курс латинської мови читав Деллен (латинською-ж-таки мовою); грецьку мову викладав професор Пеховський з такою чудернацькою манірою, що викликала сміх. Всесвітню історію викладали В. К. Надлер і М. М. Петров. Перший був декан факультету і історик середньовіччя. Останній — блискучий лектор, дарма що стародавню й нову всесвітню історію читав з заздальгідь складеного тексту; після смерті його друкований курс мав великий успіх; історію церкви викладав у раціональному й ліберальному напрямку А. С. Лебедев; катедра російської історії була вакантна. Склад лекторів був невеличкий; сили лекторські, oprіч О. О. Потєбні, слабенькі — тим більше, що тоді не читали ні Кірпічніков, ні Дрінов, що викладали в факультеті згодом. Українець був один лиш О. О. Потєбня. Взагалі Харківський факультет підчас мого короткого перебування в ньому стояв нижче од Київського, але все-таки поширив мої знання в деяких дисциплінах, що виходили по-за межі історії, і дав мені змогу познайомитися особисто з його професорами й студентами. Перебування моє в Харкові стало немов за першу екскурсію туди, за пролог до мого дальшого довгочасного перебування в ньому. Наприкінці року я склав іспити з предметів, прочитаних на першому курсі, і на підставі цього іспиту перевівсь на другий курс історично-філологічного факультету Київського університету.

IV. Готування до наукової праці в Києві (1880—1883).

30 травня 1880 року я закінчив історично-філологічний факультет у Києві і був тоді-ж-таки залишений при ньому готуватися на професора російської історії. Державної стипендії призначено мені на два роки по 600 крб. на рік. Коли закінчивсь цей термін, його продовжено ще на декілька місяців — до початку 1883 року. Стипендія матеріально мене забезпечувала і давала змогу присвячувати весь час самі й лиш підготовчій праці. Протягом півтретя року я повинен був підготуватися до магістерського іспиту з російської історії й написати та захистити дисертацію з цієї-ж-таки дисципліни на ступінь магістра. Зробити це за такий короткий строк було дуже важко, ба навіть неможливо, дарма що працював я дуже старанно та невпинно і чимало готувавсь бувши ще студентом. Магістерський іспит треба було складати з російської історії, з усесвітньої історії і з політичної економії. В основі була російська історія у всенькому її обсязі, а саме — стародавня князівська Русь, литовсько-польська доба, московська держава, російська імперія й історіографія; треба було знати літературу й основні джерела. Далі йшла всесвітня історія й за додатковий предмет була політична економія. Становище кожного іспитованого було важке, — не було рамців для іспиту, і він був у волі екзамінатора. У Петербурзькому університеті була зівсіді инша практика: там кожен іспитований, за згодою з екзамінатором,

вибирав собі обмежену кількість спеціальних питань, а не весь курс — і з них і складав іспита. Користуючися справою, що переходить тепер у Київському Центральному Істор. Архіві, я можу відновити хронологію і хід свого магістерського іспиту та захисту дисертації на істор.-філ. факультеті Київського Університету. Магістерський іспит з російської історії я склав на засіданнях історично-філологічного факультету 3 березня, 2 квітня й 15 травня 1882 року. Основний предмет іспиту була російська історія у всьому її обсязі, включаючи всі три її доби — історію князівської доби, історію Південної і Західньої Русі під владою Литви, Польщі та Москви і російську історію XV — XIX в., а так само систематичний огляд російської історіографії. У моїй власній програмі іспиту, що затвердив її факультет, особливу увагу звертав я на історію стародавньої Русі й України. Програма магістерського іспиту в Києві одрізнялася від такої-ж у Петербурзі, так-би мовити, своїм широким обсягом: магістрант повинен був підготуватися з усіх відділів російської історії, включаючи й український, дарма що розмір підготовки з них був неоднаковий, так було й зо мною. Скрізь я наводив літературу питань, вистудював усі загальні курси, найважливіші спеціальні монографії, а так само був ознайомлений і з найважливішими джерелами для різних діб (включаючи й московську), особливо-ж для стародавньої Русі й України; найменш я був обізнаний з новою історією Росії XVIII — XIX в. Взагалі мені дуже допомагали моя уважливість і нахил до історіографії та бібліографії: вони мені давали змогу вже тоді охопити загальний хід і розвиток російської та української історії, динаміку обох історичних процесів і зорієнтуватися навіть у головній літературі з окремих питань. Нахил до українського джерелознавства та історіографії й систематичну підготову в цій дисципліні я цілком завдячую В. Б. Антоновичеві, а такий-же нахил і підготову з російського джерелознавства В. С. Іконникову. І той і цей були надзвичайні спеціалісти в цих галузях; В. Б. Антонович читав спеціальний курс для студентів про джерела Південної Русі і був мій керівник у систематичних студіях над літературою й джерелами протягом усього університетського курсу й трьох років стипендіатства; таке-ж керування в російській історіографії давав мені В. С. Іконников — до того обидва вони мали базу для цього керівництва в своїх власних книгозбірнях — обидві, кожна в своїй галузі (українській і російській історії) були найповніші на вській Україні і тепер належать Першому Відділові Української Академії Наук.

„На засіданні 21-го вересня факультет, заслухавши ухвальну рецензію проф. В. Б. Антоновича й В. С. Іконникова про дисертацію професорського стипендіата, що вже склав і магістерський іспит, Д. Й. Багалія „Історія Сѣверской землі до пол. XIV в.“, ухвалив: 1) допустити автора до публічного захисту цієї дисертації на одержання ступеня магістра „русской исторіи“; 2) призначити захист на неділю

26 вересня о 12 годині дня, причому за офіційних опонентів будуть проф. Антонович і Іконніков". Про це повідомлено було окремими оповістками куратора шкільної округи, проректора університету, всіх професорів і редакції часописів — „Заря" і „Кієвлянинъ". Захист у призначений термін відбувся, і історично-філологічний факультет написав про це професорській раді таке відношення 28 вересня: „Професорський стипендіят Д. Й. Багалій, через ухвальну рецензію В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова, був допущений до захисту його дисертації „Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в.", на прилюдному засіданні факультету 26 вересня. Отож, що і іспит і захист дисертації були визнані за цілком удовільні, факультет клопочеться перед радою професорів, щоб затвердила Багалія і видала йому магістерського диплома. На засіданні ради університету 29 вересня 1882 року ухвалили: згідно з постановою історично-філологічного факультету і на підставі 110 § загального статута університету, затвердити Дм. Багалія в званні магістра руської історії й видати йому на цей ступінь диплома".

Такі офіційні дані про мою магістерську промоцію. В них що правда, бракує, як ми бачимо, найважливішого документа, не знайденого, не вважаючи на всі розшукування, в Київському Центральному Архіві, а саме відзиву офіційних рецензентів моєї праці — професорів В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова, що на його підставі мене допущено до захисту дисертації. Але я можу навести зміст його з виписок, що робив свого часу відомий бібліограф Яр. Айзеншток з архівних справ історично-філологічного факультету Харківського університету, коли там вибирали мене на доцента. Цей відзив, як додаток до своєї оцінки, подав декан факультету проф. В. К. Надлер. Гадаю, що буде природніше вмістити її тут, коли описуємо, як прийнято мою дисертацію на одержання магістерського ступеня, ніж тоді, коли я оповідатиму на підставі архівних матеріалів про те, як вибрано мене на доцента, тим більше, що і ті і ті документи виходять з одного архівного фонду.

Зміст зазначеного відзиву був такий. Подана од Багалія історично-філологічному факультетові Київського університету книга під заголовком „Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в." являє собою повну й пильно зроблену всезбірку історичних відомостей для історії Сіверщини. Історію цієї землі Д. Багалій розподілює на три частини: перша доба закінчується смертю Чернігівського князя Мстислава Володимировича, другу — удільну доведено до другої половини XIII в. і, нарешті, третя охоплює останнє сторіччя, коли самостійно існувала була Сіверська земля з пол. XIII до пол. XIV в. Розглядаючи дві перші доби, Б. кожній з них присвячує по троє розділів: в одному він розглядає географію території й історію того, як її колонізовано; в другій переказує в прагматичному оповіданні її політичну історію і в третій дає дані для характеристики внутріш-

нього життя. Третій добі Сіверщини присвячено самий лиш четвертий розділ, де автор збирає всі злиденні, що збереглися до нас, дані про історичні тогочасні події. Звичайно, в цьому розділі нарис останнього сторіччя дуже неповний і розроблений далеко менш, ніж для двох попередніх; але ця неповнота залежить не від автора, а є наслідок убозтва під тей час історичних джерел і неможливости через це скласти на підставі фактичних даних будь-яку суцільну оповідь. Усю працю Б. виконано сумлінно й уміло: він вивчив джерела і пам'ятки, що могли стати за матеріял для його теми, і витяг з них усе істотне. Не обмежуючись суто історичним матеріялом, автор звернувся до допоміжних для історії дисциплін і дістав дані, що освітлюють історію Сіверщини, з погляду археології, нумізматики й етнографії, скористувавшись ними вдало, уникнувши і прогалин і зайвих непотрібних йому подробиць. Б. перевіряє думки, висловлені про його тему в своїх попередників; він наводить ці думки в своїй книжці для кожного питання і вказує на їх поступінний розвиток. Взагалі, працюючи над джерелами, Б. раз-у-раз має на увазі вимоги історичної критики й доводить своє вміння орудувати науковими матеріялами. Деякі частини його книги являють собою його власні висновки, що здобув він з літописів і інших джерел, як от досліди над складовими частинами людности, котра увійшла до Сіверських князівств, указівка на історичні особливості сіверян, радимичів, і вятичів, про колонізацію на схід і південний схід, характерні риси сіверських князів у їх боротьбі з половцями. Праця Б. взагалі зв'язана з сучасним нам опрацюванням російської історії, що хоче висвітлити краєве життя окремих частин руської землі; вона запорожнює ще одну прогалину в низці монографій, присвячених російській історії (Корсакова, Іловайського, Беляєва, Костомарова, Дашкевича, Борзаковського, то-що). На підставі всього сказаного ми гадаємо, що книга Б. цілком відповідає тій меті, з якою подано її факультетові, і може бути прийнята як магістерська дисертація.

Що-до цієї оцінки, то я повинен сказати, що вона не торкнулася хиб її наукового апарату — браку точних покликувань на цитати з деяких авторів. На це звернув усеньку увагу в своїй рецензії на мою книгу І. А. Линниченко. Я написав вичерпливу йому відповідь. Авторитетну й наукову рецензію на цю-ж мою книгу склав талановитий П. В. Голубовський, що одночасно зо мною написав і надрукував книжку на цю-ж тему і потім зайняв катедру В. Б. Антоновича; вона давала мотивовану й позитивну її оцінку. „Силу матеріялу, каже він, зібрав автор у своїй праці, як у джерелах першої руки, так і в історичних статтях, що торкаються цього питання. Увесь матеріял перероблено дуже майстерно і здається, що немає жадного цікавого факту в історії Сіверської землі, що на нього автор не звернув-би уваги“. Кидаючи тепер ретроспективний погляд на свою дисертацію,

я мушу одзначити, що написано її занадто спішно і не досить перевірено, хоч вона увійшла до наукової обихідки й протягом 45 років була з неї справді, як кажуть рецензенти, повна й певна всезбірка історичних відомостей з історії Сіверщини як у джерелах першої руки, так і в історичних статтях. І вже тоді я почав був розшукувати матеріали до дальшої історії Сіверщини: перебуваючи влітку в селі Сваркові на Чернігівщині, я розбирав там архів Марковичів. Я зробив подорож до Харкова, щоб ознайомитися там з архівом Малоросійської колегії.

Така була моя підготовка в Київському університеті для самостійної лекторської й наукової праці. Підбиваючи тепер об'єктивно її підсумки, я-б сказав так. Для читання лекцій з історії Росії й України в університеті я був підготований ґрунтовно, обізнаність моя з літературою, ба навіть з джерелами була чимала, бо тут добрі наслідки мала моя підготовка до магістерського іспиту з „русской истории“; окрім того, завдяки російській й ук. аїнській історіографіям, звязаним і з бібліографіями, я добре знав, де шукати того, що буде мені потрібно для моїх курсів; у В. Б. Антоновича я засвоїв його програму в викладанні курсів стародавньої Князівської Русі й України і українського джерелознавства; у В. С. Іконнікова — його програму російської історіографії з тим, очевидячки, щоб заповнити їх своїм змістом. Я поніс з Києва на схід у центр Слобожанщини — Харків, де катедра російської історії була вакантна багацько років, усе, що здобув у київській українській документальній школі свого вчителя В. Б. Антоновича для викладів у Харківському університеті. У цьому полягала моя сила, що перейняв я в своїй метрополії — Києві й Київському університеті, і переносив на нове огнище науки та культури — у Харків. Я йшов туди, як початкуючий молодий вчений (мені тоді було 25 років), був пройнятий гарячим бажанням самому ще вчитися і здобути собі ім'я, щоб зробитися гідним свого нового відповідального звання доцента-вчителя студентської молоді, що з її лав я сам ще так недавно вийшов і що вона мені була така близька й дорога. Нарешті, я йшов до Харківського університету, як свідомий український діяч, що ним мене утворило моє київське оточення, щоб розробляти там непорушену ще зовсім цілину — краєву історію Слобідської України і тим виконувати обов'язок українського громадянина. Що-ж дала мені тут київська доба мого життя, як вона підготувала мене до громадської діяльності? Я вже оповідав про впливи на мене української стихії за моїх дитячих років. Що-ж з суспільного боку дали мені мої шкільні роки, гімназія, університет і роки готування на професора?

70-ті роки характеризуються соціалістичним та демократичним народництвом. Часи мого перебування в вищих класах гімназії (1872 — 1876) — друга половина 70-х років збіглися з поширенням тоді на Україні серед молоді соціалістичним революційним рухом, що

характеризується двома протилежними течіями — революційною пропагандою й бунтарством; пропагандисти з революційними книжками („Хитрая механика“, „Сказка о четырехъ братьяхъ“) йшли в народ пропагувати соціалізм і революцію; в пол. 70-их років пропагандисти переходять од летючої до осілої пропаганди: молодь іде на фабрики або на села і працює там у ролі вчителів, фельдшерів, акушерок, то-що. З початку за євангелію для молоді були „Историческія письма“ Міртова (Лаврова), що надавали величезного значіння „критически мыслящей личности“. Тут доведено, в чому обов'язки інтелігенції перед народом, що нагадує нам ідеологію українських народників. Виявлявся цей рух 70-их років здебільша як рух студентської молоді.

Найвидатніші революціонери на Україні тоді були Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, що організував селянське повстання в Чигиринському повіті в 1876 році з фальшованою золотою грамотою; його приятель був Лев Дейч і з ним я товаришував за моїх гімназійних років, тоді ми вдвох з ним і з Щепанським збиралися та й читали революційну агітаційну брошуру літературу. Гімназійні й студентські часи були заповнені в мене теж знайомством, з одного боку, з російським і українським красним письменством і з літературною російською критикою, що дуже мене захоплювала, а з другого — з опозиційною, революційною, матеріялістичною й антирелігійною літературою (романи Шпільгагена, „Что дѣлать“ Чернишевського, „Историческія письма“ Міртова, „Положеніе рабочаго класса въ Россіи“ Флеровського, „Сила и матерія“ Бюхнера, Пфейфера „Ассоціація“, Спенсер, Прудон). Уже в останній класі гімназії я стояв доволі близько до українського руху ¹⁾, але далеко ближче я підійшов до нього за студентських часів і готуючись до професури. Бувши студентом, я вступив до української студентської таємної організації „Кіш“. Сюди ввійшов, щоб керувати нами, далеко старший віком од нас Родіон Олексієвич Житецький (родич Павла Гнатовича Житецького). Про нього відомий вже нам С. С. Гогоцький казав: „это не Иродіонъ, а Иродъ“. Та й справді, він був тоді завзятий і радикальний; окрім Житецьких (чоловіка й жінки) в „Коші“ були Ерастов, Туробойський, Мар. Вас. Олександрович потім моя дружина, Микулинська, Забора, Апостолов (див. групу на стор. 36).

На нас мали вплив своєрідні соціалістичні ідеї М. П. Драгоманова й його женецька „Громада“. Це вже була національна українська течія. Що-до організації „Кіш“, то в ньому був революційний настрій, що виявлявся у нашій улюбленій пісні:

В полі доля стояла,
Брівоньками моргала:
З гаю хлопці до мене —
Добрий розум у мене.

¹⁾ Директор тієї гімназії, де я вчивсь, О. І. Пясецький переказував мені, що жандарми вважають мене за проводиря українського руху в гімназії.

Добрий розум в голові,
 Гострі ножі у траві,
 Гострі ножі аж горять
 На царів та на панят.
 Ой мочені, купані
 У городі Умані,
 Беріть ножі у руки,
 Дайте муки за муки.
 А ми в Умані бували
 І про Умань чували,
 Про Гонту, Залізняка,
 Про Галайду і Харка.

Група членів молодого українського київського гуртка „Кіш“ (знято в 1870 році).

Студентська їдальня Гребенючки, українська книгозбірня Луки Васильовича Ільницького, наша комунa на Васильківській вул., себ-то студентська колективна хата, де я проживав з своїми товаришами, — були наші осередки. В нашому „Коші“ вирізнялися кубанці-чорноморці. Деякі члени мали свої назвища, як „князь“ (Ерастов) і це назвище зовсім не відповідало дійсності, бо в Ерастова не було цього титулу і взагалі нічого ісінько княжого — ні в вигляді, ні в одержі; очевидячки тут була асоціяція через протилежність, бо не дурно-ж ми були ксшовики і зберегали запорозькі традиції. Назвисько „Кіш“

накладало на нас обов'язок виучувати історію, етнографію, фольклор українського народу, а наші кубанці були живі носії українства в сучасному. Всі ми брали жваву участь у культурній, освітній українській праці. Перебування в складі „Коша“ мало добрі наслідки для мене й моїх товаришів: збільшувало й зміцнювало нашу любов до рідного краю та свого народу, збагачувало наші знання про нього й утворювало з нас майбутніх громадських діячів на його користь. Отож, Апостолов склав гарний „Географическій очеркъ Кубанской области“, Ерастов працював у Катеринодарі в кооперації.

Зробившись стипендіятом для підготовки на професора, я був прийнятий до „Старої Київської Громади“, що в неї тоді ввійшли В. Б. Антонович (а передніше до від'їзду за кордон М. П. Драгоманов), Ф. Т. Панченко, В. Л. Беренштам, Ю. Ю. Цвітковський, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, В. П. Науменко, Є. К. Трегубов, Пав. Гн. Житецький, О. П. Косач, П. П. Чубинський, О. О. Андрієвський, Д. О. Русов, К. Михальчук, Ф. Рильський, І. В. Лучицький, О. Ф. Кістяковський і инш. Це приєднання до організації давніх київських громадян ще більше наблизило мене до українства і втягло в культурну освітню українську працю, що я її провадив вже й раніше як кошовик: я брав постійну участь у колективній праці над складанням словника живої української мови скрізь, де по черзі збиралися словарики — то в Антоновича, то в Панченка, то в Лисенка. Але особливо захоплювала мене участь у складанні української дитячої читанки, що вийшла в світ як „читанка“ Хуторного. Хуторний це псевдонім, а справжнє прізвище Т. Лубенець — тепер заслужений український педагог у Києві, автор багатьох підручників для української школи.

Євген Чикаленко в своїх Спогадах (1861 — 1907, частина перша), згадує, що він охоче ходив до Лисенка на зібрання хрестоматійного гуртка. З учасників того гуртка, каже він, я багато позабував, але пам'ятаю, що там я познайомивсь з студентом Д. І. Багалієм, згодом професором і ректором Харківського університету, та його дружиною з роду Олександровичів (стор. 91). Той самий Є. Чикаленко робить характеристику Старої Київської Громади¹⁾ і каже, що перед ганебним законом 1876 р. вона мала багато членів, а зараз після цього оголошена себе зліквідованою, але залишилася існувати в великій таємниці. „Завданням Київської старої громади, як і усіх громад тоді, було відродити українську націю і для того в першу чергу крім заходів до скасування указу 1876 р. провадилася пропаганда української свідомості у всіх шарах населення шляхом видання в Росії легальних книжок (метеликів) для народу та часописів для інтелігенції, як „Труд“ і нелегальних за кордоном, як „Громада“ в Женеві і участі в вид. „Правди“ у Львові та розповсюдження їх“. Вона набула право

¹⁾ Там-же, част. 2, стор. 87 — 91.

на видання Шевченкових творів, видавала Кобзаря, допомагала родичам Шевченка, опоряджала Шевченкову могилу й дбала про неї, то-що. Жінок до її складу запорозьким звичаєм не допускали. До цього можу додати уривок з невиданих іще спогадів проф. О. Ф. Кістяковського про мою участь у Київській Громаді.

„Три раза посѣтилъ меня Багалѣй. Профес. стипендіатъ нашего университета по русской исторіи. Ученикъ Антоновича, многообщающій молодой человекъ. Разговаривалъ съ нимъ о Леонтовичѣ и почему я не хочу быть у него“ (13 авг. 1881 г. Кіевъ).

„Вчера просидѣлъ у насъ Багалѣй. Бесѣдовалъ съ нимъ о книгѣ Александровича и о событіяхъ малорос. исторіи“ (14 авг. тамъ же).

„Вчера собралась тѣсная компанія: Антоновичъ, Смиринко, Мищенко, Лысенко, Трегубовъ, Науменко, Панченко и Багалѣй.

Мищенко, Трегубов и Багалѣй сообщили о приходѣ и расходѣ суммъ типографскихъ и на поддержку бѣдствующей братіи.

Суммы слагаются изъ взносовъ и выручки за книги. Самая солидная сумма это Шевченковский фондъ, выручаемый отъ продажи сочиненій поэта. Въ мартѣ мѣсяцѣ выйдеть новое изданіе Кобзаря в 6.000 экз., которое доставить около 6.000 руб. чистогану, и притомъ въ наличномъ видѣ.

Интересныя свѣдѣнія сообщилъ Багалѣй о студенческихъ кружкахъ на Кошахъ. Такихъ три, численностью все вмѣстѣ человекъ въ 75. У нихъ есть свои кассы. Есть и общая бібліотека. Эти кружки работаютъ надъ изданіемъ хрестоматій. Первый выпускъ вышелъ и принесенъ Багалѣемъ. Онъ носитъ заглавіе Читанка. Перша книжка після граматки. З 60 малюнками Т. Хуторного.

Свѣдѣнія, сообщенныя Багалѣемъ произвели благопріятное впечатлѣніе на всѣхъ, и въ особенности на Смиринко. Онъ подошелъ ко мнѣ и къ Антоновичу и сказалъ, что готовъ давать на поддержку молодежи отъ 200 до 250 р. въ мѣсяцъ. Тутъ же предполагается и поддержка молодежи по изданію книжекъ. Молодежь состоитъ изъ студентовъ и курсистокъ.

Багалѣй выбранъ доцентомъ по кафедрѣ русской исторіи въ Харьковскій университетъ, это можно считать важнымъ событіемъ. Багалѣй можетъ вдохнуть духъ жизни въ дѣятельность Харьковскихъ народолюбцевъ довольно сонныхъ, мало дѣятельныхъ и не имѣющихъ центра.

Я выразился: Кіевская метрополія посилаеть Багалѣя епископомъ въ Харьковъ для организаціи тамошней церкви“.

Переселившись до Харкова, я поніс з собою туди українську ідеологію Київської Старої Громади і Молодої Громади Коша.

V. Вибори на доцента Харківського університету.

Я вжив усіх заходів, щоб знайти в архіві Харківського університету в оригіналі справу про вибори мене на штатного доцента

на катедру російської історії в 1883 році. Одначе досі мені ще не пощастило її знайти, і я мушу обмежитися тим, що маю — з одного боку — виписками ¹⁾ з архівної справи про вибори мене на доцента на історично-філологічному факультеті Харківського університету, що зробив давніш власне для себе Я. Айзеншток і передав у мое користування, за що я йому висловлюю щирю подяку, а з другого — листом до небіжчика професора Харківського університету О. О. Потебні, з приводу виборів мене на цю катедру — проф. В. Б. Антоновича. Знайшовся ще й другий лист до О. О. Потебні, мого конкурента, як виявляється тепер, на катедру російської історії в Харківський університет І. А. Линниченка; з цього листа я наведу лиш короткий уривок, бо весь він до мене не стосується.

З виписок, котрі поробив Я. Айзеншток, справа виборів на вакантну катедру російської історії на історично-філологічному факультеті Харківського університету одбулася так. На засіданні факультету 9 квітня 1882 року доповів був проф. А. І. Кірпічніков (він мав тоді в Харківському університеті катедру історії всесвітньої літератури) листа од магістра російської історії, відомого дослідника історії російського селянства в XVIII — XIX ст., Вас. Ів. Семевського, де він, згадуючи про те, що 2—3 роки тому деякі професори історично-філологічного факультету Харківського університету висунули питання про й го кандидатуру на катедру російської історії в цьому університетові, прохав піднести тепер це питання. Він покликувавсь на те, що секретар історично-філологічного факультету Московського університету проф. Н. І. Стороженко може листовно посвідчити, що він, Семевський, здобув там магістерський ступінь, захистивши 17 лютого 1882 р. дисертацію (Крестьяне въ царствованіе Екатерины II-ой). Факультет доручив В. К. Надлеру (викладав всесвітню середньовічну історію) і Мих. Н. Петрову (викладав стародавню і новітню всесвітню історію) дати рецензію на наукові праці В. І. Семевського і тоді обговорити цю справу. На тому-ж засіданні заслухано рапорт проф. Кірпічнікова, де коротенько оцінено наукові праці з історії селянства В. І. Семевського. Я не наводитиму його змісту, бо він не стосується до моєї справи; скажу лиш, що проф. А. І. Кірпічніков, як не спеціаліст, не міг тут дати своєї власної оцінки, а покладавсь на рецензію вміщену в „Рус. Мысли“, XII, 1881 р.; автор цієї рецензії каже, що ця книга „составляетъ драгоцѣнный вкладъ въ начинающуюся у насъ исторію народа русскаго“. Проф. Кірпічніков закінчує тим, що В. І. Семевський був-би бажаний професор на катедрі, що залишається вільна ледві не 20 років. Навсправжки катедра російської історії була вакувала в Харківському університеті 9 років: в 1864 р. на цю катедру після Зерніна призначено на при-

¹⁾ Особливо постраждало діловодство історично-філологічного факультету за тих часів, коли в ньому деканував проф. В. К. Надлер (тоді саме одбулися і мої вибори). Отже-ж витяги Я. Айзенштока самі лиш запорожнюють цю прогалину.

ват-доцента відомого згодом академіка В. С. Іконнікова, що читав лиш 2 роки. Р. 1867 був за штатного доцента чорносотенець і україножер Г. Ф. Карпов, що яскраво виявив свою ідеологію у вступній лекції. Він вибув на кафедрі до 1870 р. і залишив славу нудного професора й обскуранта, що завзято боровсь з ліберальними та українськими течіями в університеті й суспільстві. Його змінив на кафедрі російської історії р. 1873 після двохрічної перерви гідний професор, що працював у галузі російської історії, Н. Я. Арістов. Він теж пробув на кафедрі лиш 2 роки, і кафедра знов р. 1875 зробилася вакантна і була така до 1883 року, себ-то до мого вибору на доцента в початку 1883 року. Таке важке було становище основної кафедри в одному з двох університетів України, на неї закликали в 60-их роках Костомарова, а в перші роки існування університету був на цій кафедрі видатний професор Успенський (автор першої книжки про „Русскія древности“, де приділено було деяке місце й українським давнинам), заступив-же його — нікчемний історик, але талановитий український поет—Гулак-Артемівський. Зрозуміло, що за таких обставин на цю кафедру з'явилося одразу декілька кандидатів і почалася між ними за неї боротьба. Претенденти були: старший між нами В. І. Семевський, я, далі І. А. Линниченко, теж вихованець Київського університету і, нарешті, вихованець Харківського університету П. Н. Буцинський, що його залишили при Харківському університеті готуватися на професора (обрано його було на цю кафедру незабаром слідом за мною). Справа ускладнялася ще тим відношенням сил, що склалося на історично-філологічному факультеті в Харківському університеті. З боку формального та й з наукового перевага, очевидячки, була на боці В. І. Семевського бо він раніш од нас усіх здобув магістерський ступінь і мав наукове ім'я широко популярне в ліберальних і радикальних російських журнальних і публіцистичних колах, надто в столицях—у Петербурзі й Москві, де він працював по архівах та журналах. Його кандидатуру висунув проф. А. І. Кірпи́чников, що відіграв видатну роль серед професорів Харківського університету російського походження з московськими симпатіями (це була дужа група і в університеті і в історично-філологічному факультеті). Але кандидатура В. І. Семевського не пройшла тому, що її не взявся проводити ніхто з членів історично-філологічного факультету окрім проф. Кірпи́чникова, що не був навіть історик, а тільки історик усесвітнього письменства і далеко стояв од російської історії¹⁾. Але найважливіший момент у цій справі було те, що харківський історично-філологічний факультет мав свого стипен-

¹⁾ Я не наводитиму далі фактів про хід справи з виборами В. І. Семевського. Завважу лиш, що проф. В. К. Надлер рішуче відхилив цю кандидатуру, не заперечуючи значіння дисертації В. І. Семевського, але доводячи одночасно, що вона присвячена дуже спеціальному питанню і не свідчить про його знайомство з будь-якою широкою добою російського історичного процесу.

діятя для підготовки до професури — П. Н. Буцинського, одкомандированого вже до Москви збирати в тамтешніх архівах матеріали для своєї дисертації про Богдана Хмельницького. Його залишив при Харківському університеті декан історик В. К. Надлер, а підтримувала вся консервативна група на чолі з тим-таки професором Надлером. П. Н. Буцинський спеціалізувався на московському періоді російської історії і, хоч узяв тему для своєї дисертації з української історії, але підходив до неї й освітлював її в централістичному напрямкові С. М. Соловйова та його учня Г. Ф. Карпова, що теж брав був теми для своїх тенденційних дослідів з української історії з метою доводити хиби українських істориків, починаючи з М. І. Костомарова. Передбачалося, що П. Н. Буцинський викладатиме історію московської держави й нову історію Росії. Отож, через об'єктивні умови, факультет, що хотів мати двох викладачів російської історії, як це було й по інших університетах, як от у Київському, найбільше дбав за те, щоб тимчасом обрати на катедру кандидата-спеціаліста для давнього періоду російської історії. В. І. Семевський цій вимозі не відповідав — він був спеціаліст нової історії Росії, а конкурент тут, хоч поки що ще не формальний, був П. Н. Буцинський. Цим переважно і доводиться пояснити, чому В. І. Семевському не пощастило здобути катедру. І в цьому, навпаки, полягала сила й значіння моєї кандидатури для факультету в цілому його складі незалежно од поділу на дві партії — поступовців і консерваторів: до моєї кандидатури підходили як до спеціаліста для давнього періоду „русской истории“, що до того ще здобув серйозну підготовку з історії України, або, як її тоді офіційно називали „Юго-Западной Руси“. Отож, коли-б вибрано мене й Буцинського, могла-б утворитися природня, нормальна й повна схема викладів російської історії у всьому її обсязі, як у Києві. Київський-же університет підготував був як-раз і двох спеціалістів для давнього періоду — мене й Ів. Линниченка. Кандидатури Ів. Линниченка ніхто не висовував ні з харківських, ні з київських спеціалістів, і він сам запропонував свою кандидатуру в приватному листі до О. О. Потебні. Про це я далі казатиму. Але О. О. Потебня не тільки не підтримав його кандидатури, ба навпаки рішуче підтримував мою, що офіційно виставили були її історики-професори на факультеті — Надлер і Петров. Отож, на моїй кандидатурі, як спеціаліста в історії стародавньої Руси й України, зійшовсь мало не весь факультет, як це буде видно з дальших фактів.

Проф. В. К. Надлер, не взявшись рекомендувати кандидатуру В. І. Семевського, запропонував мою кандидатуру й зачитав мотивовану записку про мої наукові праці, заявивши, що він скористувався для своєї оцінки і тією оцінкою, котру зробили були професор В. Б. Антонович і професор В. С. Іконніков.

Не маючи змоги навести тут цілком текст записки проф. В. К. Надлера (бо вона дуже довга), я наведу з неї лиш основні вказівки

й думки, додержуючися точного їх розуміння. Головна праця Д. Й. Багалія „Історія Сѣверской землі“, пише в своєму рапорті професор Надлер, правда, не має тих гарних прикмет, що є в книзі В. І. Семевського. Багалій не взяв питання, що було-б мало не нове в нашій літературі. Він не торкається сучасного моменту. Тема його скромніша, але вона має високий науковий інтерес, особливо для нашого університету, що повинен, хоч-би що там казали, виучувати місцеву історію „Південного краю“ Росії. Складаючи історію Сіверської землі, він запорожнює одну з найзакливіших прогалин у краєвій історії Росії й ознайомлює нас з далекою давниною найближчої до нас території. Праця не компілятивна, а наукова і написана на підставі джерел та відповідної наукової літератури. Ставлячись уважно до праць своїх попередників, він наводить і свої висновки. В його книзі всебічно описано побут стародавніх сіверян (між иншим і на підставі археологічних даних), їх колонізація, то-що. Про це кажуть рецензенти книги — проф. В. Б. Антонович і В. С. Іконніков.

З свого боку проф. В. К. Надлер додає таке. Книга Багалія, каже він, переконує нас у тому, що автор її ґрунтовно ознайомлений з усією стародавньою добою російської історії геть аж до XIV в. включно. Цього не досить, і нам відомо, що вчена діяльність автора торкалася і інших періодів російської історії та й знайшла вона свій вислів у декількох окремих працях. Так, у статті „Левъ Діаконъ, какъ источникъ для русской исторіи“ Багалій зробив спробу критично порівняти звістки руського літопису про Святославів похід у Болгарію з звістками візантійських письменників. У статті „Записки о Московіи Периштейна і Данила Фонъ Бухау“ Багалій висловив наперекір Бодянському гіпотезу, що звідомлення про Московію Периштейна не є самостійна праця, що воно мало не тотожне з листами про Росію Кобенцеля і що саме ім'я Периштейна фіктивне. Свої висновки автор стверджував численними покликуваннями на пам'ятки дипломатичних зносин московської держави з державами иншими.

У „Кіевской Старинѣ“ за біжучий рік Багалій надрукував замітку про поліцію в „малоросійських“ містах XVIII в., ґрунтовну рецензію на „Записку о неприядахъ въ Малороссіи“, вміщену в „Архивѣ кн. Воронцова“, і дійшов висновку, наче-б вона мало не достоту повторює записку Теплова, що її видавець П. Куліш хибно застосував до Лизаветиного царювання. Окрім того Багалій, як мені відомо, закінчив розвідку про Рум'янцевський опис Малоросії, склавши її на підставі самих лиш архівних матеріалів. „Генеральная опись Малороссіи“ 1765 — 1767 р. це одна з найважливіших пам'яток для історії „Малоросії“ в другій половині XVIII в. У цій пам'ятці неначе підбито підсумки минулого України — господарсько-економічних стосунків і загального стану під той час, коли знищено її політичну автономію. Матеріяли її розпорошено по різних місцях. До цього додам ще, пише В. К. Надлер, і своє особисте вражіння од

кандидата. Я мав нагоду познайомитися з Д. Багалієм. З довгих наукових розмов з ним я зробив певний висновок, що він є повний господар у своїй спеціальності, що він ґрунтовно ознайомлений з великою, просторою літературою російської історії, що він говорить плавко та цікаво, ще й гарно, що він, нарешті, до ентузіазму відданий своїй справі, справі науки. Я не помилюся, коли дозволю собі висловити певну надію, що наш університет придбає в його особі не тільки наукову силу, а й прекрасного викладача. До цього листовного відзиву проф. В. К. Надлер додав ще словами таке: „Пропонуючи факультетові Багалія, я маю честь згадати тут і про нашого стипендіята Буцинського. Мені відомо, що його дисертацію мало не закінчено друком і незабаром буде її подано факультетові. Виходячи з непохитного переконання, що факультет будь-що-будь повинен мати на увазі кандидата, що на його підготову наш університет витратив чималі кошти, і одночасно звертаючи увагу на справді сумлінну підготову цього кандидата, я зберегаю за собою право виставити його кандидатуру в доценти на кафедрі російської історії тоді, коли дисертацію факультет ухвалить.

А ось повний і достотний текст листа од В. Б. Антоновича 9 березня 1882 р. до О. О. Потебні. „Многоуважаемый Александръ Аванасьевичъ. Во время послѣдняго нашего свиданія я между прочимъ говорилъ Вамъ о томъ, что одинъ изъ нашихъ стипендіатовъ Д. И. Багалѣй вскорѣ, вѣроятно, приобрѣтетъ квалификаціи, необходимыя для занятія должности доцента по кафедрѣ русской исторіи. Такъ какъ дѣло это теперь уже началось и приближается на столько къ исходу, что можно предвидѣть его окончаніе, то и спѣшу Васъ объ этомъ извѣстить. Г. Багалѣй уже выдержалъ экзаменъ по русской исторіи весьма удовлетворительно и со вспомогательными предметами покончитъ въ апрѣлѣ. Затѣмъ книга его ‚Исторія Сѣверской земли‘ уже напечатана. Книга эта не есть то сочиненіе, которое было удостоено золотой медали, хотя носить съ нимъ одно названіе. Г. Багалѣй воспользовался своимъ бывшимъ сочиненіемъ только какъ канвою, передѣлалъ его и дополнилъ и прибавилъ нѣсколько главъ совершенно новыхъ. Книгу эту онъ выслалъ Вамъ для пересмотра. Будьте такъ добры, не поставьте себѣ въ трудъ извѣстить меня: не перемѣнились ли у Васъ шансы и можетъ ли онъ надѣяться на доцентуру въ Вашемъ университетѣ; если шансы эти есть, то на сколько книга какъ диссертація будетъ подходящею по вашему мнѣнію, считаете ли вы болѣе удобнымъ, чтобы диссертація защищалась въ нашемъ университетѣ или у Васъ? Предлагая всѣ сіи вопросы, я, конечно, искренно желалъ бы, чтобы кандидатура г. Багалѣя могла состояться; какъ прежде, такъ и теперь я вполне ручаюсь за то, что и способности, и подготовка г. Багалѣя обѣщаютъ принести для науки много полезныхъ и вполне солидныхъ трудовъ. На занятія его я близко смотрю уже въ теченіе 6 лѣтъ и потому заявляю мнѣніе совершенно

увѣренно, какъ мнѣніе основанное на продолжительномъ наблюденіи и знаніи челоуѣка. Примите увѣренность въ глубокомъ уваженіи и преданности. В. Б. Антонович" ¹⁾).

Я не подаю жадної оцінки обох листів. Скажу лиш, що обидва листи давали О. О. Потебні матеріал для оцінки кандидатур, що в руках О. О. Потебні була вже моя книга „Історія Сѣверской земли“, що він міг з нею ознайомитися протягом 6 місяців, що відокремлюють обидва листи, що мій конкурент не витримав ще тоді магістерського іспиту, а я його закінчував, що І. О. Линниченко не був ще тоді магістром, а я здобув магістерський ступінь за 20 днів після його листа, а саме 29 вересня 1882 року, і що О. О. Потебня в факультеті на виборах проводив мою кандидатуру, а кандидатури І. О. Линниченка ніхто не виставив.

Під той час ще існувало в університетах виборче начало; за тодішнім статутом (1863 року) мене обрали факультет і професорська рада, а не призначило міністерство. Право ухвального голосу мали за статутом тільки професори, а доценти таким правом не користувалися. До факультетської ради ввійшли: декан, доктор і орд. професор усесвітньої історії В. К. Надлер викладач середньовічної історії, що читав і курс російської історії, бо катедра ця була вакантна; орд. професор нової всесвітньої історії доктор її М. Н. Петров; орд. проф. історії всесвітнього письменства А. І. Кірипичников; орд. проф. історії філософії доктор її Ф. А. Зеленогорський; орд. проф. грецької філології О. Н. Пеховський; орд. проф. історії російської мови О. О. Потебня; орд. проф. порівняльного мовознавства В. І. Шерцль; орд. проф. слов'янської філології М. С. Дрінов; орд. проф. історії церкви А. С. Лебедев; чи виїхав був тоді в закордонне командування професор слов'янознавства П. А. Безсонов, не знаю. З телеграми, що надіслав мені О. О. Потебня про мої вибори в факультеті, я знаю, що було присутніх на виборах 9 професорів (мабуть, усі вищезгадані окрім П. А. Безсонова) і я здобув 8 білих і один чорний. З цього видно, що на мою кандидатуру погодився увесь факультет (окрім одного), дарма що він поділявся тоді на дві партії— поступову й праву. На чолі першої стояв О. О. Потебня, а його однодумці були— Дрінов, Кірипичников, Лебедев, Зеленогорський. Ця група проводила мою кандидатуру, становлячи більшість у факультеті (формально-ж виставив її проф. В. К. Надлер, як історик, що викладав і російську історію), а до них приєднався і ще дехто з правих, котрі не хотіли пропустити

¹⁾ Лист І. О. Линниченка од 19 вересня 1882 р. Він повідомляє, що почав друкувати свою книжку „Взаимныя отношенія Руси и Польши“ і незабаром приступить до магістерського іспиту, а тепер прохає О. О. П. допомогти йому зайняти в Харківському університеті катедру російської історії. До цього треба додати, що незадовго перед цим І. О. Линниченко надрукував ганебну рецензію на мою історію Сіверщини, маючи надію одхилити мою кандидатуру й прокласти певний шлях до своєї.

на катедру іншого кандидата — В. І. Семевського ¹⁾ (з новітньої російської історії), зберігаючи цю вакансію для свого кандидата П. Н. Буцинського. Згідно з § 69 університетського статуту мені і В. І. Семевському запропоновано прочитати ще дві спробні лекції в зв'язку з виборами на доцента. Я зачитав лекції в присутності факультету, сили студентів і публіки — одну на власну тему, другу на призначену од факультету; одну з них прочитано 17-го грудня 1882 р. на тему „Удѣльный періодъ и его изученіе“ (надруковано в „Кіев. Стар.“ 1883, № 2); другу (ненадрукована) присвячено загальному розвитку російської історіографії. Обидві визнав був факультет за цілком дсбрі.

Перший рік мсєї доцентури (1883-ий) одбувавсь ще за старого ліберального статуту 1863 року. Але в 1884-му році запроваджено вже в Харківському університеті нсвий статут 1884 року. Збереглося мое повідомлення ректорові Київського університету од 3-го березня 1883 року про те, що рада професорів Харківського університету обрала мене на доцента російської історії 11-го березня 1883 р. мене затвердив на цій посаді куратор округи.

VI. Університет під п'ятою статуту 1884 року; боротьба проти нього поступової професури (1884 — 1904 рр.).

Статут 1884 р. регламентував не тільки управління самого університету і виклади професорів та їх наукову працю, а так само мало не всі сторони студентського життя і навіть становище університету серед його місцевого суспільного оточення. Попередній статут 1863 року, що при ньому я був вступив до Харківського університету на самому початку 80-х років, вже ледві животів, бо бюрократизаційні зміни в статуті 1863 року почалися в 70-х роках. За підставу для змін були студентські заколоти. Мета нового статуту була знищити автономію університетів, збільшити бюрократичну владу міністерства, збільшити контроль над професорськими викладами і встановити дисципліну між студентами. Сами університети обставали за автономним ладом статуту 1863 р., цього наслідку короткочасного урядового лібералізму з так званої „доби великих“ реформ“ і якогось ізольованого пережитку минулого на загальному тлі реакції, що охопила геть-усі сторони життя з другої половини 60-их років і кінчаючи вбивством Олександра II-го 1-го березня 1880 р.: цей терористичний революційний акт був відповіддю на реакцію.

Університети були для царату за барометр політичного стану суспільства, а студенти в них за єдину активну силу, що не криючись виступала проти нього й його сателітів; у цьому полягала велика трагедія і професорів і студентів. Професура обставала за

¹⁾ Чи подав Кірпічніков голос за мене, сказати важко: адже він виставив свого кандидата — Семевського.

професорською автономією (студенти не мали автономії в статуті 1863 р.), бо вона деякою (правда, дуже невеликою) мірою давала їм спромогу захищати й студентів.

За лебедину пісню автономного університетського життя була промова, що виголосив її останній виборний ректор Цехановецький на акті 1884 р. У промові цій підбито підсумки минулого і переведено думку про корисні наслідки для університету од статуту 1863 р., що вніс був чималий поступ у всі сторони університетського життя, збільшивши наукові сили й порационалізувавши методи викладання, так що російська наука піднесла своє значіння до західньо-європейського масштабу—і це дуже, додаю од себе, було справедливо. Науковий рівень студентства теж піднісся в звязку з демонстративно-лабораторною методою викладання. Університет деякою мірою зробився не тільки за осередок спеціального наукового виучування, ба й за суспільну школу, інституцію, звязану з життєвими інтересами суспільства—сільського і міського господарства, народного здоров'я, освіти, то-що. Останній виборний ректор Г. М. Цехановецький, тісно звязаний з поступовими й українськими елементами (з О. О. Потєбнею, В. Б. Антоновичем), у цій своїй промові висловив погляди тодішньої харківської поступової професури. І я з теплим почуттям згадую за цього могікана старої професури, за те, як прихильно він ставився особисто до мене й до моєї доцентури в Харківському університеті, як він мене зустрів, як рідного. Звісно, що Г. М. Цехановецький після цієї промови мусів одмовитися од ректорства. Зараз-же, як запроваджено новий статут 1884 р. в університеті, почалося неофіційне слідство над Цехановецьким з приводу його лекцій політичної економії, що він їх читав у 1880—1881 р. Міністерство освіти на підставі заяви департаменту поліції, що на своїх лекціях Цехановецький розглядав теорію К. Маркса, доручило кураторові зробити слідство. Розглянуто конспект лекцій Цехановецького і знайдено там 16 сторінок, присвячених „изложению и критической оцѣнкѣ учения о цѣнности Маркса“. Куратор, правда, до цього додає, що там „основательно опровергаются главныя положенія доктрины Маркса“, але, очевидно, така кваліфікація була зроблена власне на те, щоб захистити перед міністерством старого професора і залишити його на посаді після вислуги літ. А що Цехановецький об'єктивно знайомив студентів і з наукою К. Маркса і що студенти засвоювали цю науку, ба навіть користувалися нею для революційної пропаганди, це доводить те, що двоє його слухачів, обвинувачені в пропаганді, заявили на жандармських допитах таке: „знакомясь на лекціяхъ съ теоріями Маркса, они принимали ихъ на вѣру, какъ лучшей выводъ не только науки, но и жизни“. Ректор і декан одкидали це, кажучи, що таку віру ці студенти могли знайти і не на лекціях Цехановецького. Але як-би вони могли говорити тоді про

„висновок науки“, коли-б професор не давав такого висновку? Правда полягає, очевидно, в тому, що Цехановецький знайомив свою аудиторію з К. Марксом, давав зміст і робив критичну оцінку цієї системи, але в такому дусі, що молодь виносила глибоку віру в її наукову правду й практичну вартість для життя. Цей епізод з К. Марксом дуже характерний для тієї доби політичної реакції під час царювання Олександра III-го. Нова доба університетського життя розпочалася з боротьби проти основоположника соціальної революції—К. Маркса. Справедливо зауважує з приводу справи Цехановецького М. Сумцов, що „туть сказалась участь всего университета, профессуры и науки, въ смыслѣ открывшагося безконечнаго простора для ихъ стѣсненія и осужденія“. В таких умовах статуту 1884 р. мусів і я, як і всі, професорувати й провадити наукову працю. А втім треба сказати, що поступова частина професури, як і поступове студентство, стали в опозицію до статуту 1884 р. й визнавали його за гальмо для університету, професорів і студентів — для науки й громадської праці, звязаної з суспільним життям; професура раз-у-раз висловлювалася проти нього, а студентство активно й уперто з ним боролосся. Так само негативно поставилися до нього й інші університети. І коли я дам загальну характеристику цього статуту, буде ясно, що ця боротьба була природня й необхідна. Заразом це була ще й боротьба проти тодішнього ладу, але активної форми набрала тільки в студентських заколотах. Будь-що-будь, через опозицію проти одіозного статуту 1884 р., він за 20 років свого існування пережив таку еволюцію: 1) перші 4 роки (1884 — 1888) — суворого переведення його в життя навіть з додатком нових скорпіонів, 2) 10 років (1888 — 1898 р.) доба деякого пом'якшення; 3) шість років (1899 — 1904 р.) напруженої боротьби з ним студентської маси методом так зван. страйків, що кінець-кінцем таки й знищили його. Ці страйки ввійшли в систему загальної боротьби революційної інтелігенції й революційних партій, що закінчилася була революцією 1905 року. Вона дала тимчасову автономію всім університетам, у тому числі й Харківському.

Статут 1884 р. замість колишньої (правда, дуже обмеженої) автономії запровадив систему повної підлеглості університетів міністерству і бюрократичного над ними контролю. Запроваджено систему призначення, а не виборів на професорів, ректорів, екзаменаційних державних комісій для іспитів, то-що; міністерство затверджувало розподіл лекцій, ба навіть переносило їх з одного терміну на інший. За начальника над університетом був куратор округи. Ректора призначав міністр і був він незалежний од професорської колегії, безпосередній хазяїн університету. Деканів, що стояли на чолі навчальної частини в факультетах, теж призначувано. Студенти були віддані під владу інспектора, незалежного од професорської ради й підлеглого ректорові та кураторові. Значіння професорської колегії в раді про-

фесорів занепало, а зросла роля правління, складеного з призначених — ректора, декана й інспектора, що мав там усі права і в науковонавчальних питаннях. Категорію корисних для університетського викладання штатних доцентів знищено, а навпаки значно поширено контингент приват-доцентів, що не мали під собою матеріальної бази і не утворили здорової конкуренції з професорами. Запроваджено запозичену з-за кордону гонорарну систему, що викликала нездорову тягу до хлібних катедр і предметів і вульгаризацію їх викладів перед занадто великою аудиторією. У своїх додаткових „Соображеніях”¹⁾ до статуту міністерство мало на меті винагороджувати викладачів, „кои окажутъ особенно усердное содѣйствіе видамъ правительства относительно поднятія учебнаго дѣла въ университетахъ”; покласти на професорів, як „на чиновниковъ государства”, політичну патріотичну мету — служити державним інтересам; того вимагав статут і од студентів, як майбутніх „чиновниковъ”; запровадити міністерський контроль над приват-доцентами й професорами; збільшити владу міністерства „прямымъ начальническимъ путемъ”.

Такі були нові умови, в яких опинився й Харківський університет при новому статуті, що щиро й виразно відповідав загальній реакційній політиці Олександра III в усіх сферах життя. З 1884 р. на ректора призначено Ів. П. Щелкова; декани залишилися попередні, бо, як писав куратор, вони цілком благонадійні. Але особливу увагу звернули куратор і міністр на долю численної академічної групи доцентів (22 чол., у тому числі 7 на істор. фак.); тут розгорнувся повний простір для „начальническаго усмотрѣнія”. Усіх доцентів поділено на три категорії — членів першої пороби́ли екстраординарними професорами без докторського ступеня, другої — тимчасово вик. обов’язки професора, третьої — залишили за штатом у званні приват-доцентів. Вирішав справу куратор Максимовський з представниками університетської адміністрації.

Працюючи в Архіві Мін. Освіти в Петербурзі я поробив витяги з тамтешніх документів про штатних доцентів усіх факультетів, і тепер деякою мірою скористуюся з них, бо вони мають і загальне значіння, маюючи тодішні міністерські призначення. На підставі їх легко побачити, як самовільно оцінювано доцентів і розподілювано їх на категорії.

Куратор Максимовський (він перебував на цій посаді, саме коли почато запроваджувати статут 1884 року) 4 жовтня 1884 року подав міністрові Делянову проєкт розподілу доцентів на всіх чотирьох факультетах, відповідно до міністерських про це правил, обміркувавши уважно, як він пише, з ректором і деканами і на підставі своїх власних відомостей про кожного з доцентів (це останнє твердження треба приймати з великим застереженням; будь-що-будь

¹⁾ В моїх паперах зберігся повний текст цих „Соображеній” з Арх. Мін. Нар. Осв.

ректор і особливо декан краще знали своїх колег). На історично-філологічному факультеті було тоді 7 доцентів, було 5 вакансій на екстраординарних. Але куратор пропонував перевести до першої категорії та й зробити екстраординарними лиш двох штатних доцентів (мовознавство) — Діллена і Шерця (класична філологія); до другої категорії — тимчасово вик. обов'язки професора — трьох — Шульца на кафедрі класичної філології, Сумцова („русского языка и словесности“) і Багалія (російської історії); до третьої категорії — двох — Нетушіла (класична філологія) і Буцинського (російська історія). Отож, по-перше, дано було для штатних доцентів, що вже мали ступінь магістра, менше посад, ніж було вільних вакансій, і тому виникла несправедлива й образлива для них деградація, по-друге, впадає у вічі невідповідність розподілу навіть правилам, не кажучи вже за справжні наукові права доцентів один супроти одного.

Куратор запропонував до 1-ої категорії Шерця та Діллена, але цьому не зовсім відповідає його-ж власна характеристика, що він дав усім доцентам (Шерць вчитель, що викладав у гімназії, працьовитий, тямучий). Діллєнові куратор дав дуже добру характеристику (дві дисертації, широкі знання; хоч і ірландець, але плавко читає лекції з зошиту, важко про нього, як і про Багалія, дати певний відзив, але можна висловити надію, що з нього, безперечно, вийде гарний професор). Про М. Сумцова сказано було так: „приватъ-доцентъ съ 1878 г. въ теченіе 6 лѣтъ, по порученію факультета читалъ различные отдѣлы литературы. Можетъ быть только полезнымъ, но не выдающимся преподавателемъ; даромъ слова не отличается; затрудняется въ свободномъ чтеніи лекціи, которую диктуетъ; въ своихъ изслѣдованіяхъ болѣе обращаетъ вниманія на чисто виѣшніе факты, мало останавливаясь на внутренней сторонѣ явленій. Въ послѣднее время представилъ въ факультетъ свой трудъ „Іоанникій Галятовскій“ въ качествѣ докторской диссертации. Весьма трудолюбивъ, обладаетъ прекрасною памятью и значительнымъ запасомъ свѣдѣній“. І ось М. Сумцова, що протягом 6 років був єдиний і фактичний професор на факультеті з історії рос. літератури, що вже подав факультетові видатну наукову розвідку з історії українського письменства XVII в. і — додамо не тільки про Галятовського, а й про Лазаря Барановича і Інокентія Гизеля, себ-то про трьох найголовніших тогочасних письменників, дослід, написаний на підставі перводжерел, цього видатного тоді вже вченого, куратор заводить у другу категорію. Нічого доводити, що взагалі кураторова характеристика Сумцова (прихильність до зовнішніх фактів) аж ніяк не відповідає дійсності. Очевидячки, тут теж була рука когось з „факультетскихъ пакостниковъ“, як їх назвав у листі до мене сам Сумцов. Причина полягала не в тому, що він диктував лекцію своїм слухачам — до речі сказати, було їх тоді, через класичну систему Делянова і Георгієвського страшенно мало — декілька чоловіка — а в тому, що

був він „хохломанъ“ — і треба до цього додати — справжній, щирий і завзятий, і що теми його розвідок мало не виключно стосувалися до України. За це і не дозволено було йому захищати цю саму докторську дисертацію, дарма що факультет її був прийняв.

Про мого товариша на кафедрі російської історії Буцинського, що не був затверджений в званні штатного доцента, в звязку з запровадженням нового статуту, куратор дав таку характеристику: „весьма трудолюбивый человекъ, но не обладающий большимъ запасомъ свѣдѣній, а также и не отличающийся выдающимися способностями. Не сомнѣваюсь впрочемъ, что при его наклонности къ настойчивому труду онъ впоследствии будетъ весьма полезнымъ преподавателемъ“. Буцинського куратор зачислив у третю категорію. Про мене він дав такий відзив: „Багалѣй — по кафедрѣ русской истории, кандидатъ и магистръ Кіевскаго университета; штатнымъ доцентомъ Харьковскаго университета съ 11-го марта 1883 г. и занимаетъ вакантную кафедру по русской истории. О Багалѣѣ, какъ о преподавателѣ только начинающемъ, трудно высказать вполне определенное мнѣніе. Тѣмъ не менѣе есть данныя, говорящія въ пользу того, что со временемъ изъ него можетъ выработаться хорошій преподаватель: онъ трудолюбивъ, обладаетъ, повидимому, довольно значительнымъ запасомъ свѣдѣній; не лишень дара слова и своими лекціями по археології успѣлъ заинтересовать слушателей. Изъ его письменныхъ ученыхъ трудовъ особенно выдающихся произведений нѣтъ“. Мене він, як і М. Сумцова, призначив у другу категорію — вик. обов'язки екстраординарного професора. Виходячи з тієї думки, що професорські кафедри обіймали наймолодші по службі доценти (Шерцль, Діллен і Багалій), а старші по службі — Сумцов і Шульц — тільки перебувають при кафедрах, куратор власне не хотів нікого з доцентів підвищувати в екстраординарні професори, але подав усе-таки двох — Р. Шерцля і Діллена. Давши дуже гарну й правильну наукову атестацію Нетушілові (видатному класикові, що був згодом проректором і ректором; і тепер перебуває в вищій категорії Секції наукових робітників УСРР), куратор чомусь безпідставно зачисляє його в третю найнижчу категорію приват-доцентів. Очевидячки, куратор мав не самих лиш офіційних порадників у цій справі, але й неофіційних, що й собі були ворожили (як от проф. Безсонов).

Але цей проект куратора округи не завдовольнив, одначе, голови вченого комітету міністерства освіти всемогутнього в міністерстві Георгієвського, що поперекручував по своєму усі його пропозиції. Він писав, що з проектом куратора не можна погодитися. Ні Р. Шерцль, ні Діллен „не приобрѣли извѣстности своими учеными трудами и даромъ преподаванія, какъ этого требуетъ законъ о переводѣ доцентовъ въ экстраординарные профессора. Сверхъ того, трудъ Диллена ‚Армянскіе этюды‘ свидѣтельствуетъ о полнѣйшемъ незнаніи имъ русскаго языка и пожалуй даже объ отсутствіи всякаго

чувства приличія при разсмотрѣніи и изложеніи вопросовъ, относящихся къ области религіи“. До цього Георгієвський додав ще, що катедра порівняльндго мовознавства не повинна мати двох професорів, коли важливіша від неї катедра слов'янської має лиш одного. Те, що написано тут про Діллена, відкриває нам справжнього підпільного рецензента: це, очевидно, був професор слов'янської філології П. Безсонов, приятель Георгієвського і скандальний учасник диспуту Діллена в Харківському університеті (коли Безсонов доводив наче-б Діллен не знає російської мови, а той запитав його — а чи знає він вірменську мову, що з приводу неї дозволяє собі висловлюватися, Безсонов відповів, під гомеричний регіт усієї аудиторії, що він вчивсь з дисертації докторанта; Безсонов-же завважив, що Діллен непристойно ставиться до релігії). Діллена, писав Георгієвський, треба зачислити до третьої категорії. До другої категорії Георгієвський зарахував Шерцля, Сумцова і Нетушіла, „какъ несравненно болѣе извѣстнаго своими учеными трудами (морфология и фонетика лат. яз. сравнительно съ древне-италійскими нарѣчіями) и вообще болѣе ученаго и болѣе даровитаго, чѣмъ Шерцль“. Георгієвський був спеціаліст у галузі класичної філології, і тут, очевидно, висловив власний погляд, як і в оцінці Шульца, де він згадав про те, що звідомлення Шульцове про закордонну подорож — викликало догану од наукового комітету (він сам був за його голову), але зачислив його до другої категорії, як і Сумцова. „Что же касается Багалѣя, писав Георгієвський, то хотя кафедра русской истории и вакантна въ Харьковѣ, я бы отнесъ его скорѣе къ третьей категоріи наравнѣ съ другимъ магистромъ по тому же предмету Буцинскимъ, такъ какъ по частнымъ свѣдѣніямъ Багалѣй въ значительной мѣрѣ отличается хохломанствомъ. Всѣ эти молодые люди должны выдержать искусь, прежде чѣмъ можно будетъ кому-либо изъ нихъ поручить кафедру и тѣмъ преградить къ ней доступъ другимъ, б. м., болѣе достойнымъ лицамъ и потому, казалось бы, не слѣдовало бы давать имъ преимуществъ одному передъ другимъ. Пускай бы Багалѣй конкурировалъ съ Буцинскимъ, Шерцль съ Нетушилом, Шульцъ съ Томаринымъ (котораго я предполагалъ бы также привлечь къ преподаванію греческой словесности въ Харьковѣ) на совершенно равныхъ правахъ и условіяхъ, а затѣмъ преимущество было бы отдано тѣмъ изъ нихъ, кто на дѣлѣ заявилъ бы себя достойнѣйшимъ и способнѣйшимъ“. Георгієвський не дооцінив Нетушіла й Сумцова, безпідставно зарахував Діллена до третього розряду, а до першого не зачислив жадного з усіх штатних доцентів, що їх вже пообирали факультет та рада професорів на ці посади. Георгієвський між иншим заперечував кандидатуру одного доцента на професора за „его отрицательную точку зрѣнія по отношенію къ истинамъ откровенной религіи“. Проти цього повстав навіть сам шеф Делянов. Він олівцем

написав: „кто составляет исторію науки, не можетъ не выписывать чужихъ мнѣній, какъ бы иногда нелѣпы они ни были“.

Розглядали мої права на катедру не тільки куратор округи, а й міністр, голова Наукового Комітету Міністерства. Міністерство не обмежилось на цім і звернулося по оцінку моїх праць ще до чотирьох спеціалістів з російської історії у Петербурзі й Москві, що мали в його довіру, обминувши київських спеціалістів, що дали вже офіційно й прилюдно свій відзив (Антонович та Іконніков); це були в Петербурзі відомий російський історик К. Н. Бестужев-Рюмін і професор Петербурзького університету Е. Е. Замисловський, у Москві проф. нової російської історії Н. А. Попов, що ніколи не працював над історією великокнязівської доби, і історик Росії. Д. І. Іловайський, який справді саме тоді випустив у світ свій спеціальний том історії Росії присвячений історії обласної доби і був спеціаліст в історії староруських земель, у тому числі і Чернігово-Сіверської. Треба додати до цього, що цим рецензентам поставлено завдання розглянути мої праці і з політичного боку — з боку українофільських тенденцій. К. Н. Бестужев-Рюмін писав, що Багалій продовжує наукову працю і з нього буде згодом працездатний та корисний вчений. В ньому робітник переважає теоретика, а федеративна теорія, що він її додержується, це ще не українофільство. Другий професор Петербурзького університету Е. Е. Замисловський дав коротку відповідь, де казав, що українофільських тенденцій він у мене не помітив. Д. І. Іловайський дав усебічну оцінку моїх праць і ставив мою кандидатуру далеко вище од кандидатури Буцинського. Проф. Н. А. Попов з приводу моєї негативної характеристики Володимира Мон. писав, що „подобнаго отзыва о Владимирѣ Мономахѣ и его дѣятельности въ нашей литературѣ еще не было“ і, нарешті, висловив жаль, що „каѳедра русской исторіи въ Харьковѣ, центрѣ бывшей Слободской Украины имѣетъ своими представителями двухъ преподавателей, изъ коихъ одинъ посвящаетъ свои спеціальныя занятія Сѣверской Украинѣ, а другой Приднѣпровской и ни одинъ не далъ еще доказательствъ въ серьезномъ знакомствѣ съ другими болѣе важными отдѣлами русской исторіи“ (Арх. Мин. Нар. Осв.).

Голова наукового комітету міністерства А. І. Георгієвський провадив позалаштункову проти мене кампанію. У своїх обвинуваченнях, як це видно з документу, що я зараз наведу, спирався він на тих доповідях на Археологічному З'їзді в Одесі, яких я не робив і які він визнав за „хохломанські“¹⁾.

¹⁾ Ось лист про це ректора Харківського університету І. П. Щелкова директорові департаменту Анічкову од 1/III 1885 р.:

„Въ бытность мою въ Петербургѣ, я имѣлъ честь встрѣтиться въ Департаментѣ съ Е. Пр. А. И. Георгіевскимъ. Въ разговорѣ, при которомъ, сколько мнѣ помнится, и Вы изволили присутствовать, Е. П. упомянулъ между прочимъ и о доцентѣ нашего университета Д. И. Багалѣѣ, а именно о его докладахъ на 6-мъ Археологическомъ Съѣздѣ

В усій цій історії Георгієвський виявив себе простісінським ви-кажчиком супроти людини, що навіть і не знала, які наклепи на неї робить її високе „наукове“ начальство. Мушу одзначити тут узагалі, що ніхто з нас свого часу не знав про те, що писалося аматорові такої пікантної літератури, Делянову та його сателітам, і я теж дізнався про все те, що тут подано, із знайдених в Архіві Мін. доку-ментів. Наводжу-ж я тут ці документи не тільки, як матеріал, що документально освітлює цю важку добу мого університетського життя, а найбільше, як матеріал, що характеризує тую тяжку взагалі для людей науки суто-реакційну епоху. Делянов, Георгієвський та Анічков розпоряджалися людьми науки, як і самою наукою, безце-ремонно, самовільно, борячись, мовляв, проти неблагонадійности, хохломанства, соціалізму. Ніхто цих їхніх обвинувачувань спросту-вати не міг, бо їх винуваченням і не показано. Мабуть, і шановний мій товариш-доповідач на IV Археологічному З'їзді в Одесі в 1884 р. і стипендіят, що готувався до наукової праці при Харківському уні-верситеті і з таким успіхом та ентузіазмом працював згодом над історією Запорожжя, одностумець-„хохломан“, Дм. Ів. Яворницький і на думці не мав, як і я, що ліх люди писали про нашу благо-надійність, мало не позбавивши цим нас наукової праці, яка давала зміст нашому життю.

Новий порядок призначати згори „по усмотрѣнію начальства“ призвів до корупції й самої професури. Почалися приватні листу-вання з Петербургом і мандрівки туди по „хліб духовний“. Одразу поширилася і набула не аби-якої ваги група професорів, що оголо-сили себе вірними слугами нового ладу, і при цій певній okazji прохали для себе багатих милостей у начальства. У моїх архівних виписках із справ Архіва Міністер.- Нар. Освіти зберігся цікавий лист Безсонова до Делянова, де він вітає новий курс міністра, кажучи: „радуясь всею душею введенію новаго Университетскаго Устава, и принося симъ искреннѣйше поздравленіе В. Пр. съ побѣдою истин-наго просвѣщенія и всеобщаго блага, принимаю на себя смѣлость

въ Одессѣ, при чемъ замѣтилъ, что они имѣли украинофильскую тенденцію и сопро-вождались цитированіемъ разныхъ малорусскихъ и казацкихъ пѣсенъ. Я знаю г. Багалѣя, какъ ученаго хотя и молодого, но все-таки серьезнаго, и миѣ страннымъ показалось это сообщеніе, но не имѣя вполнѣ достовѣрныхъ свѣдѣній о дѣятельности г. Б. на Одесскомъ Съѣздѣ, я могъ только сказать, что я ничего объ этомъ не слышалъ. Возвратившись въ Харьковъ, я собралъ подробныя справки, при чемъ оказалось, что г. Багалѣй сдѣлалъ на Съѣздѣ 2 сообщенія, оба — строго научнаго содержания, какъ Ваше Пр. можете убѣ-диться изъ прилагаемыхъ при семъ бюллетеней № 2 и реферата № 10. Сообщеніе же о Запорожской Сѣчѣ, которое повидимому имѣлъ въ виду А. И. Георгіевскій, сдѣлано не г. Багалѣемъ, а Эварницкимъ.

Такъ какъ обстоятельство, о которомъ идетъ дѣло, не можетъ не имѣть вліянія на оцѣнку направленія научной дѣятельности г. Б., то я принимаю на себя смѣлость обратиться къ В. Пр. съ покорнѣйшей просьбой передать прилагаемые бюллетени и ре-фератъ Е. Пр. А. И. Георгіевскому для разъясненія какъ предметовъ, такъ и характера докладовъ, сдѣланныхъ г. Багалѣемъ на Одесскомъ Археологическомъ Съѣздѣ“.

напомнить объ моемъ тягостномъ положеніи, ожидающемъ милости-ваго воззрѣнія и вниманія В. В., какъ ни отвлечено оно важнѣйшими дѣлами". Далі прохає він підвищити його з екстраординарного на ординарного професора. Тепер, пише проф. Безсонов, замість 8—12 ординарних; „повишеніе же зависить уже не отъ произвола выборовъ, а отъ представленія попечителя или усмотрѣнія самого министра. Одного указанія со стороны В. В. нынѣ достаточно, чтобы оказать мнѣ справедливость... если этого благого слова не усышу я нынѣ, при бытности В. В. министромъ, то едва ли настанетъ другое время для того и я сомнѣваюсь, чтобы когда-либо можно было ожидать болѣе справедливости или болѣе личныхъ свѣдѣній обо мнѣ. Съ другой стороны тяжело подумать, чтобы вынуждены были оставлять университетскую службу или бѣдствовать на ней именно тѣ лица, которыя извѣстны вѣрными слугами наукъ, просвѣщенію и правительству и въ ту именно пору, когда дѣла университетовъ приобрѣли оборотъ къ лучшему съ новымъ уставомъ" (X. 1884, 20 сент.). Безсонова підтримував перед Деляновим його приятель Георгієвський „во вниманіе къ его несомнѣнно доброму правительственному и патріотическому направленію". Отак писав цей бард нового статуту. На катедру слов'язнавства Безсонова обрано випадково через те, що професорська колегія історично-філологічного факультету ще не знала його диких, чудернацьких, псевдо-наукових теорій про туранське походження русів, про його непристойне пояснення, звідки взялися літери алфавету, чим він викликав глум своїх слухачів і компромітував професорське звання. Та згодом за це все дуже добре всі довідалися—і тому не обирали його на ординарного професора. Безсонов не був виключна постать—таких було багато. Цьому сприяла нова система й практика призначання професорів, що запровадили її здитинілий од старощів Делянов та його права рука Георгієвський. Якщо й передніше траплялися непотизм та помилки, коли вибирали, бувало, негідних осіб, то тепер цей непотизм у міністерстві освіти зробивсь типовим явищем. Хто хотів здобути професуру, мусів був або писати до Петербургу до впливових осіб, або сам їхати до міністра, коли хтось або щось стояло йому на перешкоді—це дотепно тоді звано: „мандрівки до Золотої Орди по ханський ярлик". Нагадаю лиш один характерний і типовий факт про таку подорож Е. М. Діллена. Він здобув докторський ступінь і значить по праву домагавсь професури; для цього в нього були всі наукові дані; ми бачимо, що навіть куратор Максимовський висовував його кандидатуру на екстраординарного професора, ставлячи його на перше місце серед нас усіх. Але на перешкоді йому стояв проф. Безсонов, що „вчився з його дисертації вірменської мови". І цього було досить—професури йому не давали. Тоді він поїхав у Петербург до Делянова. Оповідають, що той не хотів його прийняти.

Тоді впертий Е. М. Діллен (він родом був ірландець, отож завжди виявляв риси своєї національної вдачі) поїхав на приміщення міністра дуже рано, коли той іще був не встав, пройшов до його в кімнату та й почав докладно оповідати йому за свою справу, закінчивши тим, що він тут-же застрелиться (він раз-у-раз носив з собою револьвера), коли міністр йому одмовить у його справедливому проханні. Делянов зовсім заспокоїв його, сказавши, щоб він негайно повертався до Харкова і що там він вже знайде наказа од його, міністра, про екстраординатуру. Е. М. повернувся до Харкова — і справді застав там наказ міністра... про своє звільнення з посади. Після цього Е. М. Діллен покинув університет і зробився дуже популярним освіченим дописувачем англійської ліберальної газети.

Ця система бюрократичної адміністраційної самоволі на ґрунті найреакційнішого чорносотенства, фарисейського про людське око православія вносила систематичну корупцію в професорську колеґію, морально її розкладала, висовувала на верх гірші елементи й ставила в важке становище кращі, поступові. За довід на це може бути проф. Крем'янський, що тероризував усеньку професорську раду Харківського університету, бо-ж мав постійний зв'язок з міністерством. Яке важке було становище прогресивної професури при статуті 1884 р., бачимо хоч-би з того, що тоді усунуто з посади ординарного професора на кафедрі історії російського права І. І. Дітятіна, відомого й поважного вченого з яскравим соціалістично-народницьким напрямком. Він читав лекції студентам у суто-демократичному напрямку; сам він вийшов з робітничого осередку: був син візника. Серед студентів користувався величезним впливом і авторитетом. На нього посилено доноси, що він виступає проти уряду в своїх розмовах з студентами, сам листується з неблагонадійними особами, тримається осторонь од професорів, закликає до себе молодь, бере участь у її вечірках, зібраннях і обідах і має на неї вплив; в 1887 р. його усунуто з кафедри (Арх. Мін. Нар. Осв.).

Професори відчували на собі тяжку руку кураторів округи, що втручалися в суто-наукові справи й весь час боролися проти поступових (революційних і „хохломанських“) елементів. Особливо дався в знаки артилерист своєю освітою Вельямінов-Воронцов, що одбув перед тим у Варшаві свій стаж у відомого обрусителя поляків попеч. Алухтіна. До Харківського університету — професорів і студентів — він поставився підозріло-вороже, почавши тут нищити український сепаратизм. На вступній лекції мого колеги П. Н. Буцинського, що на нього дивилися як на мого антипода, вибухла студентська демонстрація (свистали й шикали). Про це куратор телеграфно доніс міністрові, винуватячи студентів у „дерзкомъ нарушенні порядку і приличія“; професорам, що не були на цій лекції, бо, на його думку, не спочували Буцинському, поставив це за вину,

а причину демонстрації вбачав у впливі вадливих історичних теорій, що склалися в головах наших „українофіловъ“.

Ось подробиці про цю характерну історію з архівних джерел. У Харкові він обставав за „истинно русскими началами“. Буцинський читав свою вступну лекцію 9 лютого 1885 р. в аудиторії, де було повно студентів з усіх факультетів і курсів. Студенти, невдоволені з змісту лекції Буцинського, після того як він закінчив читати, освистали його. Куратор, хоч телеграфував міністрові, що в демонстрації взяло участь лиш декілька студентів, але надіслав просторе повідомлення, де обвинувачував і інспектора, і ректора, і професорів. Обвинувачення те дуже характерне для всього тодішнього політичного режиму і тому я його тут наведу. Ні інспектор, ні троє його помічників, що були в аудиторії, писав куратор, нікого з демонстрантів не встигли помітити. Ректора (Щелкова) на лекції не було; повідомивши мене про демонстрацію, він додав, що не треба було Буцинському, коли він знав, як ставляться до нього студенти, читати прилюдну вступну лекцію в великій аудиторії і в присутності сили студентів. Це, пише куратор, є „укрыватьство“ і страх перед усім, що виступає з нахабною сміливістю, тимчасом як треба було йому виступити щиро, чесно й енергійно; і це є характерна риса його службової поведінки. Так само неправильно освітлював він і звітання Цехановецького про акт, як це видно з протоколу ради професорів і окремих думок проф. Крем'янського, Ковалевського та Даневського, що виступали проти нього. Другого дня, пише куратор, я прийняв історично-філологічний факультет і в його присутності виявив жаль Буцинському, що не міг бути на його „прекрасній“ лекції, та й обіцяв бути на його другій лекції. З професорів історично-філологічного факультету не були на лекції Буцинського Лебедев, Потєбня і Дрінов, причому перший з них покликавсь на те, що читав власну лекцію в сусідній аудиторії. Відсутність цих професорів, особливо першого й другого, відомих своїм ворожим відношенням до історичних поглядів Буцинського, не могла не зробити як-найважчого вражіння на тих професорів, котрі розуміють усеньке безглуздя й хиби історичних теорій, які склалися в головах наших українофілів, що поділяють ці думки; вони сами й винні в тому, що катедра російської історії в Харківському університеті так довго була вакувала; під їх безпосереднім впливом зчинилася й демонстрація проти Буцинського. Перед другою лекцією Буцинського в збірній залі студентів хтось порозліплював був пасквільні прокламації проти Буцинського, їх зірвали помічники інспектора; одну з них я й посилаю вам. Увійшовши до аудиторії повної і тепер студентів із різних

¹⁾ Архивъ Министерства Народнаго Просвѣщенія № $\frac{171075}{4530}$.

факультетів, пише куратор, я обернувся до них з промовою, намагаючись показати їм усеньку гидоту як свисту, так і розліплювання прокламацій і закликав їх дати щирі сміливі й рішучі одсічі усім спробам скеровувати їх на заколоти. Лекція Буцинського про вагу самодержавства й погляди на нього російського народу в XVI в. одбулася спокійно. За день з'явилася, однак, нова прокламація, але вже в стриманішому тоні. Третя лекція (звичайна) зминула спокійно, але заколотів чекаємо на вступній лекції Чірікова. Нарешті, куратор писав про необхідність звільнити з посади інспектора студентів Вольнера¹⁾. Додавати до цього коментарів не треба; ми наочно бачимо шалену реакцію й ті важкі умови, що в них перебувала професура та студентство. Та й справді-бо О. О. Потебню і А. С. Лебедева обвинувачували в студентській демонстрації лиш тому, що вони не одвідали лекції Буцинського, бо не визнавали його за путящого викладача, а проф. Лебедев мусів виправдувати свою відсутність тим, що в нього ще в той час була власна лекція. Чи можна було йти далі в цьому урядовому цинізмі й переслідуванню незалежної думки! До речі буде додати, що А. С. Лебедев був москвич і до українофільства не мав жадного відношення, але до Буцинського, як викладача й наукового робітника, ставився негативно.

І от такий куратор залишавсь на своїй посаді мало не 12 років (до 1896 р.). За його наступника був Хрущов, анекдотична постать, що про нього я вже згадував, характеризуючи професорів Київського університету. І тут він був „притчей во языцѣхъ“. Оглядаючи лабораторію Технологічного інституту й побачивши шклянку з заспиртованими препаратами, він нахилився до професора, що показував йому свою лабораторію, та й тихенько на вухо поспитав його: „Чи вони не заразливі?“ На університетських справах цей аристократ-шляхтич і Деляновський приятель нічогосінько не тямив. Після Хрущова за куратора був Анреп, нарешті, відомий згодом голова фінансової комісії в Державній Думі проф. ректор Харківського університету М. М. Алексеєнко. При них суворий режим статути 1884 р., що не виправдав надій на знищення студентських заколотів, злагіднів, але все-ж-таки панував іще бюрократизм, що його мусіли підтримувати й здійснювати призначені ректори в університеті та такі-ж декани в факультетах. Видатна постать з господарського погляду був ректор Алексеєнко, а останній призначений ректор Куплеваський — убогий блідий адміністратор і професор. Права і значіння професорської ради були звужені, вона займалася вермішеллю; факультети й надалі зберегли свою вагу в питаннях навчальних, але були обмежені і звязані в своїй діяльності прикрою залежністю од центру.

Українофілів на історично-філологічному факультеті було тоді аж троє: О. Потебня, М. Сумцов і я. Я додержувавсь був не централі-

¹⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. № $\frac{166.981}{4369}$.

стичного погляду, як Буцинський, а етнографічно-федеративно-обласного. Українці мали на нашому факультеті в себе на чолі такого велетня науки, як О. О. Потебня, що ксристувавсь величезним авторитетом і серед студентства (за це свідчать його слухачі в споминах про його лекції: з-поміж цих слухачів ми бачимо Овсяннико-Куликовського й Горнфельда) і серед професури навіть російського походження. На самому початку свого професорування в Харківському університеті він був членом харківської української громади, її окраса, працював над українською мовою й пам'ятками української народньої словесности, сам чудово знав українську мову, як відомо, переклав з грецької уривок з Гомера і видав, за своїм редагуванням оповідання славного слобідсько-українського письменника Гр. Фед. Квітки. Хоч він і тримавсь тоді трохи осторонь од українських громадських кіл, що до того були в 80-х роках дуже слабкі й неорганізовані, але сам він був для них, ба навіть для українців по-за Харковом (як Антонович, Житецький й ин. в Києві) немов за духовний осередок; у його хаті на Підгірній вулиці (тепер на його честь перейменовано її в вулицю Потебні) за чайним столом збиралися і українофіли і взагалі професура та поступове товариство (як Д. М. Овсяннико-Куликовський, що вже бувши професором слухав його лекції, як громадський діяч Ф. А. Павловський й инш.). Він одвідував панахиди в роковини Т. Шевченка — мало не єдиний тоді спосіб колективно вшанувати пам'ять Кобзаря. Його високого наукового й морального авторитету та суворой оцінки боявсь навіть усемогутній міністр, творець статуту 1884 р., гр. Делянов, він, як оглядав Харківський університет, удавсь був до О. О. Потебні, питаючись його думки про гонорарну систему, запроваджену в університетах. У паперах О. О. Потебні збереглася чернетка його записки в цій справі: О. О. Потебня з природньою йому сміливою ширістю висловився рішуче проти гонорару. У тих-таки паперах О. О. Потебні переховується оригінал „совершенно секретнаго“ запиту од тодішнього ректора І. П. Щелкова з 24 лютого 1883 року на ім'я Потебні такого змісту: „Г. Мин. Нар. Пр. конфиденціалнымъ предложеніемъ отъ 13 тек. февраля, по поводу существованія въ Харьковѣ частныхъ женскихъ классовъ для лицъ, не состоящихъ ученицами учебныхъ заведеній, поручилъ мнѣ объяснитьсь съ тѣми изъ нашихъ профессоровъ и преподавателей, кои принимаютъ участіе въ преподаваніи въ означенныхъ женскихъ классахъ. Мнѣ по слухамъ извѣстно, что вы также занимаетесь преподаваніемъ въ послѣднихъ“. Далі йдуть запитання. О. О. Потебня відповів, що за чайним столом читав знайомим лекції з теорії словесности про байки і що число його слухачок обмежували розміри його їдальні.

За дорученням од гуртка українців-професорів О. О. Потебня вдавсь до ректора про дозвіл одправити панахиду в університетській церкві по М. І. Костомарову, з приводу його смерти. Ректор розв'яз-

зати цю справу сам не зважився, та й звернувся до куратора Вельямінова-Воронцова; той дозвола дав, але з тією умовою, що про цю панахиду не буде жадних оголошень для публіки й по газетах. Щоб зрозуміти, яка безглузда ця вимога й як влада боялася найменшого прояву громадськості, досить нагадати, що М. І. Костомаров був великий історик (і український і російський), вихованець Харківського університету, де харківська професура обрала його колись на професора. Але-ж куратор, очевидячки, згадав тут за те, що Костомаров був організатор Кирило-Методіївського таємного Товариства з його ідеєю слов'янської федерації й однодумець Т. Шевченка, в'язень Петропавлівської фортеці та пропагандист федеративної теорії. А що це було саме так, про це свідчить тая догана, що зробив мені Вельямінов-Воронцов під той-же-таки час. З приводу смерті М. І. Костомарова, що з ним я був у добрих стосунках і що ставивсь він до мене дуже приязно, — я надрукував у київській поступовій газеті „Заря“ докладний небіжчика некролог, де звернув особливу увагу на його федеративну теорію. Вельямінов-Воронцов викликав мене в службовому порядку до себе та й зробив догану за те, що я проповідую „федеральні“ ідеї. Мені не легко було довести йому одміну між „федеративнымъ началомъ въ древней Русі“ і федеральними ідеями, що на їх підставі утворювався федеральний устрій таких держав, як Швайцарія або Сполучені Американські Штати. Мабуть, куратор тут згадував за ту федерацію, що про ню мріяв М. І. Костомаров у Кирило-Методіївському Товаристві, я-ж у своїй статті говорив тільки про вищезгадані федеративні начала. У Вельямінова-Воронцова, очевидячки, склавсь певний погляд на мене, як на небезпечного викладача стародавньої Русі в шкідливому хохломансько-федеративному напрямкові замість єдино правильного й обов'язкового, на його погляд, державно-централістичного в дусі його самого й його шефа Апухтіна. І хоч я залишився викладати на факультеті, але становище моє було дуже непевне протягом усіх перших п'ятьох років мого перебування спочатку на посаді доцента, а тоді деградованого в заштатні доценти, себ-то в приват-доценти. Усталилося моє становище допіру тоді, коли я здобув докторський ступінь і зробивсь екстраординарним професором у 1887 році. До того міністерство підтверджувало мені доручення читати курс що-року. Проф. М. Сумцов, що був тоді штатний доцент при кафедрі історії російського письменства, постраждав од тодішнього режиму за своє хохломанство найбільше: йому було заборонено захищати свою дисертацію, вже прийняту й ухвалену в історично-філологічному факультеті, на тій безглуздій підставі, що це може викликати студентські демонстрації! Проти докторанта ніяких ворожих демонстрацій студентство не зробило-б, а прихильні могли-б виявитися тільки в оплесках. Причина заборони полягала не в тому, а в тому, що книжку М. Сумцова присвячено було нарисові

з історії українського письменства XVII в.; у ньому око міністерства (проф. Безсонов) добачило українофільську небезпеку (негативна характеристика воєводського режиму на Україні) та й донесло про це міністрові. Делянов дав цю книжку на перегляд двом тодішнім спеціалістам (Бестужеву-Рюміну й Бичкову), що користувалися його довірою. Обидва вони не знайшли там нічого незаконного. А втім диспут таки не міг відбутися. М. Сумцов мусів написати й захищати иншу дослідчу працю на ступінь доктора („Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“). Йому радили скаржитися, але він сам казав: „де-ж там було вже скаржитися й одстоювати. Усе тоді стискалося, і мені також треба було стиснутися“¹⁾.

І. Д. Делянов правив міністерством до 1898 р. За його наступників були Н. П. Боголепов (1898—1901), професор римського права й ректор Московського університету 1901 р., що вбив його революціонер Карпович; далі колишній військовий міністр Ванновський — вихованець кадетського корпусу, звільнений р. 1902, далі класик Зенгер (1902—1904) і ген. Глазов. Увесь цей час мав силу статут 1884 р. Влада покладала надію, що він заспокоїть університетське життя й ліквідує студентські заклоти, та вийшло навпаки — вони ширилися й набували яскраво політичного характеру. Міністри силкувалися їх поліквідувати; у звязку з заклотом 1899 р. видано тимчасові правила про оддавання студентів у салдати, утруднено було вступ до університету й прикріплено студентів по округах, видано правила про сукупні заходи університетського начальства, поліції й війська для боротьби з заклотами, зменшено норму для універсантів-юдеїв, збільшено права інспекції й т. инш. Але всі ці репресії мали протилежні наслідки.

З величезною пошаною треба згадати за тих деканів, що і під цей сутужний час обороняли та репрезентували колегіяльне начало в житті факультетів. Такі були на історично-філологічному факультеті проф. А. С. Лебедев, що стояв на чолі факультету 10 років (1891—1901), і його заступник, нині дійсний член Української й Все-союзної Академії Наук, В. П. Бузескул. Завдяки їх поступовому світоглядіві взагалі й таким самим поступовим поглядам на вагу університетської автономії та колегіяльного начала, біля них згуртувалася й їх підтримувала прогресивна група професорів, ба навіть нейтральні елементи. В цій боротьбі за розкріпачення університету од бюрократизму мені довелося відогравати провідну роль і витратити на це багато сил. А втім це давало мені не аби-яке моральне задоволення. Найгостріше виступив Харківський університет проти гонорарної системи, покладеної в основу статуту 1884 р.²⁾ У складанні

¹⁾ Сб. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XIV, стор. 15—16 (Воспоминанія Сумцова о проф. Кирпичникові).

²⁾ Див. про це „Докладъ Комисіи“, надрукований у „Зап. Харьк. У-та“, 1897 г. стор. 31.

записки я брав був енергійну участь укупі з сімома іншими членами комісії (по двоє од кожного факультету) і дав матеріал для її тексту, разом з проф. І. Н. Миклашевським. Ця записка аналізує статистичні дані за 10 років про розподіл студентів між усіма тодішніми університетами й з цього робить висновок, що система гонорару утворила вигідні та не вигідні для професорів університету факультети й катедри, незалежно од їхнього хисту, і нездорову між ними конкуренцію. Розподіл гонорару дуже нерівномірний (од 421 крб. на юридичному і до 26 крб. на історично-філологічному факультеті). Гонорар більше-менше забезпечував невеличку купку і не забезпечував більшості, а разом був із нього великий тягар для студентства, надто вбогого. Система гонорару не мала під собою ґрунту в російських університетах і була механічно перенесена до нас тоді, коли вже й на Заході зробилася пережитком. Вона не забезпечила так само приват-доцентів, що замінили собою доцентів. Комісія й рада професорів висловилися за те, щоб скасувати цілком гонорарну систему. В 1901 р. при Харківському університеті організовано комісію за далеко ширшою програмою в справі змін у статуті 1884 р. взагалі. Вона надрукувала свій „Докладъ“¹⁾, що затвердила його професорська рада. Я був головний редактор цього „Доклада“ і дав чимало матеріалів для його тексту. На всі 18 запитань міністерства ми дали вичерпливі відповіді й рішуче висловилися за ліквідацію статуту 1884 р. в його основах. Перед відповіддю на окремі запитання наша комісія висловила в вступній частині своєї записки загальний погляд на те, чим має бути університетський статут. В основу його треба покласти начала автономії й колегіальности. Ми визнали основний бюрократичний принцип, що на ньому збудовано було систему тодішньої вищої школи, за ненормальний. Статут, запозичений із Німеччини, не дає основного, що там є, — академічної свободи; він у нас не прищепився і зараз-таки зробився за причину застою й регресу; через нього розвинулися формалізм і страшення централізація; університети перетворилися в канцелярії; професорські ради, позбавлені права поповнюватися самостійно, ставилися мимохіть байдуже до інтересів університету, професори, позбавлені самоврядування, втратили свій авторитет у студентів; між професорами й студентами збудував статут високого мура. І тільки зліквідувавши статут 1884 р. можна піднести науковий рівень університету. Проте жаден статут не може знищити студентських заколотів, бо-ж викликають їх загальні суспільні й політичні причини: університети, як справедливо висловився славнозвісний Пирогов, „це барометри суспільного настрою...“.

Наука без вільного досліду не може існувати, отож в університетах має бути свобода наукового досліду й викладу, а не бюро-

¹⁾ Див. „Докладъ Комиссін“ 1901, 132 стор.

кратичний догляд. Університетами можуть керувати лиш люди науки, компетентні і в оцінці потреб університету та раціональних засобів їх задоволення. А тимчасом в основу статуту 1884 року покладено хибну думку, наче-б університети такі самі адміністраційні установи, як і всі інші, і наче-б професори — це тільки урядовці міністерства освіти, дарма що думку вченого ніяк не можна звязати чужою волею, що скеровує її в той, а чи цей бік; тут не може бути урядовчої ерархії: між приват-доцентом і давнім професором не можна провести такої грани, як, скажемо, між столоначальником та начальником відділу. Що автономія необхідна, доводить це і історія університетів, у даному разі Харківського. А втім тут, очевидячки, була не повна, необмежена і незалежна од влади автономія, бо-ж університети — це установи державні, то й повинні задовольняти потреби держави в освічених і науково підготованих робітниках. 18 пунктів, що ними ми докладно відповіли на запитання од міністерства, виходили з тих загальних положень, які я і навів вище про необхідність виборного начала, про поширення прав професорських рад, про систему гонорару (треба одкинути), про матеріяльне становище (поліпшити), про раціональні плани викладання, про приват-доцентів (залишивши їх, треба відновити й доцентів), про підготову до наукової діяльності, про іспити (державні іспити треба одкинути), про студентські організації (треба допустити), про професорські суди (потрібні, але з додатком студентських товариських), про інспекцію (ліквідувати). Не можна й тепер не визнати, що цей документ мав історичне значіння для того часу. Це була найвища точка, що до неї піднеслася поступова думка професорської колегії не тільки нашого університету, а й тодішніх університетів узагалі. Будь-що-будь ми тоді щиро виступили з ідеологією, що в основі руйнувала тодішню урядову бюрократичну систему вищої школи, і собі завдавали їй вдару, допомагаючи тут активним виступам студентства, що боролось з нею вже не словами, а ділом. Все це підготовляло революцію 1905 р., коли професорська колегія Харківського університету виступила з запискою ¹⁾ про умови, потрібні для нормального університетського життя. Я був редактор цієї записки і дав для неї основний матеріял. Записка має яскравий політичний характер. Вона пояснює, чому (це була нечувана в історії університетського життя подія) Харківський університет був тимчасово зачинений, дарма що студентських заколотів не було, з ініціативи самої професорської колегії в звязку з загальними політичними й громадськими причинами, що розгорнулися скрізь за останні 6 місяців, надто в січневі дні в Петербурзі (розстріл народу перед зимовим палацом).

¹⁾ Записка Совета Харьковского университета по вопросу объ условиях, при которых возможно достижение нормального течения университетской жизни. 1905, стор. 8.

Студентство взяло гарячу участь у визвольному русі (революції 1905 р.). Професорська колегія, писали ми, не може залишатися осторонь од цього руху, мовчати за даних обставин ми не можемо. Ми склали свого часу (в 1901 р.) записку про умови нормального життя, що в основу його треба покласти автономію. Але реформа не здійснилася, бо запроваджували її незалежно од загальної громадянської свободи не вважаючи на те, що університети тісно зв'язані з політичним життям суспільства. Усяка спроба вирішити університетське питання незалежно од суспільного ладу не матиме успіху; про це яскраво свідчить історія університетів і історія студентських рухів. Виникаючи на ґрунті статутів, вони з'являлися й політичного характеру, а уряд бачив причину їх лиш у сторонніх намовляннях та й бравсь тільки до репресивних заходів. Та, не вважаючи на всі оці заходи, число, розмір і інтенсивність рухів усе збільшувалися, бо коріння їх і джерела лежали по-за університетом і студентство являло лиш *locus minoris resistentiae* ідей і почуттів, що ними просякнуте було всеняке тодішнє життя. Кращі студенти, що з захопленням працювали в науково-допомічних установах, не могли атрофувати в собі суголосних почуттів на життєві явища. І це зрозуміло. Студенти – не ворожа нам нація, а нове покоління, що йде нам на зміну, на ньому, як на найчутливішому елементі інтелігенції, помітніш одбивається все, що більше або менше хвилює й старше покоління, бо й воно-ж ніколи не залишалося спокійне та вдоволене. Цим можна пояснити, чом найсуворіші заходи, поки є невдоволення, не дають гарних наслідків, а саму лиш шкоду. Через ці заходи в нас дуже поменшало молодих наукових сил, що мусіли були виїздити за кордон у такому великому числі, що це аж дивувало чужоземців. І в Західній Європі за такого політичного устрою, що не відповідав політичному розвиткові народу, студентські рухи були явище звичайне, не вважаючи на репресії, а коли політичний лад змінився, вони зникли і в Німеччині, і в Італії, і в Іспанії. Отож і в нас, у відновленій країні, здійснився принцип вільної науки. Сорок років реакції викликали сучасний бурхливий рух. Такого могутнього суспільного руху в нас ніколи не було. Він захопив уся інтелігенцію й перекинувся у ширші суспільні кола, що передніше в такій мірі участі в ньому не брали. Він захопив і університети, що не являють собою окремої установи, стоячи осторонь як добудова до громадського будинку. Відчуту потребу в народньому представництві і всяких свободах, загальній зміні державного укладу, а не самій лиш університетській реформі. Тут, як видно з наведеного, ми, так-би мовити, зросли політично й солідаризувалися як з поступовим суспільством, так і з своїми молодшими товаришами – студентами. Отож, заклавши університет на той час поки тривало в Харкові „воєнне положення“, харківська поступова професура солідаризувалася з студентством у революції 1905 року. Того-ж-

таки 1905 року комісія ради професорів склала „Записку по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ“¹⁾. Рада ухвалила її одногосно. За голову цієї комісії був небіжчик М. Сумцов; я теж брав у її складанні жваву участь: давали матеріали для неї з українців я і проф. А. Н. Зайкевич (тепер працює на агрономічному полі в себе на Лубенщині). Ця записка мало відома, рівняючи до аналогічної записки Петербурзької Академії Наук, але вона свідчить про те, що нам, українцям-професорам, пощастило тоді прищепити прихильні думки до української ідеї, до мови й літератури — більшості професорської ради, а серед неї ж чимало було професорів не-українців. Хоч між нами не було вже О. О. Потебні, але постать його, так-би мовити, витала між нами в образі його учнів — українця М. Сумцова й великоруса походженням, але знавця історії української мови проф. М. Халанського, Овсянико-Куликовського та й мене, бо обидва ми були слухачі в О. О. Потебні й згодом поширювали та популяризували його ідеї серед українського громадянства. Спочатку ми подали коротеньку історію того, як розвивалося українське письменство й якої страшної шкоди завдала його заборона. Далі — дуже цікава характеристика особливого відношення Харківського університету до українського слова: він має повне право стати на захист українського слова не тільки тому, що протягом цілого століття провадив освітню роботу здебільшого серед українського люду, а й тому ще, що з цим словом зв'язано найкращі сторінки його історії — згадаймо про Метлинського, Срезневського, Костомарова, Потебню, що їх наукові інтереси були тісно зв'язані з українською народньою словесністю й літературою. Указ Валуєва 1863 р. заборонив українське письменство, забувши, що всяка література, а в тому й українська це коштовний капітал, і коли цей капітал знищити, то настає деморалізація, темрява й зашкарублення. Далі записка наводить ганебний закон Толстого 1876 р., з його „системою оглуп'їня народа“, що призвів до великої еміграції українського письменства до Галичини. Записка звертає увагу на цілу низку шкідливих наслідків од цього закону й наводить силу ілюстрацій з історії цензури, заборони окремих видань. Характерну сторінку присвячено українському хліборобові; його необхідно озброїти в міжнародній конкуренції знаннями, а за найкращий провідник їх може бути тільки рідне українське слово. Записка не поставила питання на всеньку його широчінь, бо завдання її було обмежене тільки українським письменством і не торкалося українських викладів по тодішніх школах. Але й тут вона поставила деякі, хоч і мінімальні, вимоги. Ця записка, як і аналогічні, свідчить, що ми стояли на визвольному шляху що-до українського слова, продовжуючи тут давню традицію Харківського університету та його діячів українського відродження.

¹⁾ X. 1905, стор. 15.

VII. Студентські рухи; тимчасова автономія. Моє ректорування (1905 — 1910 рр.).

Далеко більш ніж професори були незадоволені з тодішнього університетського режиму студенти. Статут 1884 р. трактував їх як учнів середніх шкіл. Зараз-же, після того як запроваджено статута, заведено уніформу для студентів і видано правила, що в дрібницях регламентували їх становище, поведінку й карі геть аж до карцера. Видано накази про відсоткову норму для жидів у Харківському університеті (5⁰/₀, при Боголепові навіть знижено до 3⁰/₀); платню за навчання в університеті підвищено з 5 крб. до 25; видано відомого обіжника щоб не приймати в студенти „кухарчиних дітей“; через усе це студентів у Харківському університеті почало меншати, надто на історично-філологічному факультеті: р. 1885 вступило туди 26, р. 1886 — 18, р. 1887 — 10, а р. 1888 — тільки 7. На це зменшення впливала суворокласична система — латинська та грецька мова витіснили геть-усі інші дисципліни, і лиха була доля педагога, що закінчував цей факультет! Статут поставив собі мету — зліквідувати студентські рухи, а вийшло навпаки. В Харківському університеті заколоти повстали вже в 1886 р. Р. 1887 сюди, як і до інших університетів, перекинулися заколоти з Московського університету (так звана Бризгалівська історія); нове в них те, що тут об'єдналися студенти університету з студентами Технологічного й Ветеринарного Інституту та й вийшли з збірної залі на вулицю; виступ був проти інспекції, але до цього прилучилися й загальні причини незадоволення студентів; 42 студентів звільнено з університету без права повернутися. В 1899 р. після довгої перерви, заколоти набрали нової форми „страйків і обструкцій“, запозиченої з практики робітничого руху. Заколоти набули яскравого політичного характеру після того, як сталося відоме вигублення студентів у Петербурзі. Студенти в Харкові припинили одвідувати лекції, і 206 чол. виключено з університету. На іспитах студенти робили обструкції, а проти них губерніяльна адміністрація виставляла поліцію й військо. В 1901 році знов скоїлися заколоти з обструкцією проти тих професорів, що читали лекції; проти них уживано так званої хімічної обструкції; виключено було за це 105 студентів¹⁾.

Року 1904 знов вибухли заколоти. Викликала їх боротьба поступового студентства з суто-реакційними „руссособранцями“. Виключено було 56 чоловіка. Але суто-революційного характеру набув рух 1905 року. Про нього ми маємо як офіційні документи (доповідь ректора Рейнгарда), так і спомини²⁾. Рада професорів рішуче висловилася, що не може бути автономного університету без загаль-

¹⁾ Краткій очеркъ, стор. 303 — 305.

²⁾ Див., наприклад, спомини акад. В. П. Бузескула про дні барикад у „Гол. Мин.“, 1917, № 7—8, стор. 335—350.

них свобод у державі. На початку вересня студентська „сходка“ ухвалила, що й університет повинен узяти активну участь у політичній боротьбі та й зробитися місцем мітингів для громадян. 11 жовтня, в зв'язку з революційним виступом проти війська побудовано барикади, і університет перетворивсь у форт Шаброль. У руках революційного студентства була й друкарня, де друкують прокламації, і, оточена барикадами, соборна площа з дзвіницею, де революційні студенти дзвонили на сполох. Почалися переговори про визволення студентів і сторонніх, що зачинилися в університеті та й хотіли там дружньо збройно захищатися од війська, на основі почесної капітуляції з правом вільно вийти на робітничий мітинг. Активну участь у цих пересправах узяло тодішнє університетське начальство — тодішній перший виборний ректор Л. В. Рейнгард, декан фізико-математичного факультету В. А. Стеклов (згодом віце-президент Російської Академії Наук, тепер небіжчик), декан юридичного факультету Н. А. Гредескул і декан історично-філологічного факультету В. П. Бузескул (тепер академик). Завдяки їм було усунуто кровопролиття. Так у 1905 р. об'єдналася поступова професура з студентством, що активно й збройно виступило проти царату й усенького бюрократичного ладу. Нехай професори не поділяли студентської революційної тактики — не пішли на барикади з студентами, але й вони, як це видно з наведеної в мене передніше заяви професорської ради, висловили думку про необхідність цілком змінити не тільки університетський статут 1884 р., ба й усенький тодішній політичний лад з необмеженим царським самодержавством і владуючою бюрократією на чолі. Революція 1905 р. дала Харківському університетові, як і іншим, тимчасову автономію. На підставі неї відродилося виборче начало. Отже, ніби здійснилася мрія про всі свободи й навіть народне представництво. Та ця російська конституція, що її навіть на ймення не можна було називати, що про неї ми мріяли й поклали на неї надію за часів царату і що в ній сами почали брати участь, насправжки була велика фікція й обдур суспільства: зараз-же, скоро задушено революцію 1905 року, настала гнітюча реакція. Тим-то й тимчасова університетська автономія теж була фіктивна. За першого виборного ректора в Харківському університеті був Л. В. Рейнгард, що користувався величезною й заслуженою популярністю серед студентства Харківського університету, особливо за свій захист студентів-революціонерів з харківського форту Шаброль підчас студентських заколотів. Л. В. Рейнгард незабаром, однак, відмовивсь од ректорування, і на цю відповідальну посаду обрано в жовтні 1906 року мене, мабуть як людину, що раз-у-раз обстоювала університетську автономію; в жовтні 1909 року мене переобрано на цю посаду, але я до строку відмовивсь од неї в 1910 році в зв'язку з обранням мене до Державної Ради на виборах Академії Наук і всіх російських університетів. У юбілейній записці про

моє 25-річчя, цю мою ректорську діяльність оцінено так: „відомо, з якими труднощами звязана була ця посада і яку енергію та працездатність виявив Дм. Йв. Б. на цій посаді“. Безперечно, труднощі були величезні і працювати я мусів дуже багато. Що-до труднощів, то вони були звязані не з самою посадою виборного ректора — тут, навпаки, я, як виборний ректор, спиравсь на товариську допомогу більшості професорської колегії і це давало мені велике задоволення, бо я дививсь на себе, як на *primus inter pares*, обстоюючи принцип колегіальності й рівності протягом усенького свго професорування. Так само в численних записках самого університету і в тих комісіях, що утворювало міністерство освіти в Петербурзі в звязку з проектами нового положення про вищу школу, я висловлювавсь проти бюрократичного й централістичного управління університетами. Такі ідеї стояли в тісному звязку з моїм загальним українським світоглядом з його федеративною основою. Коли на чолі міністерства освіти було поставлено поступовця І. І. Толстого (підчас революції 1905 р.), мене з багатьма іншими професорами викликано до Петербургу в 1906 році для участі в праці над складанням нового університетського статуту на автономних підвалинах. Але, як відомо, цього ліберального міністра й видатного вченого незабаром усунуто, і міністерську посаду обіймали потім Кавфман і такі ретрогради, як Кассо, Кульчицький. Проф. І. В. Нетушіл од імення професорської ради в 1910 р. одзначив виключно важкі обов'язки під той час ректора; як свідок моєї праці (він був проректор), І. В. Нетушіл казав, що я, „перебуваючи поміж Сціллою й Харібдою, під натиском звідусюди протилежних інтересів, усе-таки невтомно розплутував вузлики і вів університетського корабля, переправляючи його через численні скелі; ииший, казав він, не витримав-би був такого нервового напруження, а вас підтримувала віра в себе або необхідність, або об'єктивна доцільність того, що треба було зробити“. Инакше кажучи, тут є вказівка на те, що я був реальний політик в університетських справах. Тодішній декан юридичного факультету В. Ф. Левитський, кажучи про труднощі ректорської посади, завважив, що „тодішній університет — це була складна машина з 3.500 студ., з потребами й інтересами, власне кажучи, чотирьох шкіл-факультетів з критичним ставленням до діяльності кваліфікованої наукової колегії, і вас, казав він, двічі обирали на ректора. Чому? Тому, що ви відповідали вимогам колегії з боку наукового й суспільного. Університет є складне ціле, де кожен професор, член колегії в міру своїх сил і здібностей творить його історію. Але коли Харківський університет, вийшовши з тяжких 1906—1907 років, зберіг між професорами та студентством добрі стосунки й кращі традиції Каченовського та інших поступовців, то в цьому є і ваша заслуга, як його обранця й історика, що освітлював з цього боку його минуле“. Я добре знаю,

як історик, що в цих оцінках дещо треба вважати за данину моему тодішньому юбілейному святу й прихильності до мене цих обох моїх товаришів. Але я й сам мушу ствердити тодішню свою відданість праці і в професорській раді, де я головував протягом більш як чотирьох років, — та й яких років! кожен з них коштував принаймні трьох звичайних, — і в правлінні, і в факультеті, і в комісіях. Мою енергію підтримував ідейний бік цієї праці — я дививсь на неї, як на свій громадський обов'язок, виконуючи його з захопленням. У мене ніколи не було геркулесівського здоров'я, але всі говорили про мою витривалість у праці та невтомність. Пригадую тут анекдоту: мені оповідали свого часу, що дехто з професорів був невдоволений з мого ректорства найбільше тому, що я спокійно висиджував цілі години засідань ради, коли там проваджено вибори нових професорів і зачитувано всі оцінки, що часто-густо були протилежні одна одній, або розглядувано кошториси й розподіл сум між чотирма факультетами; наставала гостра дискусія, боротьба, як-би ми тепер сказали, за матеріальну базу науково-допомічних установ різних факультетів. Кворум потрошку й непомітно танув, нетерплячіші або незацікавлені розбігалися з'засідання, а я пересиджував усіх. Дозволю собі додати ще одну рису свого головування в раді професорів, що одрізняла мене од інших ректорів: я ніколи перший не висловлював своєї думки на ту чи іншу справу, а брав слово останній, одночасно висловлюючи і власну думку і роблячи резюме дискусії. Серед професорів Харківського університету за моїх часів було чимало дуже видатних і з наукового і з громадського боку. Досить назвати академиків Ляпунова й Стеклова (обидва тепер небіжчики), Гіршмана, Бузескула, Сумцова, Гредескула, Грузинцева, Кульбакіна, Левитського, Палієнка, Пятницького, Оршанського, Рейнгарда, Овсянико-Куликовського, Мельникова-Разведенкова, Сінцова, Тимофеева, В. Данилевського, Краснова, Анциферова, Оболенського, Георгієвського, Орлова й ин. Мене висунула й підтримувала група поступової професури на всіх факультетах, бо я відповідав тому співвідношенню сил, що склалося в професорській раді.

Невимовно важке було мое становище, як ректора й голови управи в справі студентських рухів; укупі з проректором І. В. Нетушілом мусів був я якось їх розв'язувати, на підставі правил 11-го червня, що мали езуїтський характер. Дозвіл на зібрання студентам повинна була видавати університетська адміністрація, але виключно в академічних справах, реєструючи ці збори в офіційній проректорській книзі. Поліція мала право, коли в неї виникали сумніви в законності сходки, відряджати туди своїх офіційних агентів. Окрім того, поліція, охранка й жандарми мали постійно серед студентів своїх таємних агентів, що докладали їм про ухвалені на сходці резолюції, промови, то-що. У нас-же не було ніяких джерел, звідки можна було-б довідатися про те, що діялося на зібранні, окрім тих

офіційних даних, що нам давали або студентські старости-розпорядчики сходки, або рада старост, або таємна студентська організація — коаліційна рада. Площі й вулиці, куди нерідко виходили студентські демонстрації, само собою розуміється, були в повному віданню поліції. Губернатор, поліція, жандарми, охрнка постійно обвинувачували мене й проректора, що ми не видаємо учасників у незаконних студентських сходках, і писали про це до Петербургу в міністерство нар. освіти й департамент поліції. І ми мусіли „одписуватися“, дістаючи догану. Особливо тяжке й складне було наше становище, коли виникли студентські заклоти в усіх університетах, у тому числі і в Харківському, в зв'язку з непристойним виступом Пуришкевича в Державній Думі з обвинуваченням вищої школи в повному розпаді, професури в шкідливому впливі на студентів і студентів у моральному занепаді: робили на нас величезний натиск і губерніяльна адміністрація і міністерство. У мене й досі збереглася, по старій пам'яті, якась ідіосинкразія до телефонів, бо вони мене дуже часто турбували тоді вночі з приводу нелегальних студентських сходок, у зв'язку з тодішніми політичними подіями, на які постійно реагувала молодь. Ми не мали права давати дозволу на такі зібрання, а коли вони одбувалися, то повинні були йти на них та й вимагати, щоб керівники зборів їх розпустили. І от, після напруженої денно-ночної роботи тільки-но лягеш одпочити, коли дзвонить телефон. Береш трубку, і чуєш запитання: „Чи відомо вам, п. ректоре, що в аудиторії такий-то номер тепер одбувається „незаконное собрание“? і яких заходів ви вживете, щоб його ліквідувати?“ Одягаєшся, виходиш у глупу, темну, іноді й морозяну, ніч з квартири, що, як і тепер, містилася далеченько од університету — на Технологічній вулиці, попередивши про свій приїзд, береш візника (бо зараз після того, як обрано мене на ректора, я одмовивсь од ректорського екіпажу за-для ощадности), приїздиш і констатуєш, що ніякого незаконного зібрання немає, бо студенти вже розійшлись. Що правда, бували й фальшиві тривоги. Але пригадую й такий випадок. Викликали мене вночі до університету; там я застав наряд поліції й наших експертів-хіміків, що обережно розплутували якісь дроти. Один із лаборантів попередив мене, щоб я не наближавсь до цих дротів — боялися, що це „адская“ машина. Потім, щоб знищити цю „адскую“ машину, вивезли її за місто з великою обережністю. Але вона не вибухнула, бо це була пачка прокламацій (про це мене попередив один з наших студентських старост, що був у курсі цієї справи). Тоді-ж зроблено було трус у моїй книжковій шафі, що я її тримав у приміщенні університету, щоб користуватися книжками для студентського семінара. Виявилось, що туди хтось підсипав чимало нелегальних видань. Далеко складніша справа була тоді, коли збиралися величезні сходки студентів у приміщеннях, а то й по-за межами університету. Ми з проректором мали право давати дозвіл

на підставі тодішніх правил лиш на ті студентські зібрання, які ставили на свій порядок денний академічні інтереси студентів, а тимчасом студенти цікавилися (і це було цілком природньо) питаннями політичними, що ставили на порядок дня пекучі вимоги самого суспільного життя. Процес жорстокої боротьби уряду проти робітничої класи, революційної інтелігенції й студентства набував усе гостріших форм у звязку з збільшенням реакції, що почалася зараз після того, як придушено революцію 1905 року. Уряд брав назад навіть ті невеличкі свободи, що мусів був дати суспільству взагалі і університетам зокрема — професорам та студентам. Відроджена професорська автономія трималася на хисткому тимчасовому указі про автономію 27 серпня 1905 року, що не набув навіть сили закону і де-далі гіршав через додаткові розпорядження од міністерства. Що-ж до студентства, то воно не мало жадної автономії і, навпаки, мусіло було виконувати тяжкі вимоги поліційно-жандармського охрального режиму, що регулювали його життя не тільки по-за стінами університету, а й у стінах його. На професорську виборну адміністрацію перейшли зовсім неприродні й неприємні для неї функції колишньої інспекції (саму інспекцію було скасовано). В таких обставинах, очевидячки, не могло вже бути необхідної повної солідарности між професорською й студентською частиною університетської колегії. Міністерство й уряд узагалі викопали між ними глибоке провалля, дарма що насправжки ці групи, в їх поступових представниках, мали близьку, схожу мету — повалити необмежене самодержавство; різниця полягала в тому, що професура стояла на еволюційному шляху, а студентство йшло революційним шляхом до повного знищення самодержавства (ми раз-у-раз читали про це в його прокламаціях). Ми бачили його революційний ентузіазм, спочували йому в боротьбі з владою, ба почасти й сами брали в ній участь, але в нас було мало віри в можливість для нашої молоді самотужки, своїми силами скинути самодержавство за допомогою окремих виступів, заколотів, що порушували правильний хід нашої педагогічної й наукової праці та викидали за борт цілі сотні молоді, яка знавала великих жертв для здійснення своїх ідеалів — кращого майбутнього для всіх політично й соціально пригнічених. Уся професура, а надто її обранці стояли тут між молотом і ковадлом, не маючи змоги й сміливости самим щиро стати на бік своїх молодих учнів, а лиш допомагаючи їм, скоро тільки було це можливо, тоді, коли на них сипалися скорпіони за участь у „безпорядках“, або попереджаючи їх про заходи проти них адміністрації. Я й проректор мали постійні офіційні та неофіційні зносини з студентськими представниками — старостами й радою студентських представників та й були для студентів немов за заслону. Але іноді траплялося й так, що ми не мали ніякої спроможности допомогти студентам, покараним од адміністрації за участь у заколотах — тоді odium за це падав і на

нас. Мушу сказати, що наша система попереджень студентів і покривання давала все-ж, порівнюючи до інших університетів, далеко менше число жертв урядового терору. Одначе, згадуючи тепер про чотирирічний термін свого ректорства, я дивлюся на нього, як на найважчу, з морального боку, смугу свого життя. Втішаюся лиш з одного, — що цю повинність поклала на мене не хто, як професорська колегія та, що я чесно й сумлінно її виконував. Що правда, до останніх років я вже не витримував (ректора обирали на триріччя) та й попрохав звільнити мене з цієї посади. Професорська рада обрала на ректора мого найближчого помічника — проректора І. В. Нетушіла, ствердивши, отож, відносну правильність нашого курсу за тодішніх важких умов. А втім, кидаючи тепер ретроспективний погляд на ці минулі часи, я мушу щиро сказати, що далеко певніша була студентська тактика, тактика впертої боротьби з урядом, бо-ж тільки вона наближала суспільство до нової, необхідної революції.

Що-до нормальної, так-би мовити, щоденної ректорської праці, то вона теж вимагала од мене багато зусиль і часу, але давала й моральне задоволення. Ми широко одчинили двері університету перед тими, перед ким вони були доти зачинені — перед жіноцтвом, перед жидами, вихованцями реальних шкіл і семінарій, перед екстернами. Студентів одразу значно побільшало. Це значно ускладняло наші обов'язки, вимагало часу, тим більше, що ми зовсім були приступні для всіх, хто мав до нас будь-яку справу. А мені траплялося вирішувати й такі справи, що, здавалося, ніяк не стосувалися до моїх функцій. Так, наприклад, я повинен був дати дозвіл студентам на законний шлюб, і це часом бувало нелегко. Пам'ятаю один такий випадок. Мене одвідало в такій справі трое осіб — наречений, наречена та її мати. Наречений подав формальне прохання про дозвіл одружитися, а неофіційно благав мене не дати йому такого дозволу, бо його ловлять, мовляв, у ситі наречена та її мати, а ці, навпаки, заявляли, що жених повинен одружитися і коли не хоче, то я маю його приневолити до цього своєю ректорською владою. Розшукували мене й тоді, коли я був у відпустці та й проживав на дачах в околицях Харкова — в Кочетку — приходили туди пішки; навантажували мене своїми проханнями і окремі люди й цілі гуртки, коли я мусів їздити в університетських справах до Петербургу, а без цих мандрівок ніяк не можна було перебутися, бо без цього, як казав один український депутат до Катерининської комісії, наша справа спала-б. Я не кажу вже про офіційне обов'язкове представництво в різних церемоніях. Це теж був не аби-який тягар для ректора. Тоги ректорської в мене, що правда, не було, але мундири всі професори мусіли бути на різних церемоніях носити. Пригадую, як і я носив такий мундир, що мені його подарував одставний професор Е. С. Гордієнко. А на університетському акті в нас стояв з булавою булавоносець Данило. Професори ввіходили в систему

колишньої петрівської табелі „о рангахъ“ з її класами посад і з чинами та орденами. Коли екстраординарний професор робився ординарним, він підвищувавсь у класі й чині; в зв'язку з вислугою літ давано ордени в нормальному, так-би мовити, а іноді й екстраординарному порядку. Це все були обов'язкові для нас ознаки бюрократичного ладу.

Посада ректора об'єднувалася з посадою голови управи, що спеціально завідував господарськими справами — і тут була сила праці. Треба було бути і фінансистом і господарем, щоб розумітися на господарських справах. Треба сказати, що в мене був нахил до таких справ і я пройшов добру школу в керуванні університетським господарством. Університетське господарство було чималеньке ще й розкидане і од стану його залежали значною мірою справи науково-допомічних установ — клінік, лабораторій, кабінетів. Харківський університет був що-до цього в кепському становищі. З самого свого заснування протягом більш як 100 років, він перебував у тимчасових приміщеннях, розкиданих у різних частинах міста як у центрі, так і на окраїнах. Проф. І. О. Бродович на підставі архівних матеріалів написав статтю на 30-річний мій юбілей про мої клопотання за навчально-допомічні установи і констатує, що я ще перед ректорством р. 1899 піклувавсь про приміщення для таких установ історично-філологічного факультету, як історичний архів, музей археології й нумізматичний кабінет. Року 1906 мені пощастило здобути для університету одне з найкращих приміщень (для музею мистецтв) — будинок, що був колись збудований для Катерини II в Харкові (ним безпідставно заволоділи для себе куратори харківської округи). Я здобув згоду од тодішнього міністра І. І. Толстого передати цей будинок університетові. Там розгорнув свої багаті колекції музей мистецтва (тепер там міститься ІНО). Обійнявши ректорську посаду р. 1906, я склав для того-ж міністра загальний план — які будинки потрібні Харківському університетові, на підставі відомостей, даних од усіх установ, усіх факультетів і управи, в загальній сумі 4.320.000 крб. На мою думку, установи фізично-математичного й медичного факультету (кабінети та клініки) треба було зосередити в „ученому городку В. Каразіна“, на кінці Сумської вул. Згодом дозволено будувати хімічний інститут (його таки й збудовано), клініки для нервових та дитячих хороб. При мені-ж у 1908 році збудовано будинок на два поверхи для лабораторій технічної й органічної хімії. Це поширило давні приміщення хімічної лабораторії. Року 1909 добудовано до актової залі двохповерхового корпусу для юридичного факультету (тепер тут дві найбільші аудиторії) — все на спеціальні кошти університету, бо міністерство грошей не давало. Поширено різні приміщення деяких кабінетів коштом квартир для службовців. Завдяки моїм клопотанням, збудовано було корпус на три поверхи для кабінетів історично-філологічного факультету й центрального історичного

архіву (вони існують і досі). І вся ця будівнича діяльність зв'язана була в мене з тією правдивою й доцільною думкою, що навчально-допомічні установи являють собою одні з найголовніших артерій університетського організму, бо од їх правильного та вільного функціонування залежить здоровий й творчий розвиток усього цього організму. Навчально-допомічні установи мали однаково важливе значіння і для студентських студій, і для науково-дослідчої праці професорів, бо тоді наука була зосереджена теж в університеті. Ця сторінка моєї ректорської праці давала мені велике моральне вдоволення, як громадському діячеві.

VIII. Моя навчальна праця.

Начерк¹⁾ акад. В. П. Бузескула дає загальну характеристику умов, що в них одбувалася навчальна праця професорів Харківського університету за тих часів, коли мав силу статут 1884 р. Додам тільки, що статут 1884 р. намагавсь звести нанівець усю самостійність і ініціативу професорів у програмах навчальних викладів. В основу викладання на історично-філологічному факультеті було покладено класичні дисципліни, на юридичному — римське право (догма й історія). Державне право повинно було підтримувати ідею російської монархії. Ніякої справжньої свободи у викладах не було. Державні іспити не давали жадних корисних наслідків. Стан навчально-допомічних установ був дуже тяжкий. Але все-таки навчальна праця, що зв'язувалася з науковими дослідженнями й раз-у-раз через них поновлялася, давала внутрішнє вдоволення професорові і мала велику об'єктивну вагу для тих, хто був добре озброєний знаннями у своїй спеціальності, практично працював у клініках, лабораторіях або в семінарах і мав хист викладати лекції. І тут видатні викладачі, що користувалися авторитетом та популярністю серед молоді, були на всіх факультетах. Не буду їх перелічувати, а нагадаю тільки, що деякі з них продовжували викладати в тих харківських вищих школах, що виростили з давнього університету, викладають і тепер та й користуються великою пошаною, авторитетом і любов'ю в своїх теперішніх слухачів. Оглядаючись на свою навчальну працю в давньому Харківському університеті перед революцією (до 1917 р.), я мушу завважити, що вона мені давала теж велике моральне вдоволення. Мій предмет (російська й українська історія), хоч був за пасерба для навчального плану в статуті 1884 р., проте завжди притягав до себе увагу й цікавив слухачів. Правда, цих слухачів до 1905 року було дуже небагато, та це вже залежало од загальної невеликої кількості студентів на нашому факультеті. Що правда, на історичному відділі студентів бувало все-таки більше, ніж на класичному. На цей відділ (тоб-то історичний) ішов лиш той, хто

¹⁾ Краткій очеркъ, стор. 270 — 303.

цікавивсь історичними науками, отже викладати курси й працювати по семінарах було тут дуже приємно. Знов-же треба сказати, що ми всі на нашому факультеті, були в такому стані, не виключаючи й видатних лекторів, як О. О. Потебня, що в нього число офіційних слухачів було дуже невелике (правда, його лекції одвідували не тільки лінгвісти, а й студенти навіть інших факультетів). На мої лекції з самого початку моєї навчальної праці теж ходили слухачі і з інших факультетів. Лекції мої мали серед слухачів-істориків успіх завдяки їхньому змістові (особливо цікавили слухачів археологічні моменти), і завдяки їхньому напрямкові, що відповідав їхньому українському світоглядові, опертому на федеративній ідеї. На мої лекції слухачі дивилися, як на протиположні лекціям з тієї-ж російської історії проф. Буцинського, як про це я вже зважив був передніше. Проф. Буцинського слухачі вважали за вихованця централістичної школи С. М. Соловйова, Г. Ф. Карпова і вчителя Буцинського В. К. Надлера, що викладав російську історію за С. М. Соловйовим; я-ж проводив у своїх курсах краєву федеративну ідею, що викликала в молоді симпатії. Як молодий лектор, я одразу став близько до студентів, надто до свідомих українців, закликав їх до себе на розмови і біля мене зараз-же склався гурток, що цікавивсь питаннями українознавства і що провадив укупі зо мною та під моїм керуванням у моєму скромному приміщенні колективну працю — складав бібліографічний покажчик літератури про українську історію. Це не було для мене щось випадкове, а цілком природне, винесене ще з практики громадського життя в Києві. Мені на самому початку моєї навчальної праці було тільки 26 років, отож і не було великої одміни що-до віку межі мною й деякими старшими моїми слухачами, найголовніше-ж — я сам був захоплений цією справою і з великою увагою, ентузіазмом та запалом складав курси своїх лекцій, працював над ними, невси-пуще та невтомно готувавсь до кожної лекції, стежив за новою літературою з свого предмету і за новими джерелами, що виходили в світ, старанно збільшував свою власну бібліотеку переважно з російської та української історії, поповнював прогалини з своєї спеціальности в університетській бібліотеці, що не поповнювалася на моїй катедрі протягом багатьох років, а далі, як книголюб, узяв активну участь у поповненню й Харківської громадської книгозбірні. Я ніколи не відмовляв студентам і стороннім користуватися своєю бібліотекою (дарма що декотрі книжки і пропадали були за несправними читачами), добре пам'ятаючи про те, яка корисна була для мене бібліотека мого вчителя В. Б. Антоновича. Я наочно бачив, які корисні були для молоді книжки моєї бібліотеки й мої бібліографічні та історичні вказівки, як вони заохочували до перших наукових спроб і моїх слухачів на семінарах, і тих, що вже добули курсу.

І тепер я вдоволений з того, яку велику наукову ролю відіграла моя книгозбірня не тільки для мене, ба й для всіх, хто нею протягом 45 років користувався. Вона зівсиди була за мою наукову базу, значно полегшувала для мене користування потрібною спеціальною літературою, одбиваючи мої наукові інтереси в різні доби мого життя, починаючи з гімназіальної лави й кінчаючи сучасним моментом — кожна моя книжка має відповідну дату — з книг гімназиста, студента, стипендіянта, доцента, професора, академіка. Тепер вона складається з 6—7 тис. томів і являє собою найпомітнішу систематичну добірну збірку книжок з російської та української історії. Після книгозбірень В. Б. Антоновича й В. С. Іконнікова — вона перша і має в своєму складі чимало раритетів. Я почував себе щасливим, що міг скупчувати біля себе молодь та й утворювати осередок, радіючи, що моя хата нагадуватиме згодом хоч трохи будиночок на розі Жилинської та Кузнечної мого вчителя В. Б. Антоновича. За величезну допомогу мені в моїх перших викладах на історично-філологічному факультеті була та наукова література, що я її засвоїв, готуючись до магістерського іспиту в Києві. Вона була дуже велика, а тепер я її поповнював, готуючись до своїх курсів. Дуже допомогло мені в моїх лекторських дебютах ще й те, що схему (не зміст) свого курсу „русской истории“ передмонгольського періоду склав я, взявши собі за зразок відповідний курс В. Б. Антоновича. Цей мій курс був основний у моїх викладах і я протягом багатьох років його вдосконалював, змінював, скорочував, доповнював, залежно од нової літератури. Мій слухач і учень Н. Н. Бакай видав для студентів мого літографованого курсу (він у мене зберігсь), що читав я в 1883—84 році (X. 630 ст.), себ-то в перший рік мого самостійного викладання на посаді доцента. План його такий. Він починається з передісторичних часів української території. Далі йдуть розділи, присвячені грецькій колонізації, скитам, слов'янській колонізації, оглядово-політичної історії стародавньої Русі і внутрішньому ладові її до другої пол. XI віку, історії земель у краєву добу, монголотатарам та їх впливові, нарешті, є додатковий розділ, присвячений унутрішньому ладові Русі за краєвої доби. Дано короткий огляд джерел і історії різних питань. І от саме тоді, коли я був уже виступав — ще й досить успішно — як цілком самостійний викладач, поставлено під сумнів, як про це оповів я попереду, саме моє право на таке викладання, і протягом чотирьох років моєї навчальної праці з 1883-го по 1887-ий рік вирішувалося питання — чи можу я бути самостійним викладачем, яким я вже був фактично, стоячи до того-ж на рівні своєї науки і в певній мірі вдовольняючи своїх слухачів, як викладач і змістом свого курсу, і його формою. Цей курс мав ще два продовження, немов два паростки, що виходили з одного кореня — історію України, з одного боку, і історію московської держави, з другого. На мій пай припала й московська Русь

тому, що ми так поділили загальний курс російської історії з проф. Буцинським: я взяв давню добу, а він нову історію Росії від Петра I.

Моя „Історія Юго-Западной Руси“ продовжувала історію Південної Руси після передмонгольської доби. Там ґрунтовно викладено її історію, почасти зовнішню, а надто внутрішню — соціально-економічну та культурну за литовської й польської діб. Найбільшу увагу я звернув на литовську добу. Починав я свій курс з того, як утворилася литовська держава, та й доводив геть аж до кінця Гетьманщини. Складавсь курс з таких відділів — огляд зовнішньої історії вел. кн. Литовського, огляд внутрішнього ладу його до Люблинської унії з соціально-економічного та культурного боку. Люблинська унія, нарис внутрішнього ладу Південної й Західної Руси од Люблинської унії до Богдана Хмельницького, знов-таки з соціально-економічного та соціального боку, далі йде походження й історія козацтва, історія Правобічної України з другої половини XVII до кінця XVIII віку, історія Лівобічної України й Запорожжя до ліквідації козацького ладу. Цей курс видано для студентів літографічним способом окремо і, як бачимо, я давав тут в основних рисах усю історію України з половини XIV до половини XVIII віку. Такого курсу ніхто передо мною не викладав у Харківському університеті, отож він дуже зацікавлював моїх слухачів. Характерна риса його це те, що він звертав головну увагу на соціально-економічні та культурні явища українського історичного процесу, нагадуючи цим історію українського народу О. Я. Єфименкової, що вийшла, одначе, пізніше од нього, й відповідний курс В. Б. Антоновича. Він міг бути за підвалину для дальших спеціальних студій деяких з моїх слухачів у галузі української історії. Історії північно-східної Руси XIV—XVII в. я згодом почав присвячувати дальші частини свого основного курсу; вони об'єдналися в мойому загальному літографованому курсі під назвою: „Лекції по русской истории. Русь допетровская. Вѣка IX—XVII“. За студентськими записами 1889—1890 р. видав їх мій тодішній слухач, згодом професор усесвітньої історії в Харківському університеті А. С. Вязігін. У цьому курсі подано чималеньку бібліографію. Ці лекції згодом стали мені за гарну підвалину, коли я видавав друковані курси, що про них казатиму далі в огляді своєї наукової праці. Повторюючи свої курси протягом кількадесятьох років перед різними поколіннями студентів, провадячи з ними з приводу їх розмови, даючи поясіння, поглиблюючи їх у семінарах, я практично перевіряв, чи зрозумілі вони для слухачів і чи приступний виклад для ширшої аудиторії читачівської публіки, поволі надавав я їм синтетичного характеру, що виходив з самого завдання — дати динаміку історичного процесу в його загальному розвитку.

Окрім цих загальних курсів я викладав ще й спеціальні: російську історіографію, що поділялася на джерелознавство та історіо-

графію в тісному значінні цього слова, себ-то давав загальний розвиток російської історії, як науки; в ньому я приділяв місце і українській історіографії, знайомив слухачів і з українським джерелознавством. З цього згодом утворивсь мій огляд українського джерелознавства, надрукований недавнечко в „Записках Української Академії Наук“. Викладав я спеціальний курс „Русской исторической географіи“, де теж приділено відповідне місце і Україні. Питаннями історичної географії я цікавивсь був завжди дуже і самостійно працював над ними, та й склав свого курсу, що для нього не було тоді аналогічних підручників та друкованих курсів, чималою мірою на підставі джерел переважно чужоземних подорожніх. Цього курсу теж було літографовано. Читав, нарешті, я ще курс елементарної методики історії, та надрукував з нього лиш коротеньку схему. Це, власне кажучи, був семінар російсько-української історії для студентів історичного відділу, що добували курсу і згодом мали бути присвятити себе педагогічній навчальній праці. Після загальних методичних пояснень я називав скількись тем з курсу елементарної російсько-української історії для середньої школи, чи то в нижчих чи то в вищих класах, і радив студентові, що взяв одну з цих тем, відповідну літературу. Потім ходив я з ним у гімназію та й слухав, як він, у присутності вчителя, викладав учням свою тему, себ-то їхню лекцію, та запитував учнів про її зміст. Після цього вже в аудиторії обговорювано цю його лекцію і що-до змісту, і що-до форми, приступності її для учнів, стилю, то-що. Цей педагогічний семінар був до вподоби моїм слухачам. Я-ж до нього був добре підготований, бо й сам викладав історію на початку своєї навчальної діяльності в двох жіночих харківських гімназіях, набувши там чималого педагогічного досвіду та вміння зрозуміло викладати вченицям середньої школи. Згадую, що ці мої виклади мене самого дуже вдовольняли, бо молода дівоча аудиторія захоплювалася моїми лекціями, де я оповідав не за „Іловайським“, а на підставі власного широкого знання як з російсько-української, так і з усесвітньої історії. Не можу не згадати тут про один анекдотичний, але зворушливий з цього боку епізод. Дуже яскраво освілював я добу західньо-європейського феодалізму і, малюючи тогочасні лицарські звичаї, мав необережність пояснити умовне значіння різних кольорів — червоного, чорного й т. ин. — в лицарській службі „дамам їх серця“. На другій лекції, увійшовши до класу, я побачив, що чимало вчениць прикрасили себе квітами виключно червоного кольору, довівши цим наочно, що значіння кольорів вони твердо засвоїли. Траплялося мені згодом зустрічатися з моїми колишніми вченицями — вони висловлювали мені подяку за мої лекції та додавали, що історія була їхній улюблений предмет. Мої колишні слухачі в університеті (деякий час на початку своєї педагогічної діяльності, я викладав лекції російської історії і на юридичному факультеті) не

раз удавалися до мене з запитаннями в різних наукових та педагогічних справах; деякі повідомляли про археологічні й історичні знахідки, інші про архівні документи, стародруки, літературні та етнографічні матеріали, в зв'язку з тим, що вони чули за ці питання на моїх лекціях, публічних доповідях, то-що. І все це стосувалося здебільшого до України. Очевидячки, це було продовження того зв'язку, що утворивсь межи мною й моїми слухачами ще в університеті. І це давало мені величезне вдоволення, бо я завжди мав велику потребу передавати свої знання іншим.

IX. Наукова праця перед революцією.

Наукова праця забирає перше місце в моїй діяльності і суб'єктивним її значінням для мене, оскільки я сам надавав їй такої великої ваги та оскільки вона мене захоплювала, і через об'єктивні ознаки — оскільки я оддавав їй силу часу і оскільки вона вимагала од мене творчих сил та напруження всіх моїх здібностей. Тут з самого початку я повинен зробити одно загальне зауваження. Кидаючи ретроспективний погляд на всеньке своє життя з боку розумового взагалі й наукового зокрема, я добачаю в ньому постійну еволюцію, розвиток. Цей поступ залежав од моїх зусиллів, од невпинної, систематичної моєї праці для розвитку свого інтелекту і для поповнення його конкретним знанням. У кожного ми помічаємо його спадщину, — що може бути більша або менша — це те, що не він сам нажив, а що йому залишили його діди та прадіди. У мене ця моя предківщина не мала культурної традиції, хоч, треба сказати, й я виділявся у школі своїми здатностями. Дуже добре було те, що я соціально належав не до упривилеюваного дворянського або купецького стану з їх обмеженою кількістю і з їх класовими соціальними рисами; я був один із тих, кому випадком пощастило здобути надзвичайну для хлопців мого стану освіту — нижчу, середню й вищу. Значить, у моєму житті на перше місце висунулися, так-би мовити, його обставини — досить сприятливі для мого культурного й наукового піднесення. Нарешті, за третій чинник для свого розвитку був я сам — моя праця й разуразне поривання вдосконалюватися далі. Тут мене не треба було підбадьорювати й заохочувати: тут я завжди в школі й закінчивши її, в самотійному житті без перестанку вчивсь та й вчивсь, брав максимум і од школи з її професурою, і од кожної книжки, що з неї заходжувавсь здобувати знання, і од розмов з окремими людьми, і од лекцій, і од дискусій, диспутів з товаришами на наукових з'їздах, конференціях, і од музеїв та бібліотек, що одвідував удома й за кордоном — і брав, і давав. Працював я завжди систематично по-німецьки: коли був відповідний настрій, — виходили більші наслідки праці, коли його не було, — все-таки працював і тоді, прагнучи завжди, щоб розмір моєї наукової продукції був більше-

менше пересічний. І тепер я бачу, що, завдяки такій системі й упертості в праці, я зміг так багато написати й оддати чимало часу навчальній, науковій та громадській роботі. Я не боявся починати наукові праці, розраховані на багато років, хоч і не завжди міг закінчити їх, але те, що писав, робив у широкому масштабі й вичерпував тему. Не виходячи, можна сказати, по-за межі української історії, я зосереджував свої наукові інтереси то на тих, то на цих відділах цієї галузи наук, іноді працюючи над ними рівнобіжно. Така різноманітність праці, можливість переходити од одної до іншої давала відпочинок; такий відпочинок давали й маленькі праці, що не потребували великого напруження. Нарешті, такий відпочинок давав перехід од наукової праці до громадської, од громадської до навчальної. Скажу щиро, що перша з шеруги випала в мене учбова робота, але працював я над нею протягом 44 років; тепер я почувую до неї ідіосинкразію і волю краще скласти курса з історії України для ширшої групи читачів, а може й для кількох поколінь. Що-до наукової праці, то, як сказав-би мій вчитель В. Б. Антонович, у мене черепні шви ще не позросталися, себ-то тут усе гаразд і що-до аналітичних, і що-до синтетичних праць. Не аби-яку ролю відгравали в моїй науковій праці сприятливі умови мого матеріального та родинного життя.

Я народився кволий, хирний, слабовитий і хоч працював невсипуще, але завдяки режимові, звязаному з самообмеженням (кинув палити в 1884 р., не пив горілки; єдиним тут „героїчним“ учинком було те, що я нахильці випив пляшку пива); завдяки систематичним відпочинкам улітку, стан мого здоров'я поліпшувався і я, порівнюючи до своїх літ, робивсь усе здоровіший та здоровіший і зберіг працездатність геть аж до теперішнього похилого віку. Не можу тут не згадати за доброго генія мого та й усієї нашої родини, що охороняв фізичний, інтелектуальний і моральний наш добробут, мою дружину, мого друга Марію Василівну, з роду Олександровичів. Побрались ми з нею як-раз напередодні мого прибуття до Харкова влітку 1883 року, себ-то 44 роки тому. Ми з нею були товариші по вищій школі у Києві і мало не однолітки — вона, саме коли я добув курсу в університеті, закінчила вищі жіночі курси й блискуче склала іспити в такого суворого професора, як О. О. Котляревський. Вона була теж українського походження, з тих сербських виходнів, що оселилися в Пирятинському повіті на Полтавщині. Цей її південно-слов'янський тип одзначав О. О. Потебня; він дуже помітний на її фотографії в групі кошовиків 1879 року. Ми з нею були одnodумці і в українському національному питанню. Вона дуже добре перекладала на українську мову статті для української хрестоматії, що ми тоді складали в Києві. Вона проживала з матір'ю та братом у Києві, і їх скромну хату в Опанасівському яру одвідували відомі народовольці, як от М. Ю. Попов.

Наші матеріальні засоби за часів доцентури були спочатку досить обмежені: вони склалися лиш з 100 крб. мого доцентського утримання, четвертина його йшла на платню за квартиру, решта на господарство, то-що. І все-ж-таки, заставляючи свій золотий студентський медаль, ми могли їздити на Кавказ, у Крим і на дачі.

Перше наше приміщення в Харкові було невдале, я його взяв через те лиш, що в цьому одноповерховому будиночку була сільська українська призьба. Але в хатах було вогко, і я заслаб там дуже швидко на ломець, що од нього лікувавсь багато років і в Слов'янську, і на лимані в Одесі, і в грязьолікарні в Єсентуках. Після двох невдалих спроб, я мав велику втіху оселитися в будинкові О. О. Потебні, де ми прожили 9 років (до 1899 року), весь час дуже близько приятелюючи з усією родиною Потебні. По тому переїхали ми у власний будинок на Технологічній вулиці, що я його будував за технічною порадою приятелів-професорів Технологічного Інституту. Тоді ця, чудова тепер, вулиця мала лиш один будинок проф. Лагермарка і я був її другий після нього засельник. Це була Харківська окраїна, де доти панували безпритульні. Виучуючи історію колонізації, я зробився і практичним колонізатором. Земельні ділянки були дуже дешеві (за свою садибу я заплатив усього 3 тис. крб.). На будівництво взяв позику в банку, що виплатив її виключно з свого літературного гонорару (тоді я писав історію Харківського університету і історію Харкова). Садиба являла собою пустизну, де ми розвели садочок з дикими й овочевими деревами, кущами та квітами. За мого радника в плануванні саду та виборі рослин був відомий харківський професор географ і ботаник О. М. Краснов. Роблячи посадки, я хотів, щоб мої діти наочно знайомилися з різними сортами рослин; і досі збереглися наші гордощі — двоєволоських горіхів та одна товщезна тополя. Перед тим, як нашу вулицю забруковано (а на це ми мусіли внести 50% власних коштів), на ній було глибоке багнище. Пам'ятаю, як мій приятель, славний маляр і гуморист, С. І. Васильківський, принісши мені звичаєм своїм на мої іменини подарунок — свою картину, почав оповідати, що візник немов дав був йому карбованця одчпного, аби не везти до самого мого будинку. Мою дружину возили візники з базару додому не Технологічною вулицею, а узбіччям.

У нас було четверо дітей. Син помер хлопчиком од менінгіту, молодша дочка, переживши душевну драму, сама вкоротила собі віку в Ялті (18 років), у розквіті краси й таланту, залишилося двоє дочок — одна живе зо мною (Ольга) й науково працює на ниві української історії, має сина; друга заміжжю в Ростові за професором Ладиженським, має дочку. Обидві дочки закінчили після Харківської гімназії вищі жіночі курси в Москві, де працювали на полі україно-російської історії. Сім'я була нам за той цемент, що зміцнював наш союз і сприяв моїй науковій, навчальній та громадській діяльності.

Тут я завважу ще, що сприятливі наслідки для мене мала закордонна подорож, коли я одвідав Львів, Відень, Берлін, Париж, Швейцарію. Особливо корисне було для мене, на жаль дуже коротке перебування у Львові, де я зміг оглянути українські наукові заклади, користуючись допомогою в цьому М. С. Грушевського. Взагалі ця закордонна подорож значно поширила моє знайомство з Західною Європою, — просвітніми та культурними закладами, особливо музеями, а так само й природою (головно стосується це до Швейцарії). Подорожі по тодішній Росії — до Петербургу, Москви — знайомили мене не тільки з просвітньо-науковими їхніми установами, а й з діячами науки, як це було, наприклад, у Петербурзі, де я прожив довгенько і де зав'язав стосунки з науковими діячами, починаючи з Костомарова, Бестужева-Рюміна й продовжуючи всіма професорами російської історії, археології та ин. Те-ж саме, але ще в більшій мірі я мушу сказати про наукових діячів України (Лазаревський, О. І. Левицький, Русов), що з ними я був зв'язаний досить тісно по редакції „Кіевской Старини“. Мав я зустріч і з науково-просвітніми діячами Галичини, коли вони приїхали на відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Особливо багато для наукового єднання як з українськими, так і російськими діячами давали мені археологічні з'їзди, які я постійно одвідував. Наслідком моїх наукових зв'язків з науковими установами Росії — були вибори мене на їх члена: я був за почесного члена Моск. Тов. Антропології, Етнографії й Природознавства, Моск. Археол. Інституту в Москві й багатьох архівних комісій, за дійсного члена Моск. Арх. Тов., Київськ. Тов. Нестора Літоп., Харк. Істор.-Філ. Тов., багатьох архівних комісій, Харківського Наукового Товариства і, нарешті, Наукового Товариства Шевченка у Львові. За свої наукові праці я здобув 5 премій і почесного відзива — од Рос. Академії Наук — 2 премії і почесного відзива од Харківського університету, 2 й 1 од Укрнауки. Російська Академія Наук присудила мені 2 золотих медалі за рецензії на наукові праці інших авторів.

Тепер я зроблю загальний огляд своїх наукових праць, розподіливши їх систематично. Тут я зверну увагу не на оцінку їх значіння (нехай це зроблять інші), а на мій власний підхід до них, на ту мету, що я собі ставив, розробляючи ту чи іншу тему, на ту прогалину, яку я мав на меті поповнити.

Та попереду повинен ще сказати, як я та мої учні-архівознавці утворили були тую наукову базу, в самісінькому-таки Харкові, що зробилася за основну передпосилку для праці над історією України Слобідської та Лівобічної (Гетьманщини). Я маю тут на увазі Харківський Історичний Архів. До 1879 року в Харкові зовсім не було історичного архіву. Заснував цього архіву відомий знавець української історії й етнографії П. Сав. Єфименко; він запропонував Харківському Історичному Товариству, що на чолі його тоді стояв О. О. По-

тебня, перевезти до Харкова з Чернігова тамтешній „Архів Малоросійської Колегії“. П. С. Єфименко волами перевіз частину губерніяльного Чернігівського архіву (пудів 500). Але для нього не було приміщення, і він пролежав зашитий у мішках на хорах актової залі до 1883 року, себ-то до мого переїзду в Харків. Перебуваючи ще стипендіатом для наукової підготовки при Київському університеті, я в 1882 році трохи ознайомивсь з його змістом та й надрукував про нього статтю в „К. У. Изв.“, зробивши в ній критичну оцінку опису, що склав був Рагозін, і вказавши на деякі серії документів. Зробившись доцентом Харківського університету, я став зовсім близько до архіву; утворилася комісія добровольців для розбору архіву з двох професорів (Діятін і Лебедєв), трьох доцентів (я, Сумцов і Куплеваський), двох стипендіатів (Яворницький і Горб-Ромашкевич) і П. С. Єфименко. Рада професорів обрала мене на завідувача архіву та й затвердила на цій посаді. Я безплатно виконував ці свої обов'язки протягом кількадесятьох років. Тоді-ж до нас приєднався ветеринарний лікар С. П. Дуброва, що працював щодня безплатно та й порозбирав геть чисто всі пачки. Він так полюбив цю справу, що, переїхавши до Києва й маючи катедру ветеринарії, працював як фахівець-архівіст у К. Центр. Істор. Архіві. Недавнечко він помер: хай йому буде земля пухом. Далі архів здобув од Харківського університету багато краще й просторіше приміщення, що міститься в ньому й тепер, і дістав постійного архівара. Архівні матеріали колишнього Архіву Малоросійської Колегії поповнено згодом цілим новим величезним фондом (відкрив його я) — давніми справами Полтавського Губерніяльного Правління, де знайшлася та частина справ Архіву Малоросійської Колегії, що стосувалася була Полтавщини та Катеринославщини, з частиною Рум'янцевського опису. За третю складову частину Харківського Центрального Архіву стали справи харківських установ, як давніх — Полк. Канц., губерніяльної, так і нових часів — Губерніяльного Правління, Казенної палати, то-що. До цього всього пощастило мені приєднати ще й інші фонди, в тому числі деякі фамільні архіви й папери місцевих наукових та громадських діячів. Це все було вже зібрано перед революцією і над цими документами, що стосувалися були з одного боку Лівобічної України — Гетьманщини, а з другого — Слобожанщини, працювало чимало наукових робітників. Отож Харківський Історичний Архів зробивсь за наукову базу для праць над історією двох важливих областей України — Гетьманщини та Слобожанщини, а біля Архіву скупчилася ціла школа архівістів та істориків. До архівістів у тісному значінню цього слова треба зарахувати перш за все С. П. Дуброву¹⁾, потім моїх учнів М. М. Бакая і М. М. Плохинського, Ів. Вас. Теличенка, Є. П. Радакову, Д. П. Міллера.

¹⁾ Див. його некролог, що склав був В. О. Барвінський в „Архівній Справі“, кн. 2—3. X. 1927, стор. 126.

М. М. Бакай (тепер небіжчик) був талановита людина, але обставини для його наукової праці склалися несприятливо. Він написав велику працю на медальну тему, але не історично-філологічного, а юридичного факультету про українські волосні суди й їх звичаєве право, а з історії України розробив дві, що я дав, теми — „Южнорускій дворянинъ XVIII в.“ (в „К. Стар.“), — її написано на підставі перводжерел, отож не втратила вона свого значіння і досі, і „Колонизація Львової бережної України“, — початок великої праці з історії того, як заселено Гетьманщину; для цього він хотів був скористуватися матеріалами Харківського Історичного Архіву. Але його не залишили при факультеті для наукової підготовки, бо й моє власне становище як його керівника було дуже хитке. Отож він мусів був узяти вчительську посаду на Сибіру, що придбала собі видатного педагога й дослідника цієї країни, а Україна на завсіди його для себе втратила. Мій слухач М. М. Плохинський був протягом багатьох років, після закінчення факультету, за архівара Харківського Історичного Архіву. При ньому продовжувалося описувати обидві частини цього архіву. Незалежно од того він написав ще й скількись монографій. Серед них центральне місце займає його історична розвідка: „Иноземцы въ старой Малороссіи, ч. 1-я. Греки, цыгане, грузины“. М. 1905. Вона запорожила ту прогалину, що доти була в українській історіографії. Книгу написано виключно на підставі архівних матеріалів Харківського Історичного Архіву. Давала вона наукову систематизацію матеріалу й низку висновків про грецьких, грузинських, німецьких і циганських осельників на Гетьманщині. За цінну працю треба визнати так само його книгу „Архивы Черниговской губ.“ (це був наслідок його археографічної подорожі по Чернігівщині). Тут зафіксовано тодішній стан архівних фондів як у Чернігові, так і в губернії. М. М. Плохинський був дуже сумлінний і тямучий архівіст. У своїй першій праці він виступає перед нами, як дослідник такого питання, де він — одинокий автор і дуже пильний дослідник. Нарешті, треба згадати, що він оголосив друком одну цікаву літературну пам'ятку: „Путешествіе Тарасія Коплонскаго въ Италію въ концѣ XVIII ст.“ і вкупі з Д. П. Міллером видав текст справ Стародубського магістрату 1690—1722 р. Взагалі М. М. Плохинський був старанний, але не талановитий історик-архівіст. Талановитий І. В. Теличенко, що закінчив юридичний факультет у Харкові, почав працювати в мене над історією українського права, використовуючи матеріали нашого Харківського Історичного Архіву. Він надрукував дві видатні монографії: 1) „Исторія кодифікації малоросійскаго права“ і 2) „Сословныя нужды и желанія малоросіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссії“. К. 1891, 179 стор. (відбитка з „К. Ст.“). Перша праця стоїть у зв'язку з відомою працею проф. О. Ф. Кістяковського: „Права, по котрымъ судится малоросійскій народъ“ і в основу її покладено матеріали Харківського Історичного

Архіву; другу монографію складено теж почасти на підставі матеріялів з нашого Архіву, а здебільшого — малоросійських наказів, надрукованих у „К. Ст.“, і являє спробу їх систематизації та оцінки. Перед тим, як вийшла в світ спеціальна монографія на цю тему проф. Максимовича, розвідка Ів. Вас. Теличенка була за найповніший звіт цих матеріялів. На жаль, службова праця примусила І. В. виїхати з Харкова та й припинила дальші його праці.

Короткий час працювала на ниві української історії і Ол. Петр. Радакова — дуже талановита, але тяжко слаба на туберкульозу, наукова робітниця. Одсилаючи по подробиці про її життя й наукові праці до своєї статті: „Памяти Елены Петровны Радаковой“ (газ. „Утро“), я тут наведу лиш один уривок для її загальної характеристики. „Особливо сумно і, можна сказати, трагічну рису в її діяльності надавала їй хронічна тяжка недуга (що поставила її між життям і смертю); але, добре знаючи про це, вона спокійно верстала свою життєву путь, залишаючи на ній глибоку борозну, дарма що могла дати через оту свою хворобу, мабуть, лиш десятку частку того, що дала-б за нормальних умов існування“. Вона відбула серйозний стаж з археології, етнографії й антропології за кордоном у Парижу в Мортільє й Хв. К. Вовка. Оселившись у Харкові, вона почала працювати в Харківському Історичному Архіві під моїм керуванням, і надрукувала низку розвідок на підставі його матеріялів: Гетманъ Дан. Апостоль въ роли колонизатора, Українські козаки на Ладожськѣм каналі (по українськи в „Зап. Наук. Тов. у Львові“ 1896, кн. IV, т. XV—1—20), О ревизіяхъ въ Малороссіи въ XVIII ст., 2-й том „Тр. Киев. Арх. Съѣзда“, стор. 105—125). Усі ці праці давали нові цікаві матеріяли й науково їх освітлювали. Нарешті, Ол. Петр. збрала для XII Арх. З'їзду в Харкові великий і цінний етнографічний матеріял на Катеринославщині й Харківщині, брала енергійну участь в організації етнографічної виставки (для неї вона дала й свою власну збірку татарських вишиванок). Але, безперечно, найталановитіший з усіх моїх учнів за передреволюційних часів був Дмитро Петрович Міллер¹⁾. Він залишив помітний слід в українській історії, дав дуже багато навіть за несприятливих умов свого життя й діяльності, а то-б зайняв був у ній ще далеко видатніше місце. Його праці стосуються як Гетьманщини, так і Слобідської України і засновані всі на архівних матеріялах. За капітальну працю треба визнати його „Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи“, що складається з двох частин: першу частину присвячено „гродскимъ, земскимъ и подкоморскимъ судамъ Малороссіи“ (X. 1895, відбитка

¹⁾ Про нього я написав некролога „Памяти Дм. Петр. Миллера“ (14 червня 1913 р.) в „Вѣст. Харьк. Ист.-Фил. Общ.“ V, VI, стор. 19—23, див. ще В. О. Барвінського: „Д. П. Миллеръ. Біограф. очеркъ“, там-же.

з XVIII т. Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ.), другу—перетворенню козацької старшини в дворянство (К. 1897, відбитки з „Кіев. Стар.“). Першу частину (про суди) мало не виключно складено на підставі матеріялів Харківського Историчного Архіву. Другу теж головним чином на підставі рукописних даних. Ця монографія немов доповнює працю О. Я. Єфименкової „Малорусское дворянство“, де на формальний юридичний бік перетворення старшини в дворянство було звернуто дуже мало уваги. Автор „Очерковъ“ Д. Міллер здобув за них премію на підставі дуже основної оцінки їх, що склав відомий історик Лівобережної України О. М. Лазаревський. Історії Гетьманщини торкаються і ще й деякі дрібніші статті, де яскраво одбивсь його художній історичний талант (Голштинські набори в Малороссіи (1892 р.), Пікинерія (1899 р.), Хозяева и постояльцы (1909 г.). За капітальну працю з історії Слобідської України (і взагалі за найвидатнішу його монографію) треба визнати ті розділи завбільшки в 93 друковані аркуші, що він написав у моїй з ним спільній праці. Історія г. Харькова за 250 лѣтъ его существования (в 1-му томі 5 розділів—5-й, 6-й, 7-й, 8-й і 10, в 2-му 10 розділів—1—8-й, 25-й і 26-й). Їх складено (як і мою частину) на підставі самих лиш архівних матеріялів (Арх. Харьк. Міської Думи). Справедливо зауважує В. О. Барвінський, що Д. П. Міллер опанував колосальний матеріал, що частогусто далеко стояв од його спеціальних інтересів, і дав низку розділів з історії харківської адміністрації, міського самоврядування й господарства. Тут і низка блискучих характеристик місцевого суспільства. Історія Харькова звязується з історією губерніяльних установ узагалі: на підставі аналізу минулого дається прогнозу майбутнього. І тут він являється видатним істориком-художником стилістом, а в своїх науково-популярних працях (у розділах, написаних для нашої колективної праці „Історія Россіи“) — блискучим популяризатором. Останніми роками свого життя Д. П. працював над збиранням матеріялів для задуманої своєї праці „Історія цеховъ в Гетманщинѣ“ (рукопис, правда не закінчений, недавно знайдено). Вибір теми свідчить за те, що й тут, як і скрізь, він мріяв запорожнити дуже добре йому відому прогалину в соціальной історії Гетьманщини. За 1-й і 2-й томи нашої „Історії Харькова“ ми здобули з Д. П. Міллером наукові премії, і я вважав і вважаю себе за дуже щасливого, що в особі свого учня мав такого цінного, талановитого й видатного співробітника в цій історичній праці. Я з ним остільки зживсь у процесі роботи, що, хоч ми писали кожен свою частину окремо, цілком самостійно, але праця взагалі вийшла досить суцільна. Дуже цікава, нарешті, і книга Д. П. Міллера „Архивы Харьк. губ.“ (Х. 1902, 239 стор.), як наслідок його відрядження для студій над архівами Харківщини для Харківського Археологічного З'їзду (Х. 1902 р. XIII т. Сборн. Х. Истор.-Фил. Общ.).

Згадаю ще про своїх слухачів університетських часів — студента слов'яноруського відділу Грунського (нині відомий професор у Київському Інституті Народньої Освіти), що здобув золотий медаль за видатну працю на дану від мене тему „Умственное движение въ Руси Юго-Западной и Сѣверо-Восточной въ XVI в.“ (уривок з нього був потім надрукований); про студента історичного відділу Н. І. Тихого, що написав теж на дану від мене тему монографію про В. Н. Каразіна і здобув за неї золотий медаль (вона вийшла окремою книгою), і, нарешті, про Овчаренка, що закінчував курс вже в революційну добу і теж написав на дану від мене тему розвідку про „Старозаїмочне землеволодіння в Слобідській Україні“, що друкується в виданнях Української Академії Наук у 1927 році.

Не казатиму за тих істориків-архівістів — своїх учнів, що й тепер працюють у Харкові на ниві української історії й архівознавства; нагадаю лиш, що сюди належать з передреволюційних часів В. О. Барвінський і Євг. Мих. Іванів — перший працює в Укр. Центр. Архівному Управлінню, другий стоїть на чолі Харківського Центрального Архіву. Обидва працювали в Харківському Історичному Архіві ще перед революцією, коли я стояв на чолі цього Архіву. В. О. Барвінського залишив я при катедрі для підготовки до наукової діяльності, після того, як написав він на завдану від мене медальну тему працю „Посполитые крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“ (Х. 1909 р., 296 стор.), що одразу висунула його на почесне місце серед молодих українських істориків. Не казатиму за тих численних вчених, що працювали перед революцією над документами цього архіву — згадаю лиш за П. С. і О. Я. Єфименків¹⁾, про Вен. Олекс. Мякотіна, що працював тут над соціальною історією України, про акад. Н. Пр. Василенка, що теж чимало працював тут над історією Гетьманщини; обидва вони зробили публікації з приводу знайдених у нас матеріялів; про проф. Максимовича, про студента історичного відділу Ліцина, що працював над історією малоросійської колегії, про Альбовського, — усі вони працювали в нашому архіві і радилися зо мною що-до матеріялів. Отож, роблячи підсумки, можна сказати, що, закладаючи Х. Істор. Архів на початку 80-х років, ми справді утворили важливий науковий заклад. Він зробивсь за базу, за осередок і для місцевих харківських, і взагалі для українських істориків що-до видання та наукового розроблення матеріялів для історії Гетьманщини й Слобожанщини. Для мене був він теж за могутній засіб для праці над історією Слобідської України та Гетьманщини. Він запорожнив прогалину в архівних джерелах до цієї історії і для мене, і для м.їх учнів, та й для сторонніх вчених і дав

¹⁾ О. Я. Єфименковій я вказав на справу в Полт. відділі нашого Архіву про бунт у Турбаях; на підставі них вона й складала свою блискучу статтю — „Турбаевская катастрофа“.

мені змогу утворити власне в Харкові осередок для документальної праці над історією Слобожанщини й Гетьманщини, що нагадував Центральний Архів давніх актів і тимчасову Комісію для видання їх у Києві.

Не диво, отже, що з утворенням української архівної бази і я міг здійснити своє бажання присвятити свої сили головним чином розробці історії Слобідської України й Гетьманщини. Небіжчик Д. П. Міллер¹⁾ яскраво схарактеризував ту ролю, що припала мені в виучуванні історії Слобожанщини: триста років тому, писав він, Слобожанщина являла собою дике поле, куди з'явилися українські колоністи з-за Дніпра. Харків зробивсь за українські Атени; але диким полем він був що-до виучування слобідсько-української історії і тільки де-не-де були прокладені тут перші борозни, перші віхи. У 1883 році сюди прийшов теж черкашенин, переселець із-за Дніпра. Сумлінно взявсь він виучувати й обслідувати цю країну, і наслідком цього було те, що за 27 років (це писалося в 1901 р.) дике поле нашого минулого обслідувано вздовж і впоперек. Усталено факти, зведено в причинний зв'язок, з'ясовано, як стосуються вони до фактів російського культурного життя. Передісторичне минуле країни, як її заселили сучасні осадчі, історія їх матеріальної та духовної культури — все це поробилося тепер ясне. Свої праці над історією Слобожанщини почав він з того, що взявсь розшукувати джерела. Не обмежившись місцевими архівними матеріалами, він удавсь до Москви — до Архіву Мін. Юстиції, де знайшов силу документів XVII в. в справах Розрядного приказа. Він видав збірника матеріалів для історії колонізації й побуту Слобожанщини (в 1886 р.) і надрукував капітальну розвідку — в 1887 р. „Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства“ т. 1-й „История колонизации. М. 1887 XIV, 614 стр. съ картою“. „Очерки“ вирішують авторове питання, можна сказати, вичерпливо і подають природні географічні умови дикого поля, що визначали життя перших пересельців, і стежать за двома течіями людського переселення на цю розкішну пустелю — з півночі з московської держави і з заходу — з литовської (й польської) держави; тут описано різні форми колонізації — урядової московської й української народньої, чужоземної, монастирської і поміщицької. Це була, додаю, моя докторська дисертація, що я її захистив у Московському університетові у проф. В. О. Ключевського й Н. О. Попова. За неї я здобув і Уварівську премію од Петербурзької Академії Наук.

Після 1-го тому „Матеріаловъ“ я ще видав 2-й і 3-й, а так само матеріали для історії Харкова й інші. Наукова критика (В. Б. Антонович) високо їх оцінила. Матеріали дають дані не тільки для історії

¹⁾ Пр. Д. И. Багал'й. Къ 30 лѣт. год. его учен. и педаг. дѣят. Изд. Харьк. Ист.-Фил. Общ. X. 1912, ст. Д. П. Миллера. Д. И. Багал'й и Слоб. Украина, ст. 37—39.

колонізації, ба й для історії землеволодіння, соціально-економічного життя, управління, то-що. І ще в 1884 р. на Одеському Археологічному з'їзді я робив доповідь на ці теми і потім друкував на підставі архівних матеріалів численні статті, присвячені слобідсько-українській торгівлі, її діячам (Украинская старина), її культурі („Очерки изъ русской истории, т. 2-й. Монографіи и статьи по истории Слободской Украины“).

Окреме місце займає тут моя простора рецензія на книгу І. Н. Миклашевського „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго гос.“. Це не тільки розгляд книги і з методологічного боку, і з боку її змісту, а й значне її доповнення новими архівними документами¹⁾, що були знайдені в Московському Архіві Мін. Юстиції. Одну частину цих нових документів уніс я в текст рецензії, а другу — в додаток до неї. Не можу не навести тут маленького спомину. Остаточний мій висновок про книгу проф. Миклашевського був такий: автор дає силу-силенну даних для розв'язання першого свого питання — про історію колонізації країни, чимало для третього — про господарство і трохи менше для другого — про землеволодіння, причім усе це стосується Курщини та Вороніжчини, себ-то степової окраїни московської держави. Значить, з цього боку книжка пр. Миклашевського розв'язувала ті питання, що я їх у своїх „Очеркахъ“ торкавсь лиш побіжно. Беручи на увагу велику працю, що поклав автор на розшукування архівних матеріалів у Москві, і цілком наукове їх опрацювання, я висловивсь за винагороду автора малою Уварівською премією. Автора я зовсім не знав. За якийсь час його призначено на професора в Харківський університет на катедру статистики. Зустрівшись зо мною, він розказав, що ця премія (500 крб.) дала йому змогу посплачувати борги пороблені підчас писання дисертації.

З загальної історії Слобідської України я виділив два спеціальні широкі питання — історію м. Харкова й історію Харківського університету. Історію Харкова доручило мені скласти з приводу 250-ої річниці заснування Харкова Харківське Міське Самоврядування. Я склав план видання, що виконання його було розраховано на багато років, бо скількись років треба було витратити лиш на збирання та підготову архівних матеріалів і не менше — на складання книги, через те, що я не міг виключно віддатися цій праці, занехаявши всі інші. На співробітника собі я вибрав свого учня Д. П. Міллера, що про участь його в моїй спільній з ним праці я вже допіру оповідав. Це не повинна була бути компіляція, а суто науковий оригінальний твір, заснований на нових невиданих архівних матеріалах, на спеціальних даних анкетного характеру, що ми мали здобути од відповідних установ, і, нарешті, на всій сукупності друківаних пер-

¹⁾ Д. И. Багалъй, Къ исторіи заселенія и хоз. быта Воронежск. и Курскаго края. Отдѣльный оттискъ изъ отчета о XXXVII прис. нагр. Уварова, СПб. 1896, 72 стор.

воджерел та розвідок. Але треба сказати, що цих останніх сливе зовсім не було, а от офіційні звідомлення стали нам у великій пригоді. Що-до архівних матеріялів, то над ними пророблено колосальну роботу — між иншим використано передусім увесь архів Харківської Міської Управи з її численними відділами не тільки за часів нового міського положення, а й за давніших часів „шестигласной“ думи. Взагалі охоплено всю чверть того тисячиріччя, що існує Харків, з 1655 по 1905-й рік, причому окремий розділ присвячено заснуванню Харкова. Окрім харківських архівів використано матеріяли з архівів інших міст. В основу праці покладено ідею матеріяльної та духової культури, побуту й звичаїв, і то не тільки в їх статиці, а й у динаміці. XVII і XVIII вікам присвячено 1-й том, XIX в. — 2-й том; за додаток до них був альбом малюнків. Ілюстрації були теж і в тексті. Особливу увагу звернуто на топографію, етнографію й статистику людности та на заселення Харкова (на підставі зібраних планів Харкова). Відповідне місце приділено історії міського самоврядування за різних його епох і коли Харків зріс через те, що зробивсь торговельно-економічним і освітнім осередком. Докладно вивчено ці чинники в їх розвитку й наведено вичерпливі дані про нижчу, середню та вищу освіту, про позашкільну освіту, про науку, літературу, журналістику, театр, мистецтво, про постійну й ярмаркову торгівлю, про промисловість, ремесства, про санітарний стан міста і, нарешті, про побут та звичаї. Історія Харкова вийшла в двох великих томах-фоліантах, перший вийшов у 1905 році на 568 стор., другий у 1912 році (через 7 років після першого (на 973 стор.)). Писано монографію протягом 10 років. В альбом увійшло XXX таблиць стародавніх планів Харкова, знімки його крайовидів і портрети його діячів. Складаючи свою працю, ми прагнули дати таку історію Харкова, якої не мало жадне з міст України (Київ, Одеса) і міст колишньої Росії (Москва, Петербург, Воронеж, то-що), з широким планом; на підставі величезного, різноманітного й свіжого матеріялу ми бажали дати повну історію одного з українських міст, що було типове подвійним складом своєї людности — українською, з значною домішкою російської, щоб показати обопільні стосунки в ньому між ними й наслідки їх сумісного життя в утворенні культури — матеріяльної та духової; особливу увагу ми звертали скрізь на українську стихію, як основну, у всіх її виявах.

Поставивши собі завдання виучувати історію Слобідської України не тільки з боку матеріяльної, а й духової культури і в звязку з сторічним юбілеем Харківськ. університету, що наставав у 1905 році, я заздалегідь вирішив зібрати архівний матеріял і на підставі його скласти за широкою програмою та в великому масштабі, на зразок „Історія Харькова“, історію Харківського університету.

Мотивував я вибір цієї теми сторічним юбілеем Харківського університету. „Десять років, писав я в передмові до 1-го тому,

я виучую місцеву старовину — сумлінно стежу за біжучими явищами в цій справі, розшукую нові архівні матеріали, складаю самостійні розвідки. Цікавлячись переважно культурними явищами нашого минулого, я, природньо, не міг обминути в своїх студіях і історії Харківського університету, бо з ним тісно звязано долю освіти в чималій частині України¹⁾.

Складається ця праця з двох томів²⁾ на 146 друк. аркушів. Обидва томи вкупі охоплювали історію університету тільки за часів першого університетського статуту з 1805 по 1835 р. І такий великий розмір пояснювати треба двома головними причинами: з одного боку, широкою програмою праці, а з другого—повною нерозробленістю цієї теми і відсутністю збірок друківаних архівних матеріалів. У програму видання ввійшла не тільки формальна історія університету, як навчально-наукової установи, як це звичайно було в історіях інших університетів: сюди запроваджено почасти і біографічний словник професорів, і розділ про студентів, і про навчально-допомічні установи, і наукові товариства. У мене все оце ввійшло в текст історії Харківського університету. Та цього мало: я завів двоє зовсім нових розділів,—одного з них присвячено побутові й звичаям університетського осередку та його стосункам до місцевого суспільства, другого — ролі Харківського університету в розвиткові нижчої й середньої освіти в величезних межах тодішньої Харківської округи, що охоплювала була Слобожанщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію, Курщину, Вороніжщину, Орловщину, Донщину й Чорноморію, а згодом сюди на якийсь час було приєднано й ту територію, що ввійшла до складу Київської округи. Цим двом розділам приділено 216 стор. — це зрозуміло, бо в них наведено силу статистичного матеріалу, що характеризує не тільки ролі Харківського університету в управлінні школами, а й стан нижчої та середньої освіти в Харківській окрузі взагалі. Побутові й звичаям професорів та студентів і їх стосункам до місцевого суспільства приділено в 1-му томі 237 стор. У наукову діяльність професорів і студентів заведено їх літературні видання й праці. Що-ж до наукових праць, то скрізь подано їх зміст, і то не тільки друківаних, ба й рукописних. Друга причина великого розміру праці полягала в тому, що я не міг покликуватися на друківані джерела, бо їх, можна сказати, так що й не було зовсім, а мусів наводити в книзі уривки та тексти з архівних документів. Мені робили закиди, що я зловживаю цими виписками. Це зовсім справедливо з погляду інтересів широкого кола читачів,—але мені було дуже важко цього

¹⁾ Опыт, I, стор. 11 — 12.

²⁾ Опыт истории Харьковского университета (по неизданнымъ матеріаламъ съ иллюстраціями. Том 1-й (1802 — 1815) X. 1893—1898, 1204 стор. Том 2-й (1815—1835) X. 1904, IV, 1136 стор.

уникнути: я знав, що ці знайдені мої нові матеріали, коли їх не надрукувати, цілком загинуть для науки, бо навряд щоб хто інший після мене взявся їх публікувати. І це справді так і було. Отож, моя книжка була одночасно і монографія, присвячена історії Харківського університету, але в зв'язку з історією місцевої української культури, і збірка сирових матеріалів для неї, часто виділених до окремого додатку; вони пояснювали висновки тексту та й ілюстрували його іноді, що правда, дуже дрібними, але конкретними даними. З великим задоволенням прочитав я книжку польського історика Л. Яновського про Харківський університет, що в основу її він поклав мою працю, і з приводу багатства наведених у мене даних дає їх оцінку (наведено в моїй бібліографії). За 1-й том „Опыта“ я здобув премію од Російської Академії Наук, а за 2-й — почесного відзива. 1-й том написано на підставі офіційних документальних даних архіву Харківського університету, що до них я притяг ще геть-усі приватні матеріали, мемуари, то-що. До 2-го тому вже введено й матеріали Архіву Мін. Нар. Освіти. 1-ий та 2-ий томи мого „Опыта“ доповнено окремими статтями з його історії, передрукованими в 1-му томі „Очерковъ по исторіи украинской культуры“ (Сборн. Харьков. Ист.-Фил. Общ., т. XX, X, 1910, 612 стор.).

Окреме місце належить моїй розвідці „Удаленіе проф. И. Е. Шада изъ Харьковскаго университета“. X. 1899, 147 стор. (Матеріали для біогр. сл. проф. Харьковскаго университета). Її написано на підставі цілком невідомих матеріалів, що я знайшов в Архіві Міністер. Освіти в Петербурзі. Що-до свого змісту вона має подвійний інтерес: описує акт неприпустимого насильства з боку тодішнього реакційного міністерства народ. освіти, що на чолі його стояв відомий містик кн. А. Н. Голцин, і подає матеріал для історії філософії на Україні. Шад був видатний професор філософії. Харківському університетові його рекомендував славний поет Гете (зберігся його лист). Коли Шад адміністративно вислано, наукові кола Німеччини обурилися. Вони побачили в цьому інтриги Наполеонових прихильників у Харкові — професора-француза Дегурова й инш. Але ще більшу вагу має Шадова справа для характеристики його філософської системи і виставлених проти неї обвинувачень. До таких обвинувачень спричинилися два його підручники „De viris illustribus“ і особливо „Institutiones juris naturae“. Шадову науку про натуральне право визнано за шкідливу для суспільства. Шад, опинившись мимоволі за кордоном, розпочав рішучу кампанію проти своїх викажчиків і заходивсь себе реабілітувати. Він писав численні записки в міністерство. Його підтримував і великий герцог Ваймарський, бо Шад перед тим, як перейшов до Харкова, професорував був у Ваймарі і з Ваймара-ж-таки рекомендували його Гете та Шіллер. Коли через Ваймар проїздив Олександр I, Шад підніс йому ту самісіньку книгу, що через неї його вислано з Харкова, ще й одержав за це од царя 300 червінців. Це був непристойний акт

лукавства з боку російського самодержця, який хтів такою ціною підплатити філософа, що сам-же його й вислав. До цього треба додати, що Шадові не повертали навіть його майна, хоч, що правда, ця його справа була дуже заплутана.

Трете окреме питання, що теж належить до історії Слобожанщини або, краще сказати, до історії її письменства, але стало за тему для моїх окремих студій, проваджених протягом багатьох років, це були твори славетного українського (харківського) мандрованого філософа Григорія Савича Сковороди, що я їх видав, і досліді над ними. З цього, як і з попередніх двох окремих питань, повстала ціла серія моїх праць. І тут, як і в історії Харківського університету, за зовнішній призвід до студій над цією найвидатнішою, може, й найсвоєріднішою постаттю серед українських культурних діячів та письменників XVIII в. була так само юбілейна дата. Але ця дата (1794-ий рік його смерті) мала не саме-но формальне значіння: і автографи, і апографи творів цього основоположника самостійної філософської думки не тільки на Україні, а й у Росії, не побачили світу за його живоття (на це були свої причини, серед них — цензурні умови катерининських часів) — і їх треба було розшукати й надрукувати. Р. 1894 Харківське Історично-Філологічне Товариство надрукувало „Сочиненія Г. С. Сковороды, собранія и редакцированыя проф. Д. И. Багалѣемъ. Юбилейное изданіе (1794—1894) съ портретомъ его, видомъ могилы, снимками съ почерка і вступительною статьею критико-библіографическаго характера X. 1894, СХХХХІ, 352 стр. (7-й томъ „Сборника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества). У цьому виданню я докладно освітлив усі питання що-до надрукованих творів і рукописів, які познаходив. Рукописів, порівнюючи з творами надрукованими до виходу цього видання, було дуже багато. Ще більше ваги, може, мало те, що знайдено найважливіші твори, і то в автографах самого Сковороди, а так само його листування різними мовами і його життепис (написав його учень Сковороди М. І. Ковалінський). Проте надруковано тільки частину зібраних у мене творів Сковороди. Та вже те, що вони повиходили в світ, дало право сказати, що, видавши їх, ми неначе відкрили Сковороду для наукових студій. І це справді було так: у звязку з цим виданням повстала низка самостійних студій над Сковородою. Я надрукував у цьому виданні дві студії — одну про видання творів Сковороди і дослідів над ним (історично-критичний нарис) і другу — бібліографічний огляд писань Сковороди. Дальші публікації своїх розвідок я зробив у „Кіевск. Стар.“ 1895 р. і в „Изв. Отд. русск. яз. и слов. Пет. Акад. Наукъ“ 1914 р. і т. д. (Реєстр праць присвячених Сковороді — О. Я. Єфименко, проф. Ф. А. Зеленогорського, Краснюка й інших авторів я надрукував у бібліографічному покажчикові розвідок про Сковороду

в моїй спеціальній монографії про Сковороду 1926 р.). Нарешті, вийшло ніби колективне виучування творів Сковороди. Окремі студії я присвятив і іншим видатним культурним діячам Слобідської України — от як В. Н. Каразін, що з його ім'ям зв'язано відкриття Харківського університету, слоб.-укр. письменник Г. Ф. Квітка, Гулак-Артемівський, Вернет, Є. Є. Урюпін, Самборський, Фотієв і ин. Що-до В. Н. Каразіна, то я видав повну збірку його творів¹⁾. Цікавий епізод зв'язано з цією збіркою. Знаючи, що багато записок В. Н. Каразіна переховувалося в Петербурзі в Архіві „3-го отдѣлення собственной е. в. канцелярії“; я пішов прохати, щоб мені дозволили списати там ці матеріяли, аж до самого всемогутнього міністра внутрішніх справ фон-Плеве. Заходжу до великої залі, оповідаю про свою справу черговому урядовцеві. Той розпитавсь у мене, хто я і що я (професор Харківського університету, історик Росії та України), і показав мені мою чергу. Міністр обходив депутації і окремих осіб і особливо уважно ставивсь до тих, що привезли повідомлення про різні пожертви. Підійшовши до мене, Плеве окинув мене своїм крициним зором, спитавсь, хто я і чого бажаю — і суворо додав: „Вы Предсѣдатель Правленія Харьковской Общественной Библиотеки?“ Коли я це ствердив, він рішуче, підкреслюючи кожнісіньке слово, відповів: „я вам дозволу на зайняття не даю“, і відійшов од мене. Але моя справа з паперами В. Н. Каразіна все-таки для мене, нарешті, скінчилася дуже добре. 15-го липня 1904 р. Плеве вбито бомбою; Микола II з приводу цього записав у щоденнику: „въ лицѣ добраго Плеве я потерялъ друга и незамѣнимаго министра внутренних дѣлъ“. Моя справа з паперами Каразіна повернулася в инший бік. Архів 3-го „отдѣлення“, де переховувано папери В. Н. Каразіна, без ніякого од мене прохання, наказав, точно позвірявши з оригіналами, переписати їх силами своєї канцелярії. Отож я цілком несподівано їх одержав і видав у своєму збірникові коштом університету. Чи не скористувався Архів з того, що шефа його не стало і не треба було вже виконувати його усної відмови? Будь-що-будь, завдяки цьому я зміг випустити в світ велику збірку матеріялів, присвячених діяльності одного з найвидатніших діячів Слобідської України за першу половину XIX в. Матеріяли ці досі дуже мало використано і тепер, коли дослідники зацікавилися новітньою історією України, їх використовують, виучуючи поміщицьке господарство, дворянську ідеологію та проекти реформ. Початок таким студіям я зробив у своїй праці про генезу декабризму на Україні. Особливо пильну увагу слід приділити даним про становище сільського господарства на Слобідській Україні й заходам до його поліпшення.

¹⁾ Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразіна (Изд. Харьк. Университета, X.1909, XIX, 926. Со вступительной статіей и портретами).

Далеко менше я працював над історією Гетьманщини, дарма що перші мої роботи я почав ще р. 1882, себ-то з самісінького початку моєї наукової діяльності — про генеральний опис Малоросії і про займанщину в Лівобічній Україні: обидві ці статті складено на підставі матеріалів Харківського Історичного Архіву; другу мою статтю викликали праці над історією форм українського землеволодіння в Лівобічній Україні проф. Ів. Вас. Лучицького; вона давала схему походження цього землеволодіння.

Далеко за межі рецензії виходить мій критичний огляд книги О. М. Лазаревського „Описание старой Малороссии“ (Том 1-й Стародубівський полк), що зветься „Новый историкъ Малороссии“ (Рецензія на книгу А. М. Лазаревскаго „Описание старой Малороссии“ 1891, 148 стр.). Книгу я розглянув з погляду методологічного і що-до її змісту й запровадив силу нових архівних матеріалів з XVII—XVIII в. до тексту і як окремий додаток до рецензії. Цілком самостійне значіння мають мої статті про Магдебурзьке право по містах Лівобічної України. Вони присвячені питанню, зовсім не розробленому в соціальной історії Лівобічної України — про людність міст Лівобережжя, що їм даровано німецьке магдебурзьке право. Я надрукував декілька розділів з цієї розвідки в 90-х і 900-х роках, написаних на підставі невиданих різноманітних матеріалів, значною мірою взятих з Харківського Історичного Архіву. Ця моя праця доповнює відомі праці проф. М. Ф. Владимирського-Буданова й В. Б. Антоновича і освітлює юридичне та економічне становище міст Лівобережжя, з їх міщанською, козацькою й чужоземною людністю. Тепер передо мною стоїть завдання опублікувати свою монографію в цілому, подававши туди й дані про цехи по цих містах, дані, що я повитягав з архівів та приватних збірок О. М. Лазаревського й О. Ф. Кістяковського. Це моя повинність, що я маю її виконати найближчого-таки часу. Історії Південної України (колишнього Запорожжя й Новоросійського краю) я присвятив одну монографію — „Колонизация Новороссійскаго края и первые шаги по пути культуры“ (К. 1889, 115 стор.). Це, власне, був курс моїх публічних лекцій, що я їх викладав морським офіцерам і їхнім родинам у Миколаїві на запрошення од управління Чорноморською флотою. Згодом я їх обробив і надрукував у „Кіевск. Стар.“, поклавши в основу всю спеціальну літературу і найбільше ті перводжерела, що були надруковані в П. С. Зак. і „Зап. Одес. Общ. Ист. и Древностей“ і окремо.

У серії публічних лекцій та доповідів я розглядав теми з історії українського письменства та культури: така була моя промова на акті в університеті: „Заселеніе Харьковскаго края и общій ходъ его культурнаго развитія до открытія университета (X. 1889, 43 стор.). Рѣчь передъ открытіемъ памятника В. Н. Каразину; Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Россіи въ старину; Историческіе сюжеты

въ поэтической обработкѣ (личность Мазепы въ исторіи и поэзіи). X. 1894; О просвѣтительномъ значеніи Харьковской Общественной Библіотеки; Приемы художественнаго творчества Гоголя („В. Евр.“ 1909 г.), Эволюція художественнаго творчества Гоголя (Гогол. дни въ Москвѣ).

Повинен нагадати про цікавий епізод, що трапився, коли я виголошував останню промову в залі консерваторії в Москві. Передо мною виголошував свою промову відомий поет і критик Вал. Брюсов. Але він дуже гостро й образливо висловлювався про Гоголівські гіперболи-вигадки, отже публіка обурилася та й почала шикати і демонстративно виходити з залі. Я не знав змісту промови Вал. Брюсова, коли складав свою. Але вийшло так, що я освітлював художню творчість Гоголя з боку реалізму і доводив це документальними даними, надто що-до українських його оповідань (записними книжками Гоголя) — і моя доповідь набрала характеру відповіді на слова Вал. Брюсова. Всенька аудиторія стала на бік мого освітлення — і вся моя промова пройшла в супроводі великих до мене симпатій¹⁾.

Коротенько скажу про інші відділи своїх наукових творів. 1-й відділ присвячено археології України. Мої праці тут складаються з доповідей на археологічних з'їздах, звідомлень про власні археологічні розкопи, заміток археологічного характеру, каталогів старовини, праці над організацією археологічних з'їздів у Харкові та Катеринославі і, нарешті, з археологічної мапи Харківської губ., поясняльного до неї тексту й статті про арх. знахідки на Харківщині. Наслідки моїх власних розкопів переходять нині в Археологічному Музею в Харкові і торкаються неоліту (знахідки на дюнах), типових пам'яток скито-сарматської культури на північному пункті Скитії на Харківщині, пам'яток нововідкритої культури Салтівського могильника й, нарешті, пам'яток слов'яно-руської культури. Серед пам'яток скито-сарматських звернула на себе увагу грецька амфора з написом імення майстра. Археологічна мапа дає первісне орієнтування в тому, як розташовано могили, городища й т. и. на Харківщині. Випадково мені пощастило придбати в с. Кочетку поблизу Чугуєва для Археологічного Музею одну дуже цікаву пам'ятку зах.-европ. походження XII в., що відомий спеціаліст Я. І. Смірнов присвятив їй цілу розвідку. Енергійну участь я брав у перевозі до Харкова кам'яних баб. Але далеко важливіші були наслідки нашої колективної праці над організацією XII археологічного з'їзду в Харкові, про що я скажу трохи далі.

¹⁾ Цей епізод докладно описано в тодішній пресі і між иншим телефоном з Москви передано до газети „Слово“ (1:09, № 779). Свого дописа закінчує кореспондент указівкою, що „на долю оратора випала грандіозна овація“.

Про свою практичну роботу над організацією архівної праці в Харкові я вже був говорив передше. В наслідок моєї власної роботи по архівах Харкова, України й кол. Росії я видав архівні матеріали й наукові розвідки, написані найбільше на підставі документів. Нарешті, я поробив силу витягів з архівів, що з них іще й досі не скористувавсь. Мої праці з української історіографії за передреволюційної доби присвячено В. Б. Антоновичеві, О. М. Лазаревському, О. Я. Єфименковій, Д. П. Міллерові, Радаковій. У галузі російської історіографії я видав свій курс

Дм. Ів. Б. студентом р. 1880.

(літографований), що першу його частину присвячено джерелам, а другу — загальному розвитку російської історії, як науки. Працював я над українською історіографією і по жовтневій революції.

Друковані мої курси й підручники з історії Росії такі: 1) Русская история. Часть 1-я (домонгольський періодъ) X. 1909, 217 стор.; 2) Русская история, ч. 2-а вип. 1-й (Московський періодъ). Посobie для студентoвъ X. 1891; 3) Русская история, т. 1-й. До половини XV в., съ картами, планами и снимками памятниковъ древности и искусства (6 картъ и 202 рис.). М. 1914, VIII, 513 стор.; 4) История России — систематическій курсъ по ретроспективному методу всей Россійской истории; написанный въ сотрудничествѣ съ Д. П. Миллеромъ,

В. О. Барвинскимъ, Ольгою и Наталіей Багалій. Изд. Сытина (Народная Энциклопедія съ рисунками, портретами и картами; 8-й томъ часть 2-я. М. 1912, 414 стр.), №№ 1-й і 2-й — це студентські видання моїх лекцій; № 3 — моя власна відповідальна редакція. Ця книжка досить швидко розійшлася, надто в педагогічних колах серед народних учителів, — для них вона була приступна і змістом, і викладом, і, нарешті, ціною (2 крб., за том з атласом); мені свого часу було дуже приємно почути похвалу російському стилеві цієї книжки од великого стиліста Анатолія Федоровича Коні. Ця книжка містить у собі і історію всієї Русі за князівської доби, і історію північно-східньої Русі (Великоросії, як одного з двох паростків стародавньої князівської Русі, в цілому — добу з пол. XIII до пол. XV в.). В основу історичного процесу покладено обласну ідею; в звязку з цим географічному й етнографічному моментам приділено почесне місце. Скрізь

подано широку бібліографію з указівками як на джерела, так і на розвідки. Цікавили читачів мапи й альбом знімків з пам'яток старовини. Славнозвісні дослідники античної культури на півдні Б. В. Фармаковський (нині директор Академії матеріальної культури в Ленінграді дослідник Ольбії) і М. Ів. Ростовцев (автор капітальної праці про пам'ятки мистецтва Боспорського царства) віддали в мое розпорядження фотографії з своїх таблиць; я скористувався також численними й цінними пам'ятками наших українських музеїв (Київського, Харківського та инш.), і альбом справді міг завдовольняти поважніші вимоги. „Історія Росії“ у виданні Ситіна мала популярний характер. Її особливість і оригінальність, чим вона одрізнялася од усіх інших таких видань, полягала в методі викладу — всеньку книжку поділено на частини, і Україні одведено окреме місце, частини поділено на розділи, а в кожному розділі матеріал згруповано так, щоб, починаючи од сучасного моменту, пояснити його походження. Отож, наприклад, перший розділ присвячено питанню — як утворилася була сьогочасна територія Росії, починаючи з давніх часів, 2-й розділ оповідав про те, як утворилася людність на цій території, далі, як повтворювалися стани та класи, як утворилася влада — центральна та місцева, закони, суди, народня освіта, наука, побут та звичаї. На мою думку, випадало-б скласти й тепер таку книжку, тільки, звичайна річ, вже в освітленню соціально-економічному.

Про свої спеціальні праці над історією стародавньої Руси я вже згадував передше. Тепер-же тільки зверну увагу на нову свою працю, що вийшла р. 1892; це мій критичний розгляд дисертації проф. І. М. Собєстьянського „Ученіе о национальныхъ особенностяхъ характера и юридического быта древнихъ славянъ“, що вийшов окремою відбиткою з „Кіев. Стар.“ під назвою „Къ исторіи ученій о бытѣ древнихъ славянъ“ К. 1892, 59 стр. Тут у 4-х розділах я доводжу, що книжка пр. Собєстьянського це зовсім не критична розвідка, не має вона й історично-літературної ваги; не подає вона і нових важливих висновків, ба не подає навіть нових матеріалів. Те, що певне, не нове, а що нове — непевне.

Кидаючи тепер ретроспективний погляд на цю свою критичну оцінку, я, щоб бути безстороннім, повинен трохи зм'якшити наведені вище висновки, а саме деякі гострі вислови, що набули в мене тоді занадто запального полемічного характеру. Статті з історії Росії (їх дуже мало) мають випадковий характер — тут є між иншим моя рецензія на докторську дисертацію проф. Д. В. Цвєтаєва „Протестанты и протестантство“. Відділ праць з історичної географії України та краєзнавства складається мало не виключно з невеличких статей популярного характеру. XIV відділ бібліографії складається з моїх рецензій на книжки з української історії — Слобідської й Лівобічної; є серед них і систематичні бібліографічні огляди; окреме серед них місце належить моїм офіційним оцінкам студентських медальних праць.

У зв'язку з історичним юбілеєм Харківського університету (1905 р.) історично-філологічний факультет його назначив низку промоцій на почесні доктори, у тому з українських вчених найвидатнішого історика України, автора капітальної історії України-Руси, тоді професора Львівського університету Михайла Сергійовича Грушевського, славетного галицького письменника Івана Франка й відомої дослідниці української історії та права Олександри Яковівни Єфименкової. М. С. Грушевський (як і Ів. Франко) здобув цього ступеня (до того

Дм. Ів. професором (перші роки).

він мав ступінь магістра російської історії Київського університету) од факультетської і професорської ради Харківського Університету і міністерство народньої освіти його затвердило. Цими виборами рада професорів, що на чолі її стояв я, як ректор університету, довела, що вона в особі М. С. цінує і визначного вченого взагалі і українського зокрема, окрім того, має його й за видатного сучасного українського громадського діяча, що став на чолі українського національного й наукового відродження в Галичині. Історично-філологічний факультет, що до нього увіходив тоді і В. Ю. Данилевич, поставивсь дуже прихильно до цієї промоції і одногласно її підтримав: наукову діяльність М. С. він добре знав, і нам не треба було багато доводити її значіння.

Р. 1910 я вніс пропозицію на історично-філологічний факультет Харківського університету надати ступеня почесного доктора російської історії без оборони магістерської дисертації Ол. Як. Єфименковій, що викладала лекції з української та російської історії на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. І тут я зустрів одностайну підтримку не тільки у членів історично-філологічного факультету Харківського університету, що дуже добре знали її праці ще за її перебування в Харкові, а й у істориків та істориків права Петербурзького університету — відомого російського історика С. Ф. Платонова й відомого історика російського права В. І. Сергеевича. Обидва вони написали мені листи, що текст їх я навів у своїй пропозиції факультетові. С. Ф. Платонов, між иншим, писав, що серед росій-

ських істориків вже не раз повставала думка дати ступінь почесного доктора російської історії О. Я. Єфименковій за її численні праці й хист, і що тепер він пропонує мені взятися за цю справу, якій спочувають його товариші по праці. В. І. Сергєєвич радив перевести цю промоцію в Харкові, бо, писав він мені: ви не тільки історик (історики є в кожному університеті), а й ректор: у вашій особі не самий факультет, ба й університет. Я склав записку ¹⁾ про наукові праці О. Я. Єфименкової; справа через куратора шкільної округи пішла до міністерства народної освіти. Затверджено її в порядку персональному, бо університетський статут нічого не згадував про наукові ступені для жіноцтва, а О. Я. Єфименкова не мала навіть університетського диплому. Третя особа, що здобула ступінь почесного доктора російської історії, на мою оцінку, був професор Харківського університету А. С. Лебедев. Він, маючи ступінь магістра богослов'я (вихованці духовних академій могли одержувати тільки такий ступінь), 40 років професорував на нашому факультеті (з 1869 до 1909 року), викладаючи церковну історію; у науці він визначився через свої дослідження над місцевою церковно-економічною й побутовою історією. Тут він виявивсь як раціоналіст і незалежний од церковних забобонів прогресист. Р. 1894 на мою пропозицію факультетові він здобув ступінь почесного доктора російської історії. У його некролозі я одзначив головну рису його вдачі — у житті він виконував заповіт старчика Гр. Сав. Сковороди (що над його філософією він працював): „любя истину, любилъ выслѣживать тропинки ея и, встрѣтивъ око ея, торжествовалъ и веселился ея незаходимымъ свѣтомъ“ ²⁾. Нарешті, звичайного докторського ступеня російської історії на нашому факультеті і, на мою та пр. Лебедева оцінку його наукових праць, здобув проф. російської історії Варшавського університету Дм. Вол. Цветаев. Він подав для захисту й на одержання докторського ступеня свою велику й цінну розвідку „Протестантство и протестанты въ Россіи до эпохи преобразований (М. 1890, 782 стр.). Опонували на диспуті — я та проф. А. С. Лебедев. Д. В. Цветаев перед тим, як і А. С. Лебедев, мав ступінь магістра богослов'я, дарма що й та його книжка що-до свого змісту належала до російської історії, а не до богослов'я. Боронити дисертацію з російської історії йому дозволило міністерство освіти. Між Д. В. Цветаєвим і нами обома, його опонентами, потім повстала полеміка. З інших своїх офіційних наукових рецензій згадаю про рецензію на медальні праці студентів — про В. Н. Каразіна (одну з цих праць — К. О. Тихого надруковано окремою книжкою), на медальну працю В. О. Барвінського „Кре-

¹⁾ Див. мою „Записку въ истор.-филол. факультетъ Харьк. у-та, 22 стр., відбитка з „Зап. Харьк. У-та за 1910-й годъ“.

²⁾ Мої „Очерки изъ русской исторіи, том 2-й; мон. і статті з історії Слобідської України. Х. 1913, стор. 343—344.

стьяне въ Лѣвобережной Малороссіи* (згодом надруковано), на цінну медальну працю студ. Сахарова „О заселеніи Донского края“, на дисертацію проф. Є. П. Трифільєва „Очерки изъ исторіи крѣпостного права въ Россіи“ (досить гостра рецензія). Нарешті, я повинен одзначити тую суперечку, що повстала між мною і проф. Вязігіним та П. Бучинським, з приводу кандидатури на катедру російської історії в Харківському університеті Вас. Ів. Веретеннікова і М. В. Клочкова: я підтримував ¹⁾ кандидатуру В. І. Веретеннікова, дарма що на факультеті більшости голосів вона не збрала, дак зате в професорській раді М. В. Клочкова було забалотовано, і великою більшістю перейшов В. І. Веретенніков. А втім міністерство затвердило М. В. Клочкова. Тепер-же цю катедру посідає не хто як В. І. Веретенніков, нині доктор російської історії.

Тепер мені випадає сказати дещо про колективні праці, де я був за організатора. Про одну таку свою організаційну справу я вже оповідав — про Харківський Історичний Архів. Окрім цієї, було ще дві — організація юбілейних видань з історії Харківського університету й організація Харківського Археологічного З'їзду.

Харківський університет одкрито 17-го січня 1805 року. Я почав ще заздалегідь опрацьовувати його історію (про це я вже казав був вище), та було ясно, що цю працю можна буде виконати тільки *vigibus univitis*, надто що-до біографічного словника професорів та викладачів. І ось я розробив план університетських юбілейних видань за 100 років існування університету і потрібних для того коштів. Кошти призначено й мене обрано на головного редактора всіх видань.

Власне мій „Опытъ исторіи Харьковского университета“ охопив тільки добу до 1835 р. Через те редакційний комітет вирішив скласти короткий нарис історії Харківського університету за 100 років ²⁾. Справу цю доручено таким особам: мені, проф. М. Сумцову та проф. В. П. Бузескулові; я взяв на себе добу двох перших статутів 1805 і 1835 р. (з 1805 по 1835 р. і з 1835 по 1863 р.), М. Сумцов статута 1863 р. (з 1863 по 1884 р.), В. П. Бузескул — статута 1884 р. (з 1884 по 1905 р.). Такий розподіл праці мав ту рацію, що я й давніш опрацьовував добу статута 1804 р. і тепер мені треба було обробити наново тільки добу 1835—1863 р., а для неї я вже передше погуртував необхідні архівні матеріали в Архіві Мін. Нар. Освіти. Проф. М. Сумцов працював в університеті за статута 1863 р., а В. П. Бузескул вже торкався у своїх попередніх працях доби 1884—1904 р.

¹⁾ Див. мою брошуру: По поводу выборов на кафедру русской истории в Харьк. У-тъ, X. 1914 (відбитка з Зап. Харьк. У-ту за 1913 р.).

²⁾ Краткій очеркъ исторіи Харьковского университета за первыя сто лѣтъ его существования (1805—1905) составл. Д. И. Багалъемъ, Н. Ф. Сумцовымъ и В. П. Бузескуломъ. X. 1906, VII, 329, XI.

і працював в університеті за статуту 1884 р., беручи енергійну участь і в комісіях, що переглядали статут р. 1884. Наша колективна праця полегшувалася й тим, що ми троє взяли схожий план викладу і, стоячи на прогресивній платформі, не могли помітно розійтися в оцінці історичних фактів. Цей нарис відкриває собою серію видань, виготовлених до 100-річного юбілею Харківського університету. Зміст їх обумовлює його мета — коротенько довести роль й заслуги Харківського університету, як вищої школи і одночасно установи наукової та освітньої. В основу треба було покласти друковані джерела і тільки деякою мірою матеріяли з університетського архіву. Та підчас праці я дав авторам усі свої численні витяги з Архіву Мін. Нар. Освіти і з них скористувалися і М. Сумцов, і В. Бузескул, як це видно з їх власних указівок та цитат. План усіх періодів однаковий: університетське самоврядування, навчальна й науково-літературна діяльність професорів, студенти, освітній вплив університету на суспільний осередок. Тільки у пр. М. Сумцова освітній вплив на суспільство не виділено в окремий розділ, але він каже про це в розділі про професорів. Виходить, що цей нарис, нехай і побіжно, але відповідає на ті питання, що я їх поклав в основу мого „Опыта“, включаючи сюди й роль університету в середній і нижчій шкільній освіті; окрім того, я запровадив до свого відділу ще новий розділ — заснування університету. Отже наша колективна праця цілком відповідала первісному її планові, що я його склав, не тільки для спеціалістів, а й для широкого кола читачів. Вона давала змогу в легкій приступній формі ознайомитися, як еволюціонувало життя Харківського університету за ціле сторіччя. Тепер, очевидно, треба буде тільки продовжити історію Харківського університету за 1905 рік. Думку про це висловлював був М. Сумцов на засіданні факультету Академії теоретичних знань вже по революції.

Друге юбілейне видання Харківського університету це були історії факультетів.

Для цього обрано чотирьох редакторів: для історій історично-філологічного фак. (проф. М. Є. Халанського), правничого (проф. М. П. Чубинського), фізично-математичного (проф. Осипова) і медичного (проф. Скворцова). Євг. Михайлович Іванов, що брав найближчу участь у розшукуванні архівних матеріялів для життєписів професорів, склав для авторів біографій і автобіографій покажчик джерел, друкованих та архівних. Кожен з живих професорів повинен був скласти свого саможиттєписа й бібліографію своїх праць, усі сучасні представники катедр — життєписа своїх попередників з бібліографією їхніх праць. Тут у пригоді стали й спроби біографій, зроблені за давніх часів. Дехто не склав біографій, ба навіть докладних саможиттєписів. Та взагалі план колективної праці виконано і в наслідок його вийшло між люди 4 томи історії 4-х факультетів з біографіями й автобіографіями професорів, доцентів, викладачів, лекторів,

то-що. Чотири томи історій факультетів написано мало не за однаковим затвердженням у професорській раді планом. Кожен том поділяється на дві частини — на історію факультету й на біографічний словник його професорів та викладачів.

Том про історично-філологічний факультет ¹⁾ складається з 2-х частин — історії факультету й біографічного словника. Історію факультету написав проф. М. Є. Халанський. Вона поділяється на 4 розділи за статутами (1804, 1835, 1863 і 1884 р.) де описано наукове життя факультетів протягом віку. У біографічному словникові подано 140 автобіографій і біографій професорів, викладачів, лекторів мов і вчителів „приятныхъ искусствъ“, портретів—75. В томі присвяченому фізично-математичному факультетові ²⁾ історію факультету написав проф. Тихомандрицький. Складається вона з 2-х частин — організація факультету і його функції (154 стор.); далі йде 21 нарис окремих кафедр у звязку з їхніми навчально-допомічними установами (кафедра геології й окремо геологічний кабінет), історія викладання фізіології й порівняльної фізіології, то-що (їх написали відповідні спеціалісти — проф. Сінцов, Євдокимов, Грузинцев, Степанов, М. Белоусов, Лапин та ин.). Усіх біографій та автобіографій—111, і їх теж написали всі тодішні професори та викладачі, портретів—90.

Історія медичного факультету ³⁾ найбільша що-до розміру. Історію факультету склав М. А. Попов, історію окремих 25 кафедр — відповідні спеціалісти-керівники. Біографій і автобіографій—160. Понаписували їх тогочасні професори й викладачі, портретів—130.

Трохи одрізняється од історії інших факультетів історія правничого факультету ⁴⁾, що її написав п. оф. Л. Н. Загурський. У цьому томі немає окремих історій кафедр, як це є в історіях фізично-математичного та медичного факультету. Історію факультету проф. Загурський поділив на 4 доби по статутах (1804, 1835, 1863 і 1884 р.). У кожній він оповідає про становище кафедр, про права та обов'язки і діяльність факультету. Професори біографічного словника поділені по кафедрах в загальному числі 63. Складали його всі професори та викладачі, портретів—50.

Усі історії факультетів автори їхні написали на підставі архівних матеріалів (факультетських архівів) — протоколів, то-що, а почасти й роз ідок, наприклад, використано мій „Опытъ історіи Харьковскаго университета“. Автобіографії мають характер перво-джерел, а тепер і є такі. Надто цінні біографічні реєстри праць

¹⁾ Историко-филолог. факультетъ Харьковскаго Университета за первыя 100 лѣтъ его существованія (1805—1905) X. 1908, стр. 163, 338, XII.

²⁾ Физико-математ. факультетъ Харьковскаго у-та за первыя 100 лѣтъ его существованія (1805—1905) X. 1908, VI, 357, 248, XIV.

³⁾ Мед. фак. X. 1905—1906, стр. 471, 314, XVI.

⁴⁾ Юридич. фак. Харьк. у-та за первыя сто лѣтъ его существованія (1805—1905), X. 1903, 30 д.

в автобіографіях. Є окрім того багато біографій, що різні автори написали їх дуже докладно порівнюючи з іншими; вони являють собою самостійні розвідки і ми їх бачимо у всіх 4 томах, і в них так само наведено і повну бібліографію. Здебільшого це життєписи видатних вчених старих часів. До цієї категорії, наприклад, треба зарахувати біографії, що їх склали акад. В. П. Бузескул, я і небіжчик акад. М. Сумцов, перший про своїх попередників — Рославського — Петровського, Харківського — Грановського, Луїна, М. Н. Петрова, я — про моїх попередників — Г. П. Успенського (автора „Опыта повѣствованія о русскихъ древностяхъ“, що випередив „Русскія юридическія древности“ на 80 років), П. П. Гулака-Артемівського (відомого поета); М. Сумцов — про своїх попередників — про Рижського, Склабовського, Костиря, Н. А. Лавровського, О. О. Потєбню та инш. Те саме ми бачимо почасти і на інших факультетах: на фіз.-математ. фак. життєписа Осиповського склав Д. М. Сінцов, акад. Н. Н. Бекетова, Ельтекова склав проф. Ів. П. Осипов, Леваковського склав Гуров, В. І. Імшенецького — акад. Стеклов. Те саме бачимо ми і на правничому факультеті — біографія проф. Каченовського, що її склав пр. Ястржемський, Гаттенбергера, Сокальського (склав В. Ф. Левитський); на медичному факультеті проф. М. А. Попов не тільки написав низку біографій для Словника, а в ширшому масштабі видав їх окремими монографіями. Я жартома називав цього професора анатомії своїм конкурентом в історії Харківського університету, остільки його монографії були змістовні й визначалися повнотою бібліографії. Проф. Вас. Як. Данилевському належить дуже цінна й змістовна біографія його вчителя-фізіолога І. П. Щелк ва; йому-таки належить і змістовна власна автобіографія; біографія Лашкевича — Кузнецову і Ломиковському, пр. Грубе — Фабриканту, Крилова, то-що. Деякі біографії склав на підставі джерел Є. М. Іванов, коли не можна було здобути біографії од спеціаліста. Нарешті, за останнє юбейне видання була збірка, де надруковано історичні нариси діяльності наукових товариств та навчально-допомічних установ Харківського університету за 100 років його існування ¹⁾. До збірки увійшли — історія університетської фундаментальної бібліотеки, музею мистецтва й старовини, нумізматичного кабінету, історично-філологічного товариства, його педагогічного відділу, історичного архіву, етнографічного музею, кабінета семінарських робіт історично-філологічного факультету, редакційного комітету для видання Записок Харківського університету, математичного товариства, товариства фізично-математичних наук, товариства для виучування природи, товариства наукової медицини та гігієни, товариства наук.

¹⁾ Ученія общества и учебно-вспомогательныя учреждения Харьковскаго университета (1805 — 1905). Подъ ред. проф. Д. И. Багалъя и проф. И. П. Осипова X. 1912, 180 стр.

педагогічного інституту, юридичного кабінету, університетської друкарні. Навчально-допомічних установ медичного й почасти фізично-математичного факультету немає через те, що вони увійшли до томів, присвячених історії факультетів, і ці нариси склали відповідні спеціалісти найбільше на підставі архівних даних. Ці нариси так само зберегли своє значіння і за наших часів.

У цілому юбілейні видання дали більше, ніж аналогічні видання Казанського, Петербурзького, Одеського та Київського університетів; вони мають і всеукраїнське значіння, бо подають силу матеріалів для історії української культури протягом віку і odrізняються од юбілейних видань Київського університету тим, що в них є чимало громадського, суспільного елементу, чим Харківський університет odrізнявся од Київського. Оскільки Харківський університет був зв'язаний з суспільством та виявляв і в цілому і в своїх установах (наприклад, в історично-філологічному товаристві, в його музеях) українську стихію, я раз-у-раз звертав невсипущу увагу. Для цього я навіть виходив часом з рамок суто-наукової праці професорів та студентів і розглядав і красне письменство, літературу й журналістику, бо й їх організував Харківський університет і саме в українському напрямку, а почасти й українською мовою (згадаймо про Гулака-Артемівського, Склабовського, Гонорського та інших). Ця українська громадська суспільна течія в життю Харківського університету і захоплювала мене з М. Сумцовим. Тим-то я так охоче і так невтомно працював у цій галузі протягом багатьох років.

Друга організація, де так само було організовано колективну працю, це був XII-ий Археологічний З'їзд у Харкові 1902 року. Я головував у підготовчому комітеті для скликання цього з'їзду, а за помічника й секретаря мені, до речі, надзвичайно енергійного і незамінного був небіжчик Є. К. Редін, професор історії мистецтва в Харківському університеті і завідувач музею старовини та мистецтв. Треба сказати, що цей з'їзд — то був черговий всеросійський Археологічний З'їзд і в Харкові його призначило Московське Археологічне Товариство, на чолі з П. Серг. Уваровою, не без вагань та великих сумнівів. І воно не дивниця: з українських міст Київ та Одеса вславилися як археологічні осередки, а Київ сам являв собою неначе музей старовини і мав такого славнозвісного археолога, як В. Б. Антонович; отож їх і обрали свого часу для археологічних з'їздів: 3-й Археологічний З'їзд у Києві відбувся ще р. 1874 (він поставив у центрі своєї уваги питання українознавства), а 7-й в Одесі — р. 1884; дальші-ж з'їзди були вже не на Україні, а в Росії — 7-й в Ярославлі в 1887 році, 8-й з'їзд був у Москві (вдруге) в 1890 р., 9-й у Вільні, 10-й у Ризі, 11-й знов у Києві. А про Харків навіть археологи казали, що там з археологічного погляду порожнє місце. Але і харківська дума і університет пропонували скликати з'їзд у Харкові — і це питання вирішено було позитивно на Київ-

ському з'їзді. На підготовчий комітет до Москви приїхали делегати і од Харківського університету і од міської управи. І голова московського комітету (голова Моск. Арх. З'їзду) П. С. Уварова на 1-му-таки засіданні одзначила це спочуття, з яким поставилися до думки скликати з'їзд у Харкові, харківські суспільні й наукові кола (Харківський університет, історично-філолог. фак. і товариства), я зробив там доповідь про організацію і завдання харківського підготовчого комітету — про розкопи, про археологічну виставку, про дослідження могил з кам'яними на них бабами, про збирання пам'яток історичної археології в межах Слобідської України, Запорожжя та Гетьманщини, Дону та Кубани, про обслідування городищ Донбаса, надто-ж Донецького городища на р. Удах, коло с. Лихачівки і станції поблизу с. Райгородки. Нарешті, я пропонував скласти археологічну мапу Харківської й сусідніх губернь; а так само утворити картографічну виставку і етнографічну, довівши її експонати аж до теперішнього моменту ¹⁾.

Проф. А. Н. Краснов оголосив програму етнографічної виставки, де повинні були бути речі української культури на території Харківщини, Курщини, Вороніжчини, Катеринославщини, Херсонщини і Кубани, щоб виявити зміни в культурі під впливом географічних моментів, пережитки старовини і вплив сусідніх народів, а так само антропологічні дані і пам'ятки духовної культури. Отже, ця програма мала на оці не самі-но археологічні пам'ятки, що на здобування їх треба було звернути особливу увагу, бо їх так що й зовсім не було в харківських музеях, а можна було здобути систематичними розкопами в межах Лівобічної України й сусідніх із нею Дону, Кубани і Таврії, а одночасно й пам'ятки історично-географічні та етнографічні — це все в межах Лівобережжя і їх також треба було зібрати, організувавши з них відповідні виставки. І от, щоб здійснити ці широкі наукові завдання, почав планово працювати харківський підготовчий комітет. Про енергійну його діяльність свідчать 2 томи його „Трудовъ“ ²⁾, а ще більшою мірою конкретні наслідки його праці. Харківський підготовчий комітет розпочав свою працю 20 березня 1900 року, коли обрав мене за свого голову, а пр.-доц. Є. К. Редіна за секретаря. Я вдавсь до комітету з промовою про завдання комітету, вказавши на те, що перед нас нехай і важке, але корисне завдання: ми здіймемо запону над нашим минулим: ми розкриємо могили і примусимо їх розказати нам про наше минуле; ми зберемо колекції і організуємо в Харкові музей місцевої старовини в широкому розумінню цього слова і, нарешті, наш з'їзд, як і попередні, піднесе інтерес до нашого минулого серед нашого суспільства. На-

¹⁾ Труды XII-го Арх. Съезда въ Харьковѣ. Т. III-й, М. 1905, стор. 219 — 220, 218.

²⁾ Труды Харьк. Предв. Комит. по устройству XII Арх. Съезда. Изд. под редакц. Е. К. Рѣдина. Т. 1-й X. 1902, 549 + 82, Т. 2-й, стор. 450 + 41.

прикінці я перелічив найближчі конкретні завдання комітету, що має виконати наш колектив. При комітеті, з моєї пропозиції, організовано підкомісії, що негайно розпочали свою роботу, притягнувши до себе нових членів; далі затверджено програми для збирання археологічних, етнографічних та інших матеріалів, що їх склали члени комітету; затверджено такі підготовчі комісії і по інших українських культурних осередках.

Я сам з'їздив до Катеринодару й Новочеркаську, щоб організувати там місцеві підготовчі комітети і звідомлення про ці подорожі надрукував у „Трудахъ Харьк. Предвар. Ком.“ (т. 1-й, стр. 64-66). Перед ними я накреслив їхні завдання. Ці комітети справді перевели потім чималу працю; мені це відрядження дало досить багато в тому розумінні, що я ознайомивсь з архівами, музеями та колекціями цих осередків, а так само і з ними самими. На засіданнях комітету не тільки розглядувано ділові справи, а роблено й наукові доповіді.

Отож зачитано доповіді Леваковського, Редіна, Морозова, Халанського, Ветухова, Городцева, Смірнова, Попова та инш.

У I част. другого тому надруковано низку статтів про архіви, що торкаються Слобідської України, у тому й велику монографію Д. П. Міллера про архіви Харківщини. У другій частині другого тому — низку етнографічних праць М. Сумцова, В. Василенка (Къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи і Толковый словарь); М. Русова (Очеркъ поселеній и построекъ Полт. губ.); В. Данилевича (О Донецкомъ и Хорошевскомъ городищѣ); Тиховського (О лирникахъ Харьк., Полтавск., и Черниг. губ.). Звертаючись до самого з'їзду, я повинен зауважити, що його успіх був виключний. Програму виконано цілком, ба навіть перевищено її що-до етнографічної виставки. У наслідок зроблених на ньому доповідів, вийшло 3 томи „Трудовъ“¹⁾. Вони здебільшого торкалися України. Я обмежуюся тільки тим, що одзначу їх. Усенький I-й том „Трудовъ“ присвячено доповідям з археології України: тут монографія відомого археолога Хвойки — Городища середняго Подіпрровья; К. М. Мельник-Антоновичевої — Раскопки кургановъ въ Харьк. губ.; Д. Н. Анучина — О черепахъ изъ кургановъ Изюмскаго уѣзда, А. М. Покровського — Верхне-Салтовскій могильникъ (катакомбний похорон з своєрідною культурою хазарських часів), народнього вчителя Бабенка (що відкрив цей могильник) — Древне-Салтовскія придонецкія окраины; В. Ю. Данилевича — Раскопки кургановъ въ Ахт. уѣздѣ Харьк. губ. и карта монетныхъ находокъ Харьк. губ.; В. А. Городцова — Результаты археологическихъ изслѣдованій въ Изюмскомъ у. Харьк. губ.; Є. П. Трефільєва — Археологическая экскурсія въ Куп. у. Харьк. губ.; Спасівцева — Находки въ Райгородкѣ (Изюмск. у.

¹⁾ Труды XII Арх. Съѣзда въ Харьковѣ. 1902, т. I-й. М. 1905, 340, т. II-й. М. 1905, стор. 530, XXII, т. III. М. 1905, стор. 427, 49.

Харьк. губ.), Д. Й. Багалія—Археологическая карта Харьк. губ. съ объяснительнымъ текстомъ, проф. Завитневича—Къ вопросу о культурномъ влияніи Византіи на бытъ русск. славян. курганнаго племени, Скрыленка—Глиняныя статуэтки домикенской культуры въ среднемъ Придніпровьи, Харламова—Раскопки по р. Донцу, проф. Веселовського—Курганы въ Куб. области въ періодъ Римскаго владычества, Харузина—Протоколъ раскопки кургана въ Верхнедніпровскомъ у. Екат. губ., Міллера—Раскопки въ Таганрогскомъ округѣ, Савелова—Коротоякскій у. Воронежской губ. въ археологическомъ отношеніи; тільки одна доповідь не торкається археології України, а з перелічених розкопи й знахідки Городцова, Трефільєва, Данилевича, Мельник-Антоновичевої, Бабенка, Покровського, Спасівцева дали силу цінного освітленого в них археологічного матеріалу й стали за основу, за міцну підвалину для утворення в Харкові спеціального археологічного музею, якого до з'їзду не було.

У II-му томі¹⁾ так само мало не весь історичний матеріал належить Україні: тут велика монографія М. М. Плохинського—Иноземцы въ старой Малороссіи (на 235 стор.), доповідь О. Я. Єфименкової—О данникахъ и братствахъ, М. М. Ковалевського—Изъ ранней исторіи Азова, Катаева—Опис. рук. мат. по исторіи Слоб. Укр. въ Моск. отд. Архива главнаго штаба, Короленка—Войсковой Архивъ Кубанскаго войска, проф. Максимейка—Рус. Правда и обычное право Лит.-Рус. гос., Симона—Камеръ-гуслисть Трутовскій и его пѣсенникъ (з Харківщини). Наприкінці подано звідомлення про матеріали, що їх попризбиравали підготовчі комітети.

У III-му томі ми так само знаходимо кілька доповідів що-до України: П. Короленка—Церковныя древности Кубанскихъ козаковъ, Левицького—Г. Путивль, Б. С. Познанського (відомого українського громадського діяча й етнографа)—Одежда малороссовъ.

Отже, Харківський Археологічний З'їзд що-до змісту зачитаних на ньому доповідів, можна сміливо назвати обласним українським, бо він територіяльно охоплював найбільше Слобожанщину (воно й зрозуміло), Курщину, Вороніжчину, Дін, що мав значну частину в своєму складі українців, і Кубань, де жили здебільшого українці.

На З'їзді впоряджено виставки з усіх тих дисциплін, що виходили до його програми. Про багатство експонатів на них свідчить їх друкований каталог, що своїм розміром далеко перевищує аналогічні каталогі на інших археологічних з'їздах²⁾. I-й відділ каталогу містить у собі пам'ятки здобуті з розкопів і випадкових знахідок. Розкопи поробили—Уварова, Бабенко, Покровський,

¹⁾ Труды... т. II, М. 1905, стор. 491 + 22.

²⁾ Каталогъ выставки XII Археологическаго Съѣзда въ Харьковѣ. X. 1902, 233, 162, 70, 8, 139, 152, 8, 64, 23.

Трефільєв та Багалій у Верхньому Салтові Вовч. повіту, Мельник — в Охт. та Куп. пов. на Харківщині, вона-ж і Данилевич — в Охтирському повіті, Городцов — в Ізюмському, Трефільєв — у Куп'янському. Окрім цих виставлено знахідки випадкові і надіслані од установ та пожертви. Другий відділ — церковні пам'ятки, 3-й — етнографічні (головним чином з Харківщини, Полтавщини та Катеринославщини) призбирані підчас екскурсій проф. Краснова, Сумцова, Покровського, Криштафовича, Познанського, Твердохлебова, Бабенка, Радакової, Халанського; частина експонатів надійшла з музеїв або як пожертви.

Салтівські розкопи (Багалій, Трефільєв, Бабенко, Єфименко, Воронєць) 1901 р.

Між иншим, на виставці була українська хата натурального розміру, пасіка, речі селянської промисловости, землеробства, ганчарства, тканини, килими та коци, одяг, взуття, лікарські трави, музичні струменти, писанки, дитячі гри та орнаментика. Упорядковувала етнографічну виставку найбільше О. П. Радакова. Але, може, чи не за найцікавіший експонат була бабуся — остання коцарка з Холодної гори. Вона тут-таки, на виставці, ткала свої коци. Етнографічний відділ найбільше зацікавив людність, і на виставці побував не тільки всенський Харків, а й поприходила сила люду з округи. Такої сили одвідувачів не було на жадній з виставок на інших археологічних з'їздах, як про це заявила в своєму звітті П. С. Уварова. З инших відділів виставки назву виставку стародруків, рукописів та старовинних мап України, надісланих з Москви та Петербургу.

У залі Харківської Громадської Книгозбірні наприкінці, за найближчою участю відомого знавця й організатора кобзарської справи

в Харкові Гн. Март. Хоткевича, впоряджено концерт кобзарів. На цього концерта запрохано всіх видатних кобзарів Лівобережжя, і цей концерт мав надзвичайний успіх. Голова Підготовчого Комітету П. С. Уварова зачитала звідомлення про з'їзд і в ньому зауважила, що за пропозицією Д. Й. Багалія та В. О. Ключевського вирішено зосередити зібрання пам'яток головним чином в межах стародавньої Половецької землі. Одзначила вона й те, що Харківський університет одвів для з'їзду необхідне помешкання, де одбувалися засідання і впоряджувано виставки. Знов-же університет дав приміщення для делегатів з'їзду (на 150 чоловіка). Харківське історично-філологічне товариство взяло на себе цілу низку видань для з'їзду, у тому й „Южнорусский орнаментъ“ Литвинової. Що-до зроблених розкопів (перелічено вище), то П. С. Уварова визнала за ними велике наукове значіння. Великої ваги надала вона й виставкам, що на них покладено трирічну невпинну працю Д. Й. Багалія і мало не „сверхъестественный трудъ“ секретаря Комітету проф. Е. К. Редіна.

Я й собі попідбивав на з'їзді підсумки організаційній праці харківського комітету. Між иншим я відзначив, що в упорядженню виставок брали участь художники С. Н. Васильківський, Пискунов і В. І. Кричевський, далі Харк. Стат. Комітет (в особі його секретаря В. В. Іванова), що видав „Атласъ Слободско-Украинской губ.“ 1802, Гусев, що видав гарного „Иллюстрированного путеводителя по Харькову“, нарешті, московська фотографія Фішера (випустила у світ фотографічний альбом виставок). Громадські установи й окремі особи допомогли грошми організувати розкопи, екскурсії та видання. Низку видань присвячено Харківському Археологічному З'їздові.

Підбиваючи підсумки, як голова Наукового Комітету З'їзду, його науковому значінню, я схарактеризував його працю й особливо підкреслив, що доповіді здебільшого присвячено пам'яткам передісторичним. За них на території Слобідської України досі ми так що й нічого не знали. Одночасно з науковим значінням виставок, казав я, треба одзначити загально-освітнє; надто це треба сказати про етнографічну виставку, — її одвідувала не сама-но інтелігенція, але — і це факт надзвичайний, нечуваний перед тим — простий народ — ремісники, селяни, що поширюватимуть знання рідної старовини серед широких верстов людности. П. С. Уварова в своєму звідомленні навела „неймовірні“ числа одвідувачів виставок: за 9 день на виставках перебувало 55.236 одвідувачів безплатно, 921 чол. за плату і 602 учнів, не включаючи до цього членів з'їзду, а їх було 400 чоловіка, усього 57.159, — це дає пересічно по 6.352 чоловіка на день. Нарешті, треба згадати екскурсію, що її впорядив з'їзд для дослідів славнозвісного Донецького городища, на р. Удах, де, як гадають, знайшов собі тимчасовий перепочинок Ігор Сіверський після своєї втечі з Половецького полону. Та найреальніші наслідки Харківського Археологічного З'їзду полягали в тому, що в Харкові утворилися

нові музеї та музейні відділи: археологічний відділ у Музеї „древностей и изящныхъ искусствъ“, що незабаром перетворивсь на окремий Археологічний музей, етнографічний відділ у „Гор. Пром.-Худ. Музеї“, що тепер укупі з ним перетворивсь на Слобідсько-український музей ім. Гр. Сав. Сковороди; нарешті, деякі художні речі потрапили і до нового музею ім. Артема з того-ж-таки колишнього Музею „древностей и искусствъ“, що так само в цілому збагатився в зв'язку з Археологічним З'їздом.

Велику участь ми, харків'яни, взяли і в підготові, і в переведенні XIII Археологічного З'їзду в Катеринославі, що відбувся р. 1905. Цей з'їзд теж був дуже корисний для української культури. Харківське історично-філологічне товариство утворило з своїх членів і сторонніх людей Комісію для організації Катеринославського Археологічного З'їзду і присвятило йому том своїх „Трудовъ“, як 6-й том свого „Сборника“¹⁾. Головував у Комісії голова історично-філологічного товариства проф. М. Сумцов, секретарював Е. К. Редін і за товариша йому був проф. В. Ю. Данилевич. Я склав план розкопів р. 1903. Розкопи поробили члени Комісії — я, В. Ю. Данилевич, Трефільєв, Є. М. Іванов, Е. К. Редін, М. Воронець і П. Єфименко (тепер відомий археолог СРСР), В. А. Бабенко; усе це на території України, а крім того В. Ю. Данилевич поробив розкопи в Криму (дали цінні наслідки); усі знайдені речі надійшли на виставки при з'їзді. „Труды“ Харківської Комісії містять у собі протоколи засідань і зроблені в засіданнях доповіді. Доповіді присвячено Україні — археології, історії, церковній старовині, рукописам та стародрукам, українській етнографії; тут надруковано і велику історично-етнографічну збірку М. Сумцова „Изъ украинской старины“.

Я був і тут обраний на голову Наукового Комітету З'їзду. Коли ми звернемось до праць самого Катеринославського Археологічного З'їзду, то побачимо, що й їх здебільшого присвячено Україні (головним чином — південній, степовій), у цьому напрямку вони продовжують Харківський З'їзд. У 1-му томі²⁾ „Трудовъ“ (з археології) надруковано, наприклад, важливі розвідки В. В. Хвойки про початок землеробства і бронзовий вік на середній Подніпрянщині, проф. Штерна про передісторичну грецьку культуру на Україні, Фота про скитське питання, Д. І. Яворницького — розкопи курганів на Катеринославщині, Городцова — в Бахмутському повіті, Трефільєва на Катеринославщині, Бабенка — в Салтові, мої в Валк. і Богодух. повітах Харківщини, Ляскоронського — на Полтавщині.

Сам Катеринослав мав видатний Археологічний музей ім. Поля і його славнозвісного директора проф. Д. І. Яворницького, що були

¹⁾ Труды Харьк. Ком. по устройству XIII Археолог. Съезда въ Екатеринославі. Изд. подъ ред. Е. К. Рѣдина. X. 1905, 791 стор.

²⁾ Труды XIII Археолог. Съезда въ Екатеринославі. 1905, т. 1-й, 494 стор.

тісно зв'язані один з одним і не можна було уявити собі одного без другого. Д. І. Яворницький усеньке своє життя, усенький свій хист, усеньку свою виключну енергію присвятив студіям над територією колишнього Запорозжя з усіх боків (починаючи з первісної доби) — археологічного, історичного, географічно-топографічного, етнографічного, фольклорного. Що-до Археологічного Музею, то тут Катеринослав мав перевагу над Харковом. Нарешті, Катеринославський Археологічний З'їзд улаштував і виставки і видатну екскурсію через Дніпрові пороги, під керуванням Д. І. Яворницького. Таким чином і Катеринославський Археологічний З'їзд треба визнати через його наслідки, особливо що-до історії української культури, за вдалий. В оцінці з'їзду і його наукових наслідків я, як голова Наукового Комітету З'їзду, розійшовся з головою з'їзду П. С. Уваровою. В своєму звідомленні, роблячи підсумки праці з'їзду, я висловив думку, що XIII-й З'їзд загальним характером своїм нічим не відрізнявся од попередніх, що утворювалися в університетських осередках, багатих на наукові сили: і тут поруч з доповідями, присвяченими краю, ми чули й доповіді загального характеру; загальний рівень їх не був знижений і різниця тут кількісна, а не якісна; методи і способи досліджування стояли на рівні сучасних наукових вимог. Звертаючись до прочитаних рефератів, я сконстатував, що на першому місці серед них стояли доповіді з секції археологічної. Прочитані на ній доповіді поширили наші знання мало не по всіх епохах передісторичного життя України. На першому місці через величезне її наукове значіння й інтерес я поставив доповідь проф. Штерна про Трипільську культуру й потім схарактеризував інші доповіді з цієї й з інших секцій — історично-географічної, мистецької, археографічної. З'їзд мав і громадське значіння — викликав інтерес до місцевої старовини в суспільстві й людині, а без їх співчуття неможливий широкий розвиток вільної науки.

П. С. Уварова ¹⁾ виступила з обвинуваченнями катеринославських наукових установ у бездіяльності й деяких членів у бойкоті. Ясніше це обвинувачення вона висловила в передмові до видання 1-го тому праць з'їзду ²⁾. Тут вона обвинувачувала в бойкоті з'їзду і українську партію, і тих, хто повинен був радіти, що з'їзд одбувається в Катеринославі. Вони зробили декілька спроб його зірвати. Але він одбувся спокійно і, мабуть, залишить певний слід у науці. Ця передмова є, власне, політична декларація людини, що її обурило революція 1905 р. Буяла революція тая і по українських містах, у тому і в Катеринославі і між иншим, на що натякає й сама П. С. Уварова, викликала вимоги українців серед членів з'їзду, визнати українську мову й уживати її на самому з'їзді; цю вимогу П. С. Уварова так само вважала за „растлєніє“. На самому з'їзді ми провадили боротьбу за українську

¹⁾ Там-же, стор. 136—138. ²⁾ Труды, т. 1-й, Передмова.

мову — це вона зве спробою зірвати з'їзд навіть з боку тих (це вже на нашу адресу), хто одстоював, що з'їзд треба скликати саме в Катеринославі. П. С. Уварова не наважилася виступити з такою отвертою промовою на самому Катеринославському з'їзді, а надрукувала її допіру р. 1907. Це, звісно, викликало чимале обурення в українській пресі, заяви од українських членів археологічних з'їздів, а головне, реакцію з їхнього боку що-до дальших з'їздів. Після Катеринославського Археологічного З'їзду було ще двоє обласних з'їздів — Чернігівський на Україні та Новгородський. Що-до інших археологічних з'їздів, де я брав участь¹⁾ (а я був окрім Харківського і Катеринославського, ще й на Одеському, 2-му Київському, Новгородському, Ярославському, Ризькому), то вони дали мені власне дуже багато. Вони збагатили мої знання в галузі археології та її пам'яток як у музеях, так і підчас розкопів та екскурсій. Знов-же ці з'їзди давали мені спромогу виступати на них із своїми доповідями, що торкалися виключно України. А як нас, українців, було на них раз-у-раз багатенько, то ми своєю активною участю і керівництвом пропагували різні галузі української науки. За українські археологічні з'їзди в Києві та Чернігові, що дали теж багаті наслідки для української культури і об'єднували українських вчених у галузі археології та українознавства, я вже й не кажу. Антоновичеві, приміром, доповіді справляли величезне враження на всіх археологів колишньої Росії науковою своєю методологією та освітленням пам'яток і високо підносили авторитет українських студій взагалі. Ці з'їзди поширювали наукові обрії всіх українських учених, що на них з'їздилися. Утворювався взаємний обмін думок поміж українськими та російськими вченими. На ці з'їзди приїздили вчені з-за кордону. Вони теж зачитували тут свої доповіді і виучували пам'ятки. Були вони, прим., на Одеському Археологічному З'їзді (доктор Ванкель та ин.). І я пригадую, як вони брали участь і в екскурсії до Криму і як ми, українці, організували україно-слов'янський хор, що чудово співав народніх пісень (до речі буде додати, що серед приїжджих був там і відомий галицький діяч Як. Головацький, що в своєму минулому — до переїзду в Росію — зробив так багато для галицького відродження). На Одеському-ж з'їзді (1884 р.) нашому землякові проф. М. М. Ковалевському пощастило утворити нову секцію пам'яток юридичних; на голову її обрано М. М. Ковалевського, а на секретарів О. Я. Єфименкову та мене. На тій секції доповіді здебільшого присвячено було соціально-економічним питанням з історії України. Отож і я зробив свої доповіді, історії залюднення й землеволодіння на Слобідській Україні присвячені. Це був мій перший виступ на Всеросійському (у колишньому розумінню цього слова) науковому з'їзді. На Ризькому Археологічному з'їзді я виступив з доповіддю про Майдебурзьке

¹⁾ Я випадково не брав участі в Чернігівському Археологічному З'їзді.

право по містах Лівобережної України. Доповіддю тією зацікавилися і німецькі вчені. До речі, з цього з'їзду організовано археологічну екскурсію до Кенігсбергу. На Новгородському Археологічному З'їзді я оглянув чимало стародавніх пам'яток Новгороду (знімки з них я умістив у своїй „Русской исторіи“, у тому і з того Спаса на Нередиці з дорогоцінними фресками, про якого акад. Н. П. Кондаков сказав, що його треба було-б поставити під скляний ковпак, аби-б зберегти його на довший час од руйнації). Велике вражіння справили на мене і оглянені тут монументальні пам'ятки церковної архітектури. На арх. з'їздах мене обирали на голову секції.

Нарешті, була ще одна установа, де ми організували колективну працю—це Історично-Філологічне Товариство при Харківському університеті¹⁾. Його засновано р. 1877 при історично-філологічному факультеті. Його завдання було розвивати й поширювати історично-філологічні знання, насамперед ті, котрі торкаються України. Вивчувати питання зв'язані з культурною історією країни в широкому розумінні цього слова (історію, історію письменства, права, народної поезії, етнографію Слобожанщини, Гетьманщини, Запорожжя)—ось що було за найголовніше завдання товариства. Доповіді на такі теми поробили були П. С. і О. Я. Єфименки, Ю. І. Морозов, Д. І. Яворницький, А. С. Лебедев. Я зачитав дуже багато доповідів—про Рум'янцевський опис „Малоросії“, про Атлас Слб.-Укр. губ. 1802 р. Пет. Публ. Б-ки, про Опис Харк. губ. 1831 р. (рук. консисторії), про Майдебурзьке право по містах Гетьманщини, про Г. С. Сковороду, з історії Харківського університету; до доповідів з історії України належали так само доповіді М. Плохинського, В. Савви, Д. Міллера, О. Русова, П. П. Короленка, Г. М. Левицького, Є. Трифільєва, М. Лашенка, Ф. Зеленогорського. Далі йде група доповідів з історії українського письменства та етнографії—О. О. Потебні, М. Сумцова, М. Г. Халанського. Не аби-яку роль відігравали й доповіді на теми з усесвітньої історії та письменства (В. П. Бузескула, Кірпічнікова та ин.). Зачитано низку юбілейних спогадів та некрологів, у тому і про українських учених. Орган товариства „Сборникъ“ почав виходити з 1886 р. Перший його том містив у собі самі-но „Матеріали для історії колонізації“, що їх я попризбирував. До 2-го тому „Сборника“ своєю чергою увійшов 2-й том моїх „Матеріаловъ“. Знов-же й до 3-го мої-таки матеріали з історії Слобідської України. Нарешті, 7 том „Сборника“ товариства містить у собі виключно наслідки моїх праць,—твори Г. С. Сковороди, що їх я познаходив, і про нього мої розвідки. Видало їх товариство з приводу 100-ої річниці з дня смерти

¹⁾ Про нього див. ст. Є. К. Редіна „Историко-Филологическое Общество (1877—1905). Ученныя общества и учебно-вспомогательныя учрежденія Харьковскаго университета (1805—1905) X. 1912, стор. 90—106. Педагогическ. отдѣль ист.-фил. общ. ст. А. В. Ветухова (там-же стор. 107—109).

Сковороди. У 8-му томі „Сборника“ надруковано доповіді про Сковороду, що їх зачитали я, Лебедев та Зеленогорський на юбілейному засіданні, йому присвяченим. На чолі товариства протягом 12 років стояв наш науковий проводир О. О. Потебня (з 1878 по 1890-й р.); на його пошану при товаристві утворено премії його імені. А коли Потебня помер, його заступив відомий славіст М. С. Дрінов (з 1890 по 1895); по ньому головував М. Сумцов (з 1895 і аж до ліквідації товариства). Енергійними секретарями товариства були М. Сумцов (1880 по 1895) і Є. К. Редін (1895 і аж до смерті). Усього товариство випустило в світ 21 том, з них 4, присвячених юбілеям своїх членів—18-ий том на пошану М. Сумцова, 19-ий Є. К. Редіна, 20-й (Просвіта)—Д. Й. Багалія, 21-й В. П. Бузескула. Окрему і видатну групу являють етнографічні матеріали, надруковані в різних томах „Сборника“ українською мовою, що належать таким відомим етнографам, як І. Манжура, Як. П. Новицький, П. В. Іванов, В. П. Милорадович—з Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Херсонщини, а так само низка рззвідок з українського фольклору М. Сумцова та інших. Не всі ці матеріали було товариство видало: частина їх залишилася в його архіві і тепер деякі передано до Київа акад. М. С. Грушевському (Манжури). Окрім „Сборника“, товариство видавало ще „Труды Педагогического Отдѣла“. Видання товариства не втратили й тепер свого значіння для всіх галузів українознавства, надто для історії та етнографії України, отже і взагалі для історії української культури—і я згадую про свою спільну працю з своїми товаришами та учнями в товаристві з великою втіхою. Треба підкреслити його колективну участь в улаштуванні двох українських археологічних з'їздів—у Харкові та Катеринославі. Особливо незабутні заслуги в діяльності товариства в галузі українознавства небіжчиків М. Сумцова і Є. Редіна.

Х. Моя громадська діяльність перед революцією.

Оповідуючи про свою організаційну та наукову працю в археологічних з'їздах, юбілейних університетських виданнях і в Харківському Історично-Філологічному Товаристві, я вже торкнувся і своєї громадської діяльності, бо всі ці установи одночасно були й наукові і громадські. Тепер-же переходжу до характеристики своєї праці в суто-громадських організаціях. Такі в Харкові були 1) Харківська Громадська Книгозбірня, 2) Видавничий Комітет Харківського Товариства Освіти і деякі інші організації цього товариства; 3) Харківський Міський Музей. Трохи відокремлене місце займає моя громадська праця 4) в Державній Раді і 5) в харківському міському самоврядуванні. До Державної Ради я вступив не за призначенням од уряду, але мене обрали Академія Наук і всі російські університети, у тому й троє українських—Київський, Харківський та Одеський. Тим-то і свою діяльність там я визнаю також

по суті за громадську. Скажу про все коротенько, схематично, залишаючи за собою право повернутися до цього з докладнішим нарисом іншим разом, коли я вже дам свою добу в ширшому змісті і з більшим числом споминів мемуариста та історика, ніж це можна було зробити в цій автобіографії.

Харківську Громадську Книгозбірню відкрито р. 1886 і наприкінці 1926 року зминуло 40 років, одколи вона існує. Своє надзвичайне зростання й поширення просвітнього значіння вона завдячує виключно своїй громадській організації. Р. 1891 зминуло тільки 5 років, одколи її засновано, і вже О. Я. Єфименкова писала, що її книжні багатства зростають по-американськи. Підбиваючи підсумки її 10-річній освітній діяльності, я був говорив, що в ній тоді вже було 63.000 томів книг та часописів. Вона збрала вже тоді 27.000 крб. на збудування власного приміщення, число передплатників перевищувало 2.000 чол., а одвідувачів безплатного кабінету 2.000, одвідувань 60.000 ¹⁾. Що-до числа книжок їй належало п'яте місце серед інших обласних бібліотек, але вона перевищувала їх (у тому й одеську) своїм освітнім впливом на читачів. Визначалася вона не тільки кількістю, а й якістю книжок. Основна причина її успіху — це її громадський характер, що викликав до неї симпатії суспільства. Мене вперше обрано на члена правління Бібліотеки на 4-му році її існування (1889—1890 р.), коли за голову в правлінні був Б. Г. Филонов, що робив пожертви на Бібліотеку з самого її заснування. На 8-му році (1893—1894), мене обрано на голову правління таємним голосуванням (більшістю 8 з 11) і відтоді мене що-року переобирали на голову правління й відповідача за Бібліотеку таємним-же голосуванням одного голосно протягом 12-ох років аж до 1906 року. Цього року мене обрано на ректора університету і через те, не маючи вільного часу, я мусів одмовитися од дальшого головування в Бібліотеці і мене заступив проф. О. П. Грузинцев. Але звязку з Бібліотекою я не втратив — мене навіть обирали й на члена правління. На початку першого мого головування (1893—1894 р.). Бібліотека мала книжок на суму 55.700 карбованців (на жаль, числа книг у звітненні нема), а наприкінці року на 60.716 крб.; на останньому 12-му році мого головування на 1 жовтня 1906 року було в Бібліотеці вже 108.729 томів на 109.087 крб., себ-то ціна книжкових її багатств пересічно збільшилася мало не вдвоє. Передо мною за 8 років Бібліотека набула книжок на 55.700 крб., це дає пересічно на рік придбання на суму в 6.962 крб., за мене щорічно — на 4.449. Р. 1901 Бібліотека вже перейшла до власного будинку, що ми його бачимо без змін і тепер. Він складається з просторої читальної залі, що завсіди правила й за концертну залю, з залі для наукової

¹⁾ Десятилітє Харьк. Общ. Библіот. (1836—1896), X, 1898, ст. 61—82. Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XX, стр. 479—492).

праці, з абонементного приміщення й нарешті, з залізного приміщення для книжок на зразок Страсбурзького та Варшавського. І ініціатива збудування власного будинку для бібліотеки та збирання коштів, і, нарешті, саме будування геть-усе це пороблено за мене й за мою найближчою участю, як яскраво за це промовляє моє звітання¹⁾ про це й офіційне звітання Бібліотеки. Новий будинок, збудований за планом акад. архітектури Бекетова, посідає площу без підвального поверху в 511 кв. саж. Колишне книгосховище не могло вмістити 80.000 томів, нове-ж устатковано на 160.000, а розраховано на 280.000. Відповідно до цього поширено й усі інші приміщення. Поширено завдяки університетові і площу садиби для дальшого поширення „Книгосховища“. Громадянство поставилося до Бібліотеки дуже прихильно. Завдяки цьому не тільки збільшилося число книжок — жертвували книжок багато більше, ніж набували купівлею, а на пожертви виключно було збудовано й будинок Бібліотеки: жертвували й окремі особи, і громадські установи, і, нарешті, уряд, що не мав у Харкові державної книгозбірні (університетська обслуговувала самі університетські кола) — тому-то йому була вигода видати одноразову допомогу на будування бібліотеки, замість того, щоб утримувати її своїм коштом. За 7 років зібрано 90.922 крб., з них половина од уряду. Міське самоврядування дало 16.000 — на купівлю садиби й гарантувало позику в своєму банкові на 70.000 крб. й дало 5.000 на будування. Не менше допоміг університет, що продав дуже поцінно земельну ділянку. Інженіри та техніки безплатно віддавали свої знання і працю Будівельній Комісії. Головував у Комісії спочатку проф. Є. Л. Зубашов, а по ньому А. П. Комаров, що й досі живе в Харкові. Я якийсь час завідував господарськими та фінансовими справами Комісії. Після мене Бібліотека і далі зростала, що правда, переживаючи іноді дуже скрутні часи — надто в моменти політичної реакції після 1906 року. Отож на 1-ше жовтня року 1914 (28-й рік існування) книжок та часописів у Бібліотеці було 172.861 том, себ-то збільшилося на 64.132 т., що дає пересічний приріст на рік 8.016. Набуваючи книжки, ми завжди вживали всеньких заходів, щоб набути й загально наукові й популярні і ті, що стосуються до українознавства в широкому розумінні цього слова — історії, етнографії, письменства України, стежили й за книжками українською мовою друкованими. За мене заведено нові відділи в бібліотеці — український ім. Т. Шевченка, юдаїстично-гебраїстичний, музичний та бібліотекознавчий. Кожен з цих відділів знайшов відданих йому громадських діячів-спеціалістів, здобував кошти і розвивав свою діяльність, отож, наприклад, український відділ організували харківські свідомі українці, відділ бібліотекознавства —

¹⁾ Рѣчь при открытіи новаго зданія Харьковской Общественной Библиотеки (Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XX, стор. 493–507).

Л. Б. Хавкина, що працювала в ньому, аж поки виїхала до Москви, Музичний—проф. Ріттер. Бібліотека вдовольняла культурні потреби всієї харківської людности та окрім того ми дбали спеціально й про окремі групи людности: на робітничих околицях утворено філіяльні відділи Бібліотеки, а в центрі—дешевий абонемент для, як тоді казали, „недостаточныхъ классовъ городского населенія“. Кабінетом для читання користувалися всі, але найбільше його одвідували студенти та учні інших шкіл; маючи на оці інтереси студентів, ми закупували підручники. Харківська Громадська Книгозбірня і тоді, як і тепер, завдовольняла духовні потреби молоді і молодь ставилася до неї завжди дуже приязно, мала Бібліотеку за свою, бо всі члени мали голос в її управлінні; студенти і взагалі читачі записували до окремої книги свої вимоги на книжки, то-що. Взагалі в Бібліотеці не було нічого бюрократичного, тільки суспільне, громадське. Таку традицію Бібліотека мала ще до революції 1905 року; в цю революцію ця традиція збільшилася, збереглася й за часів політичної реакції, дожила аж до Жовтневої революції й передала штат бібліотечних робітників, що щиро й некорисливо, а ідейно з захопленням працювали в бібліотеці в найтяжчих матеріальних умовах і були щасливі тим, що Жовтнева революція зробила з них не обивателів царського самодержавства, а громадян, що могли більш працювати на користь не тільки інтелігенції і молоді, а й широким робітничо-селянським масам, на їх безпосередню користь.

„Общество Грамотности“ це була друга видатна освітня установа в Харкові. Вона для своєї праці притягла громадських культурних діячів як і в Громадській Книгозбірні, і тут передусім поступові елементи вищих навчальних закладів м. Харкова, особливо університету. Часом ті самі люди працювали і там, і там, от як, наприклад, проф. В. Я. Данилевський, проф. М. Сумцов, то-що. Я й собі одночасно провадив свою культурно-громадську працю і там, і там—увів до Правління „Общ. Грамотности“; брав участь як лектор у „Народномъ домѣ Общ. Грам.“¹⁾. Але моя керівнича праця зосередилася в видавничому комітеті Общ. Грам., що мав свої завдання, свої кошти, своїх окремих членів і свій виборчий комітет, туди ввійшли ті, хто цікавився виданням дешевих книжок „для народу“. Ініціатива в утворенні видавничого комітету належить професорові В. Я. Данилевському. Я був у ньому беззмінним головою протягом 12 років. Як голова комітету 29-го квітня 1901 року я робив доповідь²⁾ загальним зборам „Общ. Грамотности“ про деся-

¹⁾ Див. мою промову, коли відкривали Народній Дім р. 1903; я висловив побажання, щоб у ньому лунало близьке приступне народове слово (Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ., т. XX, стор. 533—538).

²⁾ Къ десятилѣтію Издательскаго Комитета Харьк. Общ. Грамотности (Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ., т. XX, стор. 508—517).

тирічну працю Комітету. З цієї доповіді наведу деякі підсумки за цей час. Комітет спочатку заходився був працювати без грошей, маючи тільки деяку фінансову допомогу однієї фірми для розповсюдження сільсько-господарських машин. Вона купувала в Комітеті деяке число його видань та й поширювала їх дурно серед тих, хто купував її машини. Так ми одночасно здобували і кошти на видавництво, і спромогу поширювати свої книжки серед селянської людности. За десять років ми надрукували більш як мільйон дешевих і корисних книжок „для народа“, і завоювали для них книжковий ринок, поширивши більш як 800.000 брошур. Заходившись видавати без копійки грошей, ми одночасно й поширювали видавництво й збільшували свої матеріальні засоби, отже наприкінці 10-го року у нас було вже більш як 10.000 крб. видавничого фонду. Надрукувавши 58 назов брошур (багато більше ніж Петербурзький та Московський Комітети „Грамотности“), ми склали такий літературний фонд, що його передрук укупі з новими виданнями міг-би забезпечити на багато років видавничу діяльність Комітету. На жаль, тільки частину його видань допущено в школи-читальні та на народні читання. Губерніяльне земство своєю субсидією поклало початок літературному авторському гонорарові Комітету. Район поширення наших книжок не обмежувався самою Харківщиною, він виходив по-за її межі і часом дуже далеко в Росії: наприклад, Вятське Земство виписало деякі з наших видань по 3.000 примірників. Друковано книжки, щоб зробити їх дешевше, в числі од 10 до 20 тис. примірників. Комітет відгукнувся і на два літературні юбілеї — Пушкіна та Гоголя; ці видання мали не тільки літературний, а й матеріальний успіх (Пушкінського збірника надруковано 200.000 примірників). Решту книжок продавали трохи чи не по собівартості. Вказуючи на перешкоди, що стояли на нашому шляху, треба особливо підкреслити, дві. Одну, що торкалась брошур російською мовою, і другу, що спеціально дуже зле відбивалася на брошурах мовою українською. Перша — це цензура і допущення книжок у школи. Друга — це тяжка цензура книжок українською мовою. Жадну книжку по-українському написану, нехай-би яка корисна була вона для української людности, не допускали до шкільних бібліотек та читалень. І виходило, наприклад, що не можна писати для української людности про її господарство і здоров'я. Ананьїнське земство видало по-українському „розмови“ про хвороби, що їх склав Пирогівський З'їзд лікарів, а наш Комітет не міг їх передрукувати і це все залежало од того, що цензура розглядала українські книжки не що-до їх змісту, а що-до мови. Це була аномалія, що стояла на заваді нашому культурному розвитку. Рідна мова зівсиди була за могутній засіб, щоб поширювати освіту серед народу, за найдоцільніший засіб, щоб збільшити до неї інтерес та навіть найкращий педагогічний засіб, щоб засвоїти російську літературну мову в школі і в популярних брошурах

з сільського господарства, медицини, ветеринарії. Для російського селянина російська брошура, писав я, дає тільки нові поняття, українському селянинові, що читає ту саму брошуру, треба ще засвоювати і нові слова, яких у його мові немає. Тим-то українці і отстають дещо тепер у культурі, тимчасом як давніш було саме навпаки (далі я наводив історичні доводи). Так урвалася ниточка, що могла-б об'єднати стару культурну органічну течію з новою, утворилася штучна перерва в поступінному русі освіти; спадкоємці не захтіли використати дорогоцінну культурну спадщину і тільки дослідник-антиквар, надібавши в архівних паперах на це аномальне явище, з сумом словищає про нього сучасне суспільство. А ми, українці, дуже вболіваємо за тим, що не можемо дати українській людині, що серед неї живемо й працюємо, її власних культурних цінностей, бо і Шевченко і Квітка свої сюжети брали з скарбниці народньої творчості.

Виходячи з усього цього, я вважав за доцільне, щоб до творів, написаних по-українському, застосовувано тих самих вимог, як і до творів, писаних мовою російською. Це я проголосив ще р. 1901, за 4 роки перед тим, як Російська Академія Наук і Харківський університет склали записку про права української мови. Ці цензурні утиски пояснюють нам, чому Комітет був примушений видавати свої книжки, головним чином, по-російському, хоч невеличку частину їх він усё-ж видав і по-українському (5 брошур на загальну кількість 95, себ-то трохи більше ніж 5%). І жадну з них не допущено ані до шкіл, ані до читалень. Російська мова панувала в виданнях Комітету ще й через те, що серед людинності Харківщини — навіть сільської і її міст, надто таких великих, як Харків, був чималий відсоток росіян і тих, що взивали себе „русскими“, себ-то, одержавши російську шкільну освіту, читали й писали літературною російською мовою, дарма що сами або батьки їхні та діди були українці родом. До того російські видання Комітету охоплювали всенюку тодішню європейську Росію, ба навіть Сибір, завдяки їх змістові, виразному й приступному викладові та дешевині; серед авторів цих книжок було досить видатних наукових сил, як от проф. М. Сумцов, О. М. Краснов, Д. М. Міллер, О. П. Радакова і інші. Усіх брошур Комітет до 1903 р. видав 96. Що-до змісту брошури поділяються на науково-популярні та художні. Науково-популярні охоплюють такі галузі знання — історію всесвітню, українську та російську, географію, мандрівки подорожніх і біографії, технологію, народню промисловість, сільське господарство, педагогію, медицину, етнографію, зоологію. Пересічна ціна листівки була 1 коп.

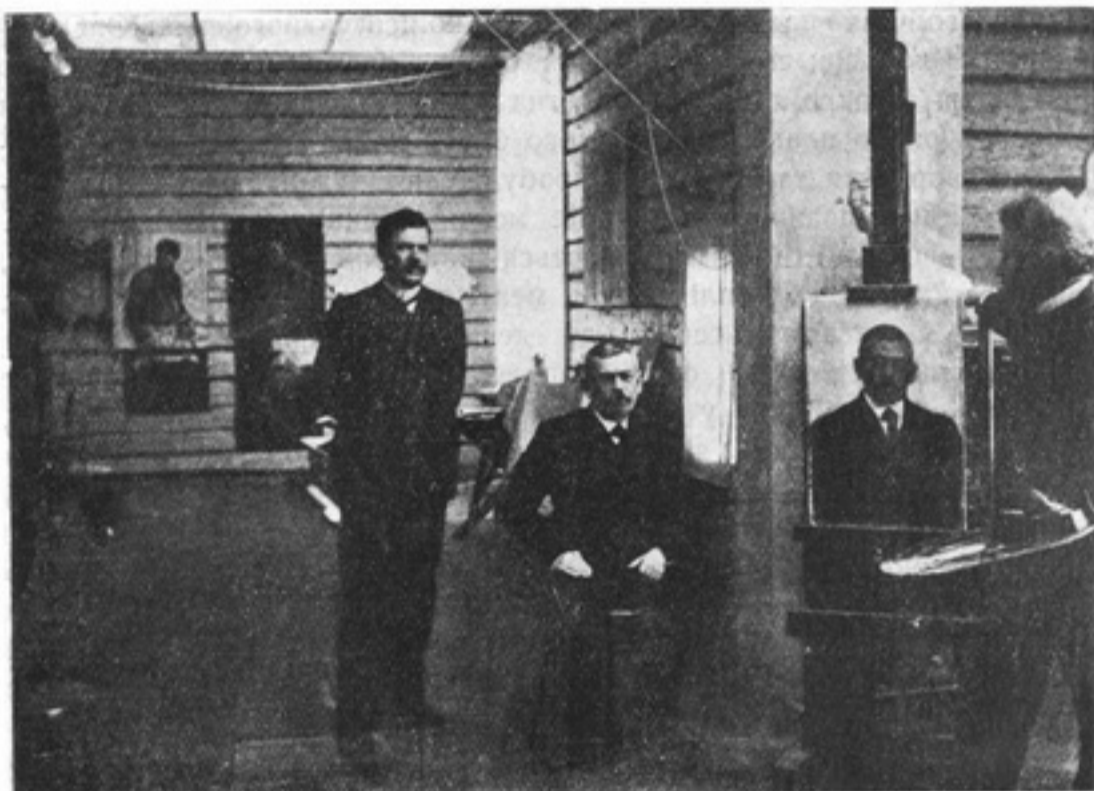
Про Харківський Міський Музей я надрукував записку¹⁾, де розповів про його історію й зробив указівки на його колекції. До нього

¹⁾ О ближайшихъ задачахъ, нуждахъ и потребностяхъ Харьк. Гор. Музея (Сборн Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XX, стор. 518—529).

надійшли з Академії Мистецтв картини, серед них деякі на українські сюжети, окрім того скульптура Позена „Запорозці“. Оце й усе українське. Я звернувся до Петербурзької Академії Мистецтв, прохаючи поповнити музей акварелями та гравюрами, і це прохання було задоволено. Друга складова частина музею це була навчальна — етнографічна колекція проф. О. М. Краснова, куди за його планом увійшли типові етнографічні групи різних країн світу — Азії, Африки, Америки, Австралії та Кавказу. Їх поповнено місцевими кустарними виробами селян Харківщини й аналогічними речами, що їх подарували проф. Сокальський і М. Сумцов (плахти, килими, рушники, писанки). 3-й відділ був в ембріональному стані; для нього я придбав альбом малюнків 1800 року з різними сценами з місцевого життя; тут особливо цікаве українське весілля з перезвою. План реорганізації музею запропонував С. О. Раєвський; як голова Музейної Комісії, я й собі склав план дальшого поповнення музею в двох напрямках — мистецькому й мистецько-промисловому. Я пропонував збільшувати 1-й відділ картинами нової художньої школи, а так само й картинами місцевих художників, що ілюструють природу й людність, історію й етнографію Харківщини та цілої України. Етнографічний відділ — писав я — треба поповнювати відповідними речами, що торкаються Слобожанщини й України взагалі та мають і художнє значіння; треба звернути особливу увагу на систематичний добір пам'яток української промисловости (ганчарні вироби, майоліка, скло, різьбярство, тканини). Усі ці питання ставлено на початку дев'яťох років. Етапи дальшого розвитку музею в напрямку перетворення його в український музей ім. Г. С. Сковороди, що нині існує, були в загальних рисах такі: художній відділ значно поповнено завдяки моїм заходам, головним чином жертвами. Я вступив у персональні безпосередні зносини з найвидатнішими художниками Петербургу та Москви, особливо українського походження і прохав їх або подарувати або за дешеву ціну відступити Харківському музеєві свої картини. На це відгукнувся заслужений ветеран, великий майстер І. Ю. Рєпін, що прислав дурно декілька своїх картин (портрет Стасова й инш.) і за 1.000 крб. величезну картину, що перед тим об'їздила була цілий світ — „Отъди отъ мене, сатано“. Надіслали свої картини на моє прохання Вол. Маковський, Поленов і инші; набув музей картину Сергеева; подаровано картини й харківських видатних художників.

Але, що було найцінніше — це те, що од славнозвісного українського художника С. І. Васильківського надійшла як подарунок повна колекція його картин та етюдів у числі кількох сотень; це ціла картинна галерея; художнє й етнографічно-побутове значіння її величезне: тут сила-силенна українських крайовидів, надзвичайно різноманітна колекція хат з різних куточків України, колекція в фарбах

старовинних українських церков з усієї Великої України, а так само й Галичини. Картини С. І. Васильківського стали за осередок художньої частини музею; до неї прилучився далі історичний відділ, складений власне за моїм планом: сюди увійшли між іншими портрети усіх видатних діячів слобідсько-українського наукового й літературного відродження, починаючи з О. О. Потебні (з натури); М. Сумцов, що стояв згодом на чолі Музею, утворив там куточки, присвячені Шевченкові, Сковороді, Квітці-Основ'яненкові, Щоголеву, Кропив-

Репін малює портрета з Д. Й. р. 1913 у своїй майстерні в Куоккалі.

ницькому. 3-й відділ Музею, що раніше був репрезентований трохи чи не однією популярно-педагогічною колекцією Краснова, після Харківського Археологічного З'їзду поповнився мало не всім етнографічним відділом етнографічної виставки, зібраної для з'їзду в межах Лівобічної України та сусідніх губернь (як от Курська та инш.). Повинен додати до цього, що я подарував музеєві свою власну численну колекцію фотографій харківських видатних діячів, характерних будинків, і ця колекція збагатила відділ „старого Харкова“; до музею я ще раніш оддав два старовинні портрети полковників охочекомонних козацьких полків Новицьких, портрет Харка, колекцію картин С. І. Васильківського й свій портрет, що намалював Репін.

Наведу ще один цікавий випадок з моєї громадської діяльності в Харкові.

Р. 1890 я брав участь у розгляді літературної суперечки між двома українськими письменниками — В. С. Олександровим та М. П. Старицьким. Ось як оповідає про цю суперечку небіжчик акад. М. Сумцов: „У цей час Старицький гастролював у Харкові з українською трупю. Олександрів побачив у комедії Старицького „Козак за Дунаєм“ запозичення однієї його комедії, що вийшла раніше. Утворено третійський суд, що до нього на вибір сторін увійшли О. О. Потєбня, Д. І. Багалій, О. О. Русов, Я. С. Станиславський і О. Л. Шиманів. На голову обрано Потєбню. Обидві комедії порівняно. В № 3264 „Южнаго Края“ надруковано висновок комісії, що його склав О. О. Потєбня. Висновок цікавий з двох боків — як твір відомого вченого філолога і зокрема як авторитетна думка про визначення поняття літературного плагіату. „З одного боку, каже комісія, натура людської творчості така, що без пробудження чужою думкою, без деякої міри запозичення вона не може ні виникнути, ні існувати. Навіть своєрідні твори не являються винятком з цього. Чужу думку, щоб зробилася вона плідна для мене, а через мене й для інших, повинен я засвоїти, себ-то до деякої міри присвоїти, бо точне відокремлення свого од чужого в царині думки — *suum quique tribuere* — до дрібниць у масі випадків неможливе. З другого боку, автор часто має нахил *sibi nihilum tribuere*, немов брати собі в оренду деякі думки і навіть відділи думок і дивитися, як на ненормальність на всяку спробу втручатися в цю фіктивну оренду; але-ж він має право користуватися благами, що виникають з його авторства, бо без цього він буде позбавлений егоїстичних спонукань до діяльності і загально корисну працю робитимуть лиш виключні люди, що здатні на повну безкорисливість“. Далі записка встановила такі тези: 1) запозичення в поезії фабули не є плагіат, 2) запозичення характерів також не є плагіат, 3) найсвоєрідніше персональне в художній творчості то оживлення фабули, сукупність подробиць в утворенню характерів, мотивування подій, розмови дійових осіб. Висновок комісії був на користь М. П. Старицькому ¹⁾.

Р. 1910 представники од усіх російських університетів, у тому й Харківського, обрали мене до Державної Ради в Петербурзі, як члена. Треба до цього додати, що, власне кажучи, мене обрано ще р. 1906 до первісного складу Ради, але-ж, як відомо, ця перша сесія була недовговічна — її розігнано, і я вступив в члени Ради р. 1910. Це не була посада, що її не можна було сполучати з моїм професорством у Харківському університеті — навпаки, згідно з положенням, таке сполучення було обов'язкове, це було неначе командування од університету до Ради для загальної законодавчої праці й особливо для захисту справ освітніх. Це була праця в тодішньому всеросійському масштабі.

¹⁾ М. Ф. Сумцовъ, М. П. Старицкій, какъ драматургъ. СПб 1909, стор. 76.

У Державній Раді ми становили собою дуже невелику групу лівих (лівішої од неї там вже не було). Наша роля зводилася до того, щоб одстоювати на спільних зібраннях Ради прогресивні законопроекти Державної Думи, робити радикальні декларації, що наганяли жах на голову Ради і на вельможних консервативних призначених членів Ради; нарешті—щоб провадити ділову роботу в таких важливих постійних комісіях, як фінансова або законодавча. Було-б дуже цікаво написати спомини про мої вражіння од перебування в Державній Раді і намалювати портрети тих „махровых“ ретроградів, що їх там була сила серед призначених членів. Свого часу, аж поки їх було призначено до Державної Ради, вони правили царською Росією. Такі були: голова Ради, що передше був за міністра юстиції, Акімов, що поводивсь з членами брутально, глузливо, наче вчитель кріпацьких часів з школярами, далі керівник консервативної партії, колишній міністр справ унутрішніх Дурново, Гурко, Саблер, Стишинський, Сухомлінов, Фредерикс, Шварц, Штюрмер, Щегловітов та інші. За ними йшла група центровиків, що належали до поміркованого центру, себ-то до „лібералів“; серед них були колишні міністри, як от Булігін, Ермолов, Кавфман, Коковцев, Манухін, проф. Гер'є, Таганцев. Вітте стояв по-за партіями. До цих двох партій належала і найбільша частина виборних членів од земства, представників промисловости й торгу; поляки також геть-усі ввіходили до групи центру. До нашої лівої групи поступовців увіходили усі виборні члени од Академії Наук та університетів і деякі представники од земств і її часто називали академічною. Окрім мене, туди увіходили за моїх часів—ак. С. Ф. Ольденбург, проф. А. В. Васільєв, проф. Д. Д. Грімм, проф. Е. Л. Зубашов, проф. М. М. Ковалевський—од земств—Каменський, Стахович, Толстой, Енгельгардт, Марин, усього 11 чол. До першої сесії входив акад. О. О. Шахматов, акад. В. І. Вернадський. Я не торкатимусь змісту своїх доповідів у Державній Раді і обмежуся тільки вказівкою на їх теми (покажчик до них увійшов до моєї бібліографії). Ці теми торкалися насамперед вищої освіти і коштів на Академію Наук, університети та наукові установи. Звичайно я доповідав од нашої групи про фінансові питання вищих шкіл. Я одстоював українську викладову мову по нижчих школах на Україні, виступаючи проти російських націоналістів-ретроградів (Піхна та инш.). У національній українській справі я виступав, коли обговорювано справу про Холмщину; тут я проводив рішучу думку про те, що необхідно виділити Холмщину, як стародавню суто-українську землю, з Польщі і приєднати до українських земель; це був цілий меморіал, якого я склав, ґрунтуючись на історичних, етнографічних, лінгвістичних та фольклорних даних, що йшов у розріз з загально-„ліберальними“ думками кадетської партії Державної Думи і центру Державної Ради, куди увіходила й польська група. Нарешті, третя (численна) група моїх доповідів розглядала соціально-еконо-

мічні питання поліпшення стану трудящих — їх відпочинку, то-що; інтереси селянства захищали я та інші члени нашої групи в своїх проєктах про утворення „всесословного земства“. Доповіді наші про це видано окремою книжечкою під загальним редагуванням нашого товариша проф. Макс. Макс. Ковалевського. Туди ввійшла і моя доповідь, де історично обґрунтовувано нашу думку, скеровану на те, щоб скасувати станове начало на селі. Мої виступи були таки численні й перейняті єдиною поступовою думкою. Через те мені пропонувано було видати їх окремим виданням. Живовидячки, тепер оцінюючи їх, треба підходити з історичною перспективою, себ-то вважаючи на тогочасні умови в легальній роботі та ще в такій зашкарублій установі, як Державна Рада. Нарешті, треба брати на увагу і те, що нас було обмаль і ми не мали сили. Треба згадати й за аудиторію, до якої ми приневолені були промовляти, не кажучи вже про Акімова, що, неначе шуліка, кидався на кожного з нас, скоро-но чув щось таке, що йому видавалося небезпечним і незвичайним для мурів Маріїнського палацу. Отож зрозуміло, що наші промови були дуже стримані, бо коли-б я схотів розгорнути свою тодішню програму максимум у національній українській справі і зокрема про повні права української мови в школі, літературі та життю, мене-б Акімов перепинив, а прихильна до його аудиторія твердолобих його-б підтримала. Усе це утворювало і для мене, як і для моїх товаришів у групі, тяжку атмосферу в Державній Раді — і я залишався там головним чином, щоб мати сякий-такий вплив, коли вирішувано справи конкретного характеру — насамперед культурно-освітні і до того на українському національному ґрунті. Було-б дуже цікаво перевести паралелю моїх вражіннь од роботи в Державній Раді і од такої роботи, яку я бачив на XII З'їзді рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Харкові. Про це мене запитав колись В. П. Затонський і я йому відповів: хіба-ж тут може бути якесь порівняння; робота Рад на мене зробила величезне вражіння, а моя робота в Державній Раді через умови, склад членів та її наслідки була абсолютно незадовольаща.

Складаючи історію м. Харкова ¹⁾, що ознайомило мене ґрунтовно з історією комунального господарства, і беручи участь у справах протягом багатьох років як гласний думи, я досить основно обізнався з комунальним господарством м. Харкова. Гласні й собі ознайомилися зо мною, як робітником міського господарства і не тільки в самій думі, а й у численних комісіях, де я працював, як у суто-господарських, так і в освітніх справах, що торкалися вищої, середньої та нижчої освіти. На нижчу школу я, як і М. Сумцов, що був за

¹⁾ Повинен одзначити, що праця над історією різних харківських установ, яку я доводив постійно до новітніх часів, підводила мене звичайно до безпосередньої керівничої роботи в них. Так було в університеті, міському самоврядуванні, то-що.

куратора Пушкінської школи, як і проф. Є. Редін, що організував товариство допомоги учням нижчих шкіл м. Харкова, звертав велику увагу і протягом довшого часу, був за куратора та екзаменатора однієї школи. Отож мене й обрано на голову фінансової комісії, а р. 1914 і на „городского голову“ м. Харкова. На мій вибір на міського голову, очевидно, вплинули ще два моменти: мій попередник був так само професор О. К. Погорілко (фізик), а серед гласних було багато професорів, отже думу називали напів-професорською. Професори були на чолі прогресивних елементів у протилежність до консервативних купецьких, що являли силу фінансову і завсіди намагалися настановити свого „голову“, щоб захищав їхні класові інтереси. Перед проф. Погорілком на чолі м. Харкова стояв купецький ставленник Голеніщев-Кутузов. А коли помер Погорілко, ця партія висувувала чорносотенну кандидатуру Бич-Лубенського. Прогресисти в протилежність їй висунули мою кандидатуру. Я погодивсь балотуватися і після першого провалу мене обрано (10 грудня 1914 р.) більшістю 51 голоса проти 7 на термін 1914—1917 р. У лютому 1915 р. мене затвердив уряд на цій посаді, залишивши на посаді професора Харківського університету. 13-го лютого я виступив з програмовою промовою про завдання думи й засоби, що були в неї для їх виконання¹⁾. У цій промові я навів дані про те, що зроблено раніш, і заналізував завдання нової думи в галузі міського господарства, поставивши в центрі планомірність роботи. Особливу увагу я звернув на каналізацію саме перед цим закінчену, поставивши питання про її розвиток і поширення, на водогін, електрику, трамвай і критий ринок, ломбард, нижчу народню освіту. Цікаво буде додати, що я поставив і такі завдання, як підготовка проекту Донецького водогону, як збудування пічки, щоб палити сміття (те й друге має на оці й сучасна міська рада), як зниження відсотків за позички в ломбарді; нагадаю так само про те, що ми свого часу дуже вагалися, чи збільшувати трамвайний тариф на 1 коп. (замість 5 коп. — 6 коп.). Я не можу й не хочу тут нагадувати про те, що зробило за мене міське самоврядування для Харкова і його людности — рясні про це дані можна знайти в офіційних численних друкованих матеріялах управи й думи. А втім, не пошкодить додати, що управа склала за мене загальний огляд її діяльности за чотириріччя до 1917 року (в рукопису). Завважу тут тільки, що тодішня фінансова система базувалася на ідеї муніципалізації господарства, — провадити господарство так, щоб муніципальні прибуткові підприємства окупали неприбуткові, за термінологією „Городского положения“ — необов'язкові видатки, а на нашу тодішню думку найобов'язковіші — народня освіта, здоров'я, то-що, а коли-б їх не вистар-

¹⁾ Рѣчь при вступленіи въ должность гор. головы. X. 1915.

чало, тоді доводилося звертатись до позик, бо кошторис треба було зводити без дефіциту. Позики були або облігаційні, довготермінові, або короткотермінові векселевого типу у своїх городян; останні мали особливий успіх у людности, бо їх призначувано на корисні для всіх городян потреби (трамвай, водогін, то-що). Революція скасувала і ту і ту заборгованість м. Харкова, окремі особи деякою мірою постраждали, та вони повинні бути свідомі того, що їх гроші пішли на пекучі потреби міста, на благо всієї його людности. Будь-що-будь, я, купувавши ці „краткосрочныя обязательства“ для підтримки позики, що на ній був і мій підпис, тепер з приводу цього зовсім не шкодую, як гадаю, і інші свідомі сучасні радянські громадяни м. Харкова, а про облігаційні позики, також скасовані, нам немає чого турбуватися. Моя муніципальна діяльність на посаді голови збіглася з початком революції. І тут я повинен навести один характерний факт. Ідея цензової думи вже тоді остільки пережила себе і остільки була дискредитована в прогресивних колах суспільства, остільки усвідомлено необхідність поширити коло виборців, притягнувши туди представників робітничих численних мас міської людности, які не мали місця в думі, що харківська міська дума, з ініціативи поступової Управи (на чолі її стояв я), ще до того, як запроваджено закона про демократизацію міських самоврядувань, ухвалила запровадити до свого складу представників од соціалістичних партій, включаючи й більшовиків, до того, в числі, що перевищувало число цензових гласних. І мені самому треба було потім стати на чолі Комісії, що провадила нормальні за законом вибори до демократичної думи. Як міський голова я вітав і лютневу революцію і в військових казармах, і з балкона міського будинку, і з автомобіля на майдані серед тисяч своїх громадян. Після того я вступив до нової демократичної думи в скромній ролі гласного, що надіслала мене українська безпартійна поступова група вкупі з іншим українцем, Гн. Март. Хоткевичем.

В цій думі провідну роль відгравали не більшовики, а орудували есери, меншовики. Я в ній ролі не відгравав, бо вирішив знов повернутися до виключної роботи в університеті.

XI. Навчальна, наукова та громадська праця за десятиріччя, що зминуло од Жовтневої революції (1917 — 1927 р.).

Ця доба мого життя й діяльності потребувала-б, щоб її освітлити, широкого, просторого оповідання й особливої моєї уваги та громадської оцінки; тільки-ж я гадаю, що час для такої загальної й усебічної оцінки ще не наспів, бо дані ще не призбирано, тому мені, власне, можна буде тут обмежитися тільки на схемі і то далеко не повній. А коли так, то буде доцільно одступити од попереднього плану — не диференціювати працю, як я робив раніше, на навчальну, наукову і громадську, даючи для кожної з них окремий розділ, а звести

усе докупити, в єдиний розділ для ідеї суцільности. Культурне будівництво в соціалістичних формах я не тільки визнав теоретично, як систему народньої освіти, а й узяв жваву енергійну участь в його утворенню, бо воно давало мені спромогу працювати одночасно і на користь науки, пристосованої до життя, українських, трудящих робітничо-селянських мас, а цей стимул був за провідну думку і в моїй попередній діяльності і тільки не міг розгорнутися і вільно виявитися за режиму царського самодержавства.

1. Навчальна праця Жовтневої доби.

Я й після 1917 р. працював у Харківському університеті, тепер зреформованому. Реформа вищої школи на Україні набула радикальніших форм, ніж у межах РСФРР.

Вона полягала окрім рішучої зміни програми головним чином у тім, що університет, як *universitas literarum*, перестав існувати. З нього відокремився медичний факультет в окремий інститут, правничий факультет зліквідовано, а частину його дисциплін перенесено до Інституту Народнього Господарства. Історично-філологічний і фізично-математичний факультети об'єднано в Інститут Народньої Освіти, що короткий час до того називано Академією Теоретичних Знаннів. Особливо позмінювано програми на кол. історично-філологічному факультеті — класицизм, що давніш, як ми бачили, був за основу його дисциплін, остаточно зліквідовано і залишилися дисципліни історичні, історично-літературні та лінгвістичні, а до них додано нові дисципліни революційного часу, у тому методичні і педагогічні, бо й сам Інститут перетворився у педагогічну вищу школу. Наукову поставу викладів не було знищено в університетах: залишилися колишні професори; університетські виклади, як і давніш, мали базуватися на науковій основі. Хто бажав, міг обмежитися виключно навчальною працею по вищих школах, більшість-же навчальну працю провадила по вищих школах, а науководослідчу — в дослідчих установах, утворених згодом. Величезна зміна сталася й серед студентства, його було поробітничено (хоч і не одразу — спочатку за переходової доби вищі школи комплектовано контингентами, що позалишалися од давніх гімназій) — тепер сюди притягнуто й молодь од варстату та плуга, укупі з трудовою інтелігенцією. Що-до професури, то й тут насамперед використувано старий її актив, що хтів і міг викладати по нових вищих школах дисципліни з свого фаху або перейти на нові (хоч були й такі професори, що їхні дисципліни зліквідовано зовсім). Одночасно утворювано і новий контингент викладачів. Професура в масі не брала безпосередньої участі в утворенню нового статуту вищих шкіл — цю функцію взяла на себе Наркомосвіта, що не визнавала за доцільний у новому ладі принцип автономії для вищих шкіл. Тимчасом принципа цього, як ми були бачили, вперто одстою-

вала професура за передреволюційних часів в університетах. Але-ж тоді це була одночасно й боротьба проти самодержавства та бюрократії. Воно правда, виборче начало і тепер деякою мірою все-ж залишилося по вищих школах. Зовсім нове з цього погляду було те, що тепер притягнуто до роботи в різних органах шкільного

Дм. Йв. Багалій в 1917 році.

управління представників од організованого студентства. Цим виправлено велику несправедливість передреволюційних часів, коли влада й міністерство вважали студентів, свідомих громадян, за недолітків-школярів. Студентські рухи, що проти них провадило вперту й безглузду боротьбу царське міністерство, одразу зникли в звязку

з тим, що запроваджено революційний загальний лад у житті цілого суспільства—зник старий лад, позникали й причини для студентських рухів—зникли й самі рухи. Що-до професури, то вона скрізь пішла на практичну роботу до вищих шкіл, ба навіть ладна була взяти участь у складанні проекта статуту для вищої школи. У кожному разі це було в Харкові, де тодішній голова харківського відділу народвіти Істомін, вже не знаю, чи то з власної ініціативи, чи за дорученням од Наркомосвіти, zorganizував для цього комісію з професорів та викладачів харківських вищих шкіл—і туди справді походили мало не всі видатні представники харківської професури. Я брав гарячу участь у цій комісії, секретарював у ній і редагував виробленого проекта. Тільки-ж колективна праця й думка не мали ніякісіньких практичних наслідків, ба навіть я не можу сказати, чи скористувалися ними, як матеріалом, офіційні складачі положення про вищі школи. Що-до мене, то повинен зауважити, що я зовсім не брав потім участі у виробленні нових положень для вищої школи на Україні, бо перша спроба, що одібрала у нас усіх силу часу, конкретних наслідків не дала жадних.

Я працював по 1917 р. на Харківському у-ті, що перетворився на Академію Теоретичних Знаннів, а згодом на Інститут Народньої Освіти, як професор на кафедрі історії України, виконував ще до того короткий час обов'язки декана в Академії Теоретичних Знаннів. Брав участь у засіданнях факультету, був членом у предметовій комісії і виступав з прилюдними промовами перед студентами ІНО з різних приводів—з нарисом і оцінкою освітньої діяльності Харківського університету за передреволюційних часів геть аж до того, як його перетворено в Інститут Народньої Освіти, з оцінкою наукової діяльності проф. О. О. Потебні, що його ім'я було засвоєно Харківському Інституту Народньої Освіти. Навчальна праця в Інституті була для мене—можу щиро сказати—люба і завдовольняла мене: я викладав лекції українською мовою; численна (значною мірою пролетарська) аудиторія дала мені новий імпульс для навчальної праці. Нові студенти й студентки цікавилися моїми курсами з історії України й моїми семінарами. Історії України одведено було відповідне до її ваги місце в програмі нашого інституту. Я сам під цей час ступив на новий шлях у розумінні і викладанні українського історичного процесу, надавши йому нового освітлення, якого трималася здебільшого й моя аудиторія. І цей шлях значною мірою вже підготовано у мене попередньою народницькою українською ідеологією. Тут передо мною—старим українським істориком, що засвоював собі новий підхід, відкривалися цікаві перспективи спробувати викладати загальний український процес у новому матеріалістичному освітленні, що ще дуже мало одбилося в науковій літературі. Та коли воно в ній відбилося, знайшло відповідні собі вирази, треба було критично до них поставитися, щоб вони не були догматичні та штучні, а підси-

лювали їх факти й доводи. У цьому і полягають труднощі, що стоять перед нас на цьому шляху. Не досить подати матеріялістичне пояснення тому чи іншому історичному явищу — треба ще одкинути перестаріле — скажімо, ідеалістичне і то маючи доводи, а не голослівно — і натомість поставити матеріялістичне, щоб його могли свідомо, а не догматично засвоїти слухачі або читачі. Історію України, як добре усім відомо, вивчено досі в цьому новому напрямкові дуже слабо і тому, вказуючи на відповідну наукову літературу, треба користуватися і монографіями не-марксістськими, бо марксістських дуже мало. Отак було і зо мною, на моїх лекціях, надто семінарах. В основу загального курсу історії України, що я його викладав напівлекційною, напівсемінарською метою, я поклав і соціальні класові стосунки, і економічну базу і відповідно до цього по-новому поділив історію України на доби. В основу цього поділу покладено не політичний принцип, як це ми всі робили давніш (Князівська доба, Литовська, Польська, Московська), а соціально-економічний — доба натурального господарства, торговельного капіталізму, промислового капіталізму, імперіялізму, соціальної революції. Звернувши увагу на те, що немає будь-якого курсу з історії новітньої України, я склав стислий і коротенький нарис цієї доби для своїх слухачів, як додаток до історії українського народу О. Я. Єфименкової, що вийшла в українському перекладі під моїм редагуванням. Нею могли користуватися і мої слухачі, щоб позасвоювати собі фактичну історію України в яскравому талановитому її викладі, але критично поставившись до її національно-народницького освітлення історичних явищ. Те саме і ще більшою мірою я робив на історичних семінарах, розглядаючи й пояснюючи відповідні пам'ятки. А втім, тут я міг рекомендувати і свій огляд української історіографії, де розглянено всі українські літописи — староруські та козацькі і подано там-таки уривки з текстів. Не можу не схарактеризувати свою аудиторію порівнюючи до студентів передреволюційних часів. Одна частина її складалася з студентів старої школи — гімназіальної, що вчилися по середніх школах ще за царських часів або вже перейшли на історично-філологічний факультет Харківського університету й училися там, коли надійшов Жовтень. Вони характеризуються рисами старої й переходової доби — знання латинської мови, як знаряддя для вивчення історії античного світу давало їм з цього погляду перевагу над новим студентством, а коли деякі з них знали ще й нсві мови (німецьку, французьку), дуже мало відомі новим студентам, що не встигли ще позакінчувати середніх радянських шкіл, то вони мали важливе знаряддя, щоб засвоїти і інші дисципліни гуманітарного циклу; іще в більшій мірі це треба сказати і про колишніх студентів слов'яноруського відділу, що засвоїли там слов'янські мови. Студенти-ж пролетарі або з трудової інтелігенції мали проте одну основну рису, що давала їм перевагу над студентами, що тоді виходили

з заможних верстов — це їх прагнення знаннів і бажання гризти граніт науки, досі сливе неприступної для їх класи, що повинна була дати їм зброю та знаряддя для життя, бо тепер викладувано знання, органічно з цим життям звязані, звязані з удосконаленням техніки, для розвитку індустрії та сільського господарства на користь усім трудящим. І так було не тільки по індустріальних та по сільсько-господарських школах, а й у педагогічних. Адже коли давніш нечисленні студенти, що закінчували історично-філологічні факультети, не знаходили собі праці у своїй педагогічній спеціальності й працювали в акцизному управлінні, то-що, то тепер кожен студент ІНО розуміє, що, закінчивши школу, він зможе працювати у своєму фаху в широкому розумінню цього слова, бо потреба на кваліфікованих робітників з соціально-історичних та історично-літературних дисциплін — на мовознавців, мистецтвознавців тепер незрівнянно більша, ніж за часів передреволюційних. Для частини молоді давніх часів вища школа була, так мовити, традицією, а для сучасного студента — це могутній засіб і для його розвитку, і для відповідальної кваліфікованої праці серед суспільства. Тим-то, перебуваючи в вищій школі, він стоїчно зносить боротьбу з матеріальними труднощами. Не маючи відповідної підготовки до вищої школи й бачучи наочно сам прогалини в своїх знаннях, що заваджають йому засвоювати спеціальні знання в вищій школі, він силується хапати їх у кожнісінькому коментарі професора або в відповідній книжці. І все це в своїй сукупності наближало нас, професорів, до слухачів, утворювало здорову атмосферу в праці. Такі були мої вражіння од того студентства, що я йому викладав курси з української історії і провадив семінари протягом останнього десятиріччя. Особливо захоплювала мене праця з теперішніми студентами-інівцями в семінарах з історії України. Працю проваджено планово і цю плановість давало само організоване по науковій лінії студентство, що з нього виділялися організатори-керівники семінарів. До того, деякі з доповідачів визначалися своєю талановитістю і було любо слухати їх, а далі й дискусію, що повставала з приводу їхніх доповідів. Особливе зацікавлення викликали в моєму семінарі такі теми, як історія колонізації України, коли один доповідач сам склав мапу її, як економічний перелім у Правобічній Україні XVI й початку XVII в., як консолідація станів у Правобічній Україні XV—XVII в., як утворення й еволюція станів у Лівобічній Україні XVII—XVIII в. і, нарешті, як тези та теми з історії новітньої України XIX й початку XX в.; допомогою для моїх слухачів була книжка М. І. Яворського „Україна в епоху капіталізма“, що матеріал у ній освітлюється в марксистському підході й аспекті. Для мене особисто ці виклади й семінари мали ще й тую вагу, що на них я перевіряв свій курс з історії України, що його перший том вже друкується (доба натурального господарства). Свої курси в інституті я викладав

до року 1927, а тепер, коли хочу зосередитися на складанню для далеко більшої аудиторії своїх читачів своєї історії України, я щасливий, що у мене є заступники — дійсний член нашої дослідчої кафедри Н. І. Мірза-Авак'янц, що вже викладає там історію України і М. В. Горбань, що я його рекомендував як свого замісника на допомогу Н. І. Гадаю, що цикл мого викладання вже остаточно завершено. Він тривав 44 роки й останні 10 років я його провадив виключно українською мовою.

2. Наукова праця за Жовтневої доби.

І за останнього десятиріччя наукова продукція стояла в мене, як і давніш, на найпершому місці. Тільки, тепер я мав ту перевагу, порівнюючи до передреволюційних часів (пересічно моя продукція за це десятиріччя не менша за продукцію попередніх), що писано і друковано мої праці виключно українською мовою, що друковано тепер мої наукові праці далеко в більшому числі примірників, ніж передше. І коли сил та здоров'я за це десятиріччя мені не побільшало (р. 1917 мені було 60 років, а р. 1927 — 70), а значно поменшало, то живовидячки причини наукової продуктивності треба шукати і в тих нових загальних умовах нашого життя, що їх дала нам Жовтнева революція, особисто-ж мені самому. Дві слові про зовнішні умови. Мій будинок за воєнного комунізму націоналізовано, та моя квартира за мною залишилася, а в ній і моя бібліотека, що постраждала дуже мало та й то од небезпечних сусід. А. р. 1920 Рада народніх комісарів видала декрета про різні пільги для мене і ще для кількох інших наукових робітників (акад. Кримського, акад. Граве, акад. Тутківського, то-що), у тому і про приміщення. Трохи згодом Президія ВУЦВК'а, на прохання од Всеукраїнського Комітету для сприяння вченим, видала декрета про одведення 12 науковим робітникам у Харкові їх приміщень в їхніх-таки колишніх будинках. На підставі цього декрета і мені з родиною одведено в дарове і постійне користування моє приміщення. Біжучого року на підставі закону про денационалізацію, я одержав на власність усенький будинок, бо його оцінка відповідала нормі і то не максимальній, (а втім, це дало мені самі клопоти та збитки). Інші пільги за декретом Раднаркому мало не всі фактично повідпадали (пайка, позакатегорійна заробітна платня, видання наукових праць державним коштом). Я й далі працював на звичайних підставах. Залишив я деякі платні посади (цього року припинив викладати в ІНО, покинув зовсім посаду в Укрцентросі), але в звязку з цим дістав штатну посаду в Українській Академії Наук, отже моє матеріальне становище взагалі було цілком задовольне за ці роки. Підтримувати своє здоров'я літнім відпочинком, лікуванням було мені необхідно; тут очевидячки повинен сказати про себе тепер словами народнього прислів'я про Марка: „Марків кінь та не Марко на нім, Маркова зброя та не Маркова мова“. Мою наукову

діяльність за останнє десятиріччя головним чином звязано не з ІНО, а з Українською Академією Наук, де я за дійсного члена з самісінького її заснування (р. 1918), і з науково-дослідною катедрою історії України, що на чолі її я перебуваю з 1922 року, а цього року ще з Інститутом Т. Шевченка, — на чолі цього Інституту я тепер став.

Усіх моїх праць надруковано за останнє десятиріччя 34, більш як на 100 арк.: з археології України — 1 в 1926-му році (давня записка про археологічні праці М. Т. Біляшівського, коли обирали його на академіка на кафедрі археології); з архівознавства — 2 в 1925 р. (про українські архівні матеріали та архівну справу на Україні); з української історіографії — 8 у 1918—1919, 1922, 1923, 1925, 1927 р. (українське джерелознавство — 2 випуски про українські літописи, про місце в українській історіографії О. Я. Єфименкової (2), про місце в українській історіографії акад. М. С. Грушевського, листування й бібліотека В. Б. Антоновича, коротенька замітка про праці проф. В. Ю. Данилевича); 2 курси (начерк новітньої історії України — в 1922 р. і начерк історії України на соц.-екон. ґрунті (друк.)); з історії Слобідської України — 1 (Історія Слобідської України з 71 мал. і 2 мапами у 1918 році); з історії південної України — 1 (Колонізація і перші початки її культурного розвитку, з малюнками й мапами, в 1920 р.); з історії громадської думки та революційних рухів на Україні — 8, у 1918, 1925 і 1926 р. (про Шевченка та Кирило-Методіївське Братство, про декабристів на Україні); з історії української культури, освіти й письменства — 8, у 1919, 1922, 1923, 1924, 1927 (про О. О. Потебню, про М. Сумцова, про Українську Академію Наук, про Громадську Харківську Книгозбірню, про Г. С. Сковороду — велика розвідка „Гр. С. Сковорода, український мандрівний філософ“, з портретами і знімками з пам'ятників в 1926 р. і юбілейна промова, 1923, про Івана Франка (його наукова діяльність), про твори Т. Шевченка, про краєзнавство — 1926 р. — для мапи національностей, що залюднюють Україну); рецензії 1923 р. на підручники з історії України професора М. І. Яворського; редагував історію українського народу О. Я. Єфименкової (1922 р.), 4 томи видання науково-дослідної кафедри історії України (1924—1926 р.), наукові видання Укрцентр-архіву — Архівну справу з Червоним Архівом і рух декабристів на Україні (1925—26 р.), написав автобіографію.

На першому серед них місці треба поставити монографію про Г. С. Сковороду. Вона підсумовує всі попередні й нові розвідки про цього найвидатнішого українського культурного діяча XVIII в. Це книга на 397 сторінок, видало її Державне Видавництво України. Вона складається з 2-х частин: першу присвячено особі Сковороди, другу — його творам з бібліографією всього досі написаного про Сковороду. Взагалі я опрацьовував Сковороду, включаючи й видання його творів, протягом 32 років, з перервами — з 1894 р.

(коли зібрав був та й видав його твори й деякі розвідки про нього) до р. 1927. Це була моя улюблена тема, що дуже мене захоплювала. Тепер я так само планово й систематично обробляв матеріали для його життєпису та науково-літературної творчості, як колись збирав рукописи його творів і джерела для його життєпису. Мені пощастило зібрати деякі нові дані й для життєпису Сковороди, не кажучи вже про його твори. Життєпис Сковороди я намагавсь дати на тлі його доби, соціологічно її освітливши. У другій частині я зосередив увагу на всіх його творах — як наукових, так і літературних. Вважаючи на те, що в оцінці особи Сковороди й його творів дослідники чималою мірою розходилися й заперечували один одному, я повинен був, бажаючи надати своїй книзі критичного характеру, навести історично-літературні погляди на нього й на його науку, починаючи од давніх часів і кінчаючи нашою добою. З творами Сковороди не легко обізнатися, зрозуміти їх і звязати в одну систему — тим-то я дав читачеві зміст кожного його твору, починаючи з філософських і богословських трактатів і кінчаючи приступнішими байками та віршами. Не завдовольняючись цим, я спробував, ґрунтуючись на них, дати філософську систему Сковороди; я вважав за неправдиву думку одного з дослідників, що називав Сковороду філософом без системи. З мене не філософ, ба навіть з історією філософії я знайомий побіжно і не претендую на те, що остаточно зрозумів його філософську систему, проте гадаю, що я дав багатий матеріал і для спеціалістів од філософії. Вони вже почасти відгукнулися й на мою оцінку „любомудрія“ Сковороди, як от проф. Шпет, якому я вже дав відповідь у своїй монографії, або Прокоф'єв, що написав велику рецензію на цю монографію в паризьких „Современныхъ Запискахъ“; я не погоджуюсь з деякими його думками про Сковороду, але вітаю його виступ, бо він торкається сути філософської системи Сковороди; я маю охоту повести дискусію на тему про Сковороду з усіма, хто відгукнувся досі на мою книжку — маю на увазі статті, надруковані в „Житті й Революції“ з приводу моєї книжки. З великим завдоволенням бачу, що інтерес до українського мандрованого філософа не меншає і що ця моя книжка викличе, мабуть, не менше відгуків, як колишнє моє видання творів Сковороди. Радію також, що мені пощастило видати свою історію Слобожанщини та ще оздоблену малюнками й мапами. Тут я дав систематичний доволі вичерпливий нарис історії однієї з областей України, тієї країни, що завсіди була мені за предмет для особливих студій, і виконав обіцянку, висловлену в моїх „Очеркахъ по історії колонізації и быта“. Можна буде колись чи то мені, чи то комусь іншому поширити зміст цього видання, але план, гадаю, залишиться той самий, як і його загальний зміст. А що ця книжка завдовольнила і широкі кола радянського суспільства, за довід на це править те, що вона швидко розійшлася в 20 т. примірниках і тепер її вже не-

має у продажу. Варто було-б її перевидати, поробивши деякі зміни та доповнення. Свійому короткому нарисові новітньої України я не надаю значіння. Це просто перша спроба, первісний звід фактичних даних, що мали закінчити історію України О. Я. Єфименкової. Моя праця над українським джерелознавством не мала на меті дати самостійну спеціальну розвідку. Вона являє собою неначе курс лекцій, читаних у вищій школі й підручник для студентів; з такими вимогами було-б справедливо і підходити до його оцінки. Статті з української історіографії я вважаю за уривки з такого-ж пропедевтичного курсу, з другої частини історіографії. До неї так само стосуються й раніші статті про проф. В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського й інших її представників. Сюди підходять і мої етюди про Потебню, Сумцова і Франка. Відділові історії громадської думки та рухів на Україні я надаю актуального значіння і він тісно зв'язується з науковими завданнями сучасної революційної доби: тут на найпершому місці стоять у мене Т. Шевченко й з'ясування його ролі в таємному Кирило-Методіївському Братстві — цьому присвячено окрему книжечку, де я подав і нові архівні матеріали й освітлену з соціологічного погляду його ідеологію. Далі йде Іван Франко. Його я освітлив з мало відомого боку, як наукового діяча. І нарешті у зв'язку з 100-річним юбілеєм декабристського руху я організував у Харкові збирання матеріалів про декабристів на Україні, редагував видання Укрцентрархіву та своєї катедри й написав кілька розвідок про декабристів і генезу декабризму на Україні. Це все промовляє за те, що мої наукові інтереси схилилися і в бік громадських рухів XIX в. Тепер я зацікавивсь історією польського повстання р. 1863 на Україні: для цієї трохи чи не зовсім нерозробленої теми я згуртував численні матеріали з Київського Центрального Архіву Давніх Актів і зробив кілька доповідів у комісії для дослідів над громадськими течіями й рухами при 1-му Відділі Української Академії Наук у Києві. Я почав свою наукову дослідчу працю, ґрунтуючись на архівних матеріалах, усеньке своє життя розшукував їх і тепер на схилі віку й далі шукаю їх у Києві в тамтешньому архіві давніх актів, де я раніш не працював, і в Москві в архіві Жовтневої революції, де зібрав численні матеріали (ще не видані) з історії таємних товариств декабристів на Україні, і з історії тісно зв'язаних з ними польських таємних товариств. Це — в галузі науково-дослідчої праці. А одночасно й рівнобіжно з цим проваджу синтетичну працю — працю над 1-м томом свого нарису історії України на соціально-економічному ґрунті і бажав-би закінчити цей том у зв'язку з своїм юбілеєм, бо *ars longa, vita brevis est*, а цю книжку я присвячую молоді вищих шкіл, вона заступила-б для неї, як і для студентів вищих шкіл України взагалі, мої колишні виклади й моє живе слово, яким ще недавно я до неї промовляв, а може й для ширших ще кіл українського суспільства й робітничо-селянських мас. Це моя мрія.

Мої наукові командировання після Жовтня, надто з 1923 року, коли транспорт покращав, були досить численні. Скількись разів я, користуючись з нагоди, працював у Москві в Архіві Жовтневої революції і розшукав там багато матеріалів до історії декабристів на Україні, до історії українських та польських таємних товариств на Україні. У Києві я розшукав в Архіві Давніх Актів цінний матеріал до історії польського повстання 1863 року на Україні, а в Центральному Історичному — матеріали до історії українського руху й до історії українських цехів, у фамільному архіві В. Б. Антоновича матеріали для його біографії. Звертався я і до Харківського Центрального Історичного Архіву, де колись працював дуже пильно. За дорученням од Українського Центрального Архіву мене командировано до Москви захищати права України на архівні фонди, що опинилися по-за її межами в Москві, у тому й дуже важливого щоденника проф. О. Ф. Кістяківського, поверненого тепер на Україну, а так само до Житомира, щоб з'ясувати справу про передачу відповідних архівних матеріалів до Польщі за Ризькою умовою. Я зібрав силу ще не опублікованих архівних джерел. Виготовано до друку, але не видано низку розвідок; хтілося-б, щоб усе це не залишилося моєю науковою спадщиною, а щоб я їх упорядкував і видав сам за свого життя.

3. Моя громадська праця після Жовтня.

Моя громадська діяльність за останнього десятиріччя одбувалася по наукових, освітніх та професійних установах радянської України і була присвячена утворенню та поширенню української культури. Її інтенсивність була не менша, ніж за передреволюційної доби, оскільки цьому більш сприяли умови державного та суспільного життя України. На самому початку десятиріччя я взяв активну участь в утворенні в Харкові Товариства „Просвіта“ й став на чолі його, будши обраний на його голову. До нього увіходили представники тодішньої поступової української інтелігенції, і серед них М. Сумцов, що активно у ньому працював. Товариство організувало загально-приступні й безплатні курси з різних дисциплін українознавства, що мали успіх серед досить широкого контингенту слухачів, які склалися головним чином з дорослих і малопідготованих людей „простого стану“ — чоловіків та жінок. Деякі лекції, наприклад, про українське мистецтво, ілюстровано живими картинами. Я викладав там курс історії Слобідської України по-українському, як і всі лектори. Викладав там курс української мови проф. Синявський, українського письменства Тиховський (тепер науковий співробітник катедри письменства), проф. Таранушенко, та інші (у мене збереглися деякі про це матеріали).

За цих-же часів у Полтаві утворено також з громадської ініціативи Історично-філологічний факультет, що його підтримувала харківська професура. Я брав так само активну участь у його орга-

нізації і викладав там лекції з історії України по-українськи. На відкритті свого курсу я виступив з програмовою вступною промовою про загальний хід українського історичного процесу. Душею справи на факультеті була Нат. Юст. Мірза-Авак'янц, що викладала зо мною українську історію. Ми всі їздили до Полтави в дуже тяжких умовах цієї подорожі за воєнного комунізму. Пам'ятаю, що шибки по вагонах були розбиті, вагони не опалювано. Але нас зогривала та тепла, навіть гаряча атмосфера, що ми її зустрічали серед своїх слухачів, та й наш власний ентузіазм для підтримки цієї громадської справи. Енергійно виступаючи в громадсько-просвітній праці, я рішуче ухилявся од тодішньої політичної.

Ось спогад Д. І. Дорошенка про те, як мене закликувано в 1918 р. на посаду прем'єр-міністра і як я рішуче од цієї пропозиції одмовивсь.

„Розмови про реорганізацію кабінета, пише Д. І. Дорошенко, почали приймати конкретний характер в полов. липня. Гетьман зупинився на наміченні голови майбутнього кабінета, бажаючи мати такого, котрий міг-би і вмів помирити своєю особою різні групи і кола. Зупинилися на 3-х іменнях — пр. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено повести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телеграфно з Харкова пр. Багалія. Він приїхав. За кандидатуру пр. Д. І. Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністративний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і нарешті членом Державної Ради від 1906 р. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той-же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою різні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, пр. Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя написанню історії України в 6 томах, що ось 1-й том уже вийшов (Історія Слобідської України), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до гетьмана і ми умовляли його удвох. Але він уперто одмовився і так ми з ним і не добалакались“¹⁾.

В 1921—1922 р. я був головував в організованому в Харкові „Науковому Товаристві“ (філії Київського) при Українській Академії Наук. Товариство тее мало по-над сотню членів і поділялося на дві секції—Історично-Філологічну й Фізично-Математичну.

Важливу сторінку у моїй харківській діяльності являє моя участь у різних архівних організаціях. І тут мене поставлено на перше місце—доручено відповідальне керування архівною справою. Радянська влада з самісінького початку звернула пильну увагу на архівну справу — організувала так званий Губкопис при Наросвіті для охорони

¹⁾ Д. І. Дорошенко, Мої спомини про недавнє минуле. Частина третя. Доба Гетьманщини (1918), стор. 74—75.

пам'яток мистецтва, архівів, то-що. Тут на чолі окремих секцій: Музею мистецтва, археологічного, етнографічного стали Ф. І. Шміт, С. О. Таранушенко, М. Сумцов, О. С. Федоровський та інші. Мене поставлено на чолі архівної секції, що відала Харківський Історичний Архів. Для нього вже тоді складено положення, що його ми ніяк не могли видерти за царських часів. А коли утворено ще й Тимчасову Центральну Комісію, під головуванням В. Є. Бутвина, щоб відібрати непотрібні архівні матеріали в зв'язку з паперовим голодом, мене введено до цієї Комісії, як її дійсного члена та спеціаліста архівної справи. Становище моє в цій Комісії було дуже тяжке, бо паперовий трест, що на його користь її складено, намагався загарбати якомога більше архівного паперу й поперероблювати його на фабриках, тимчасом як ми, навпаки, повинні були зберегати всі папери, що мали хоч будь-яку наукову вагу для майбутнього. І в Харкові, і в інших культурних осередках понищено тоді силу цінних архівних матеріалів, що їх не спромоглися одстояти архівні секції, які працювали рівнобіжно з Центральною Архівною Комісією, а часом і сама Центральна Комісія не могла простежити за самоправними руйнацькими вчинками паперового тресту. І легше стало аж тоді коли в нормальне річище скеровано саму паперову промисловість, коли архівний матеріал перестав бути за головний для неї засіб — тоді і Тимчасову Комісію зліквідовано і ми з В. Єф. Бутвиним за нею не плакали. На короткий термін архівну справу в усеукраїнському масштабі об'єднано в окремій установі — Вукопису, де на чолі архівної справи на цілій Україні обрано також мене. Та Вукопис, що відав, як колись Губкопис, не саму архівну справу, а й мистецтво, був так само недовговічний. Архівну справу на Україні впорядковано як слід аж тоді, коли утворено в Харкові Центральне Архівне Управління в 1923 році — Укрцентрархів в усеукраїнському масштабі. Спочатку завідував їм Наркомос, але незабаром він перейшов до ВУЦВК'а. Мене поставлено на чолі Управління і мені фактично довелося організовувати цю установу. Кажу „фактично“ тому, що я зрікся посади голови і погодивсь тільки його заступати, бо вважав, що на чолі повинен був-би бути відповідальний партійний робітник, який-би міг авторитетно одстоювати інтереси Укрцентрархіву в законодавчих органах та наркоматах; я-ж на себе дививсь, як на наукового керівника. А втім сталося так, що я мусів об'єднати в своїй особі досить довгий час і голову цієї інституції, і його заступника, і був, так мовити, своїм заступником та це була, звісно, річ ненормальна. Цю аномалію ліквідовано, коли призначено на голову партійця з великим робітничим стажем — С. М. Тетіна, а після нього — вихованця Комуністичної Академії М. А. Рубача; тоді я міг спокійно одійти од постійної роботи в Укрцентрархиві навіть по лінії архівознавства і мене заступив у завідуванні відділом архівознавства великий спеціаліст у цій галузі проф. В. І. Веретеников. У відділі працює й мій учень, проф. В. О. Барвінський, а в Харків-

ському Центральному Архіві, так-би мовити, мої архівні учні з найстаршим з них Є. М. Івановим, що стоїть на чолі архіву, поповненого тепер і рясними українськими фондами з Московського Архіву і впорядкованого як і обидва київські Центральні Архіви.

Незалежно од них утворено Центральний Архів Революції — це великий культурний здобуток нашого часу.

Що-до мене, то я тепер хіба лиш трохи причетний до наукових видань Укрцентрархіву, що в організації їх брав велику участь. Укрцентрархів тепер під керуванням М. А. Рубача, здобув собі сталу та міцну організацію й значні фінансові кошти і треба лиш висловити побажання, щоб на відповідному рівні він стояв із наукового боку.

Давно вже мене притягнуто до праці на відповідальні посади в Науковому Комітеті, перейменованому згодом у Головнауку або Укрнауку. Цю працю я вважав і тепер вважаю за свою громадську повинність, бо і Науковий Комітет, і Укрнауку при Наркомосі організовано не так, як це ми бачимо в Головнауці РСФРР. Комітет організовано так, що він має малу президію — адміністративний осередок, до якого ввіходить партійна професура; при ній — постійний апарат, що серед його службовців ми так само бачимо професорів — кваліфікованих наукових робітників; далі йде широка президія, складена виключно з найвідповідальніших представників різних галузів науки. До цієї широкої президії ввіходжу і я, як представник соціально-історичних наук. Особливу увагу приділяю я там справам, що торкаються науково-дослідчих катедр взагалі, науково-дослідчих інститутів і особливо Української Академії Наук. Бувши одночасно членом Академії і маючи з нею зв'язок у Києві, я перебуваю в курсі її справ у харк. Укрнауці; доволі близький я в Укрнауці і до музейних та архівних справ. З самого початку свого перебування в Укрнауці я брав постійну участь у складанні різних правил, інструкцій що-до наукових установ; раз-у-раз брав участь у конференціях Укрнауки, скликаних у Харкові або Києві, щоб розв'язувати найважливіші принципи питання організації наукових установ на Україні і плану їхньої діяльності. Так само раз-у-раз брав участь у конференціях головнаук союзних республік, що відбувалися в Москві та Харкові, щоб встановити контакт у діяльності наукових установ цілого Союзу РСР. При Укрнауці і тепер існує Комісія для преміювання наукових праць. Я її організував і незмінно головував, одколи її засновано (р. 1924) й аж до 1927 року. Число праць і надрукованих і рукописних, подаваних з цілої України (Комісія працювала в усеукраїнському масштабі), раз-у-раз зростало, надто в зв'язку з тим, що Комісія розглядала не самі-но суто-наукові, ба й науково-популярні, і популярні, і педагогічні праці, до того геть-усіма мовами. Це страшенно ускладняло її працю; фінансова база її була дуже слабка, самостійного апарату вона зовсім не мала. Не ставало грошей не тільки на премії, що їх довелося мимоволі скорочувати, а й на те, щоб винагороджувати рецензентів згідно

з тарифними ставками Наркомпраці. Усе це приневолило Комісію обмежитись тільки на суто-науково-дослідчих працях і чимало скоротити число премій відповідно до скорочення приділюваних на це коштів. Усе це — брак коштів на премії й рецензентам, те, що не було самостійного апарату, поставило мене в дуже скрутне становище й спричинилося до того, що я рішуче попрохав звільнити мене з Комісії й призначити нового голову. Укрнаука висловила мені подяку за працю, призначила нового голову, але залишила мене в Комісії як члена. Тепер працю в Комісії налагоджено й вона працює хоч і в обмежених рамцях і з обмеженими коштами, що їх безперечно годиться збільшити, щоб премії справді були за стимул для авторів. Велику і постійну роботу я провадив і в Комітеті сприяння вченим.

Але в центрі моєї уваги й енергії в Харкові стоїть науководослідча катедра історії України. Я її організував і ввесь час науково нею керував, одколи її засновано і аж до сьогодні. Вона вже має свою історію і з нею я звязаний тісним міцним звязком; це так мовити, моя найулюбленіша дорога дитина, хоч зараз-таки повинен додати, що її діяльність — це наслідок наукової праці цілого її колективу — як у колективних, так і в індивідуальних працях її співробітників. Моя організаційна і керівнича праця в катедрі давала мені велику втіху і тягар її був для мене легкий і завдовольний. Організовано цю катедру з самого початку в широких рамцях не самої історії України, а, так мовити, українознавства взагалі, і в ній було 4 секції — української історії, української етнографії, українського мистецтва й історії українського письменства. На чолі всієї катедри, як загальний керівник, стояв я, об'єднуючи усі секції, бо їхні дисципліни мені близькі. Але з початку організації і до самої смерті своєї на чолі секції історії українського письменства і етнографії стояв великий й од усіх визнаний авторитет у цих галузях акад. М. Сумцов — він був найближчий організатор цих двох секцій; секцією української історії керував В. О. Барвінський, секція українського мистецтва мала свого природнього організатора і керівника в особі проф. С. А. Таранушенка. Останніми часами в організації катедри відбулися такі зміни: з неї відокремлено секцію українського письменства, що вже тоді не мала свого керівника — акад. М. Сумцова, і прилучено до наново утвореної катедри письменства; далі відокремлено й секцію історії українського мистецтва та й прилучено до нової катедри історії мистецтва взагалі, а натомість од катедри історії європейської культури одійшла і прилучена була до нашої катедри секція російської історії і утворена нова секція історії українського права; тепер керую катедрою й секцією української історії я, секцією російської історії проф. В. І. Веретенников, історії українського права проф. М. В. Максимейко, секцією етнографії, етнології і краєзнавства О. В. Ветухов. Катедра мала і має у своєму складі і дійсних членів, наукових співробітників та аспі-

рантів. Катедра завсіди мала по своїх секціях досить аспірантів. Багатьох з них після відповідного стажу переведено вже до категорії наукових співробітників. На кафедрі провадиться і колективна і індивідуальна праця. Умови друку, як відомо, були тяжкі, але катедра все-таки випустила між люди 6 томів свого збірника, а 7-й друкує. Особливо радію я з праці аспірантів та інших наукових співробітників двох історичних секцій — української та російської історії, що всі невтомно працюють, розробляючи актуальні питання з економічної історії селянства, громадських та революційних рухів на Україні — М. В. Горбань працює над історією гайдамаччини, О. Д. Багалієвна-Татарінова над історією військових поселень на Україні і над історією декабристського руху на Україні, М. М. Тихонов та О. І. Назарець, О. І. Козаченко над історією селянства та селянських рухів на Слобожанщині і Гетьманщині, Н. І. Мірза-Авак'янц Є. М. Іванов, О. Г. Водолажченко, Н. В. Суровцова над різними актуальними питаннями з історії України XVIII—XIX в. Повинен також зазначити, що енергійно працюють під керівництвом проф. О. В. Ветухова і друкують свої праці наукові співробітники секції етнографії, етнології і краєзнавства П. І. та О. П. Ковалевські, П. Г. Білецька, Я. О. Риженко та інші, що дали свої розвідки до одного з 3-х томів збірника, якого катедра присвятила мені з приводу юбілею.

На початку 1926 року мені доручено організувати наукову установу всеукраїнського значіння — Науково-дослідчий Інститут Тараса Шевченка. Мене призначено на його директора. Вироблено й затверджено статут Інституту, вироблено і затверджено штати та кошторис, затверджено наукових співробітників. Розпочато вже й органічну роботу в Інституті. Навколо нього скупчилися всі шевченкознавці Харкова та Києва. Завдання його дуже широкі: не тільки виучувати Шевченка та його добу, а й усеньке українське письменство XIX в. Для цього при ньому утворюють — будинок ім. Шевченка з бібліотекою та рукописами Шевченка й інших письменників, кабінети для спеціальних студій над українським письменством перед-Шевченківської доби, Шевченківської доби, по-Шевченківської й пореволюційної доби. Інститут має видавати як наукові розвідки про Шевченка й інших письменників, так і їхні твори відповідно освітлюючи їх для робітничо-селянських мас. Цьому вже покладено початок: складено першу книжку наукового органу Інституту, готуються окремі зошити і вийшла в світ за моєю загальною редакцією серія його творів з перевіреним канонічним текстом, передмовами та коментарями шевченкознавців. Інститут, як установа, перебуває в Харкові, але в Києві знаходиться частина його кабінетів і чимала група постійних співробітників, провадяться й готуються праці для Інституту в цілому. Усі співробітники Інституту об'єднуються єдиним великим завданням Інституту й усі одностайно працюють за планами, що їх виробили харківські й київські співробітники

і спільно їх погодили. Гальмує справу Інституту тільки одне: зовсім немає будь-якого для нього приміщення — необхідно, щоб Наркомос усунув цю неможливу аномалію і призначив для Інституту будинок, що відповідав-би широким завданням і всеукраїнському значінню Інституту, щоб він у близькому майбутньому став урівень з „Пушкінським домом“ у Ленінграді.

Треба нагадати тут і про Редакційний Комітет для підготовки повної збірки праць велетня наукової думки на Україні О. О. Потебні. Його зорганізовано за ініціативою потебніянців — мене, проф. Ветухова і Б. О. Лезина, при Науковому Комітеті Наркомосу. Мене настановлено в йому за голову, а проф. Ветухова за секретаря, згодом за секретаря був Б. О. Лезин. Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редагуванням спеціалістів повну збірку праць О. О. Потебні, де було можна за його рукописами з відповідними коментарями. Та, на жаль, Держвидав, що з ним складено умову, про видання цілої збірки, досі спромігсь надрукувати тільки 1-й том (з 20). Том цей мав такий успіх, що треба було його передрукувати вдруге й утретє. На нараді ДВУ, куди закликано й представників од громадської української думки, я руба поставив питання про необхідність продовжувати це монументальне видання — першу повну збірку його праць, що значіння її виходить по-за межі України, нею зацікавлений усенький наш Союз, уся Слов'янщина, та навіть Західня Європа. Уважаю за свою повинність з нагоди свого юбілею звернутися по підтримку в цій справі, що ми її розпочали й довели з нашого боку до краю, до громадської думки вчених України та Союзу й усіх, хто цінує праці Потебні, що й тепер не втратили свого наукового значіння, адже деякі з них і досі ще не видано, от як його життєпис, що його складав Я. Айзеншток.

Великої втіхи зазнав я, як автор наукових праць про українського мандрівного філософа Г. С. Сковороду і як український громадянин, коли відкрито три пам'ятники Сковороді, у чому було багато й моєї ініціативи. Мої праці про Сковороду знайшли спочуття ще за передреволюційної доби серед наукового суспільства. Наслідком цього були заходи Харківського Історично-Філологічного Товариства до ремонту його надмогильного пам'ятника в селі Пан-Іванівці в зв'язку з сторіччям з дня його смерті і виданням його творів (в 1894 р.); після цього вже за радянської влади р. 1922 у зв'язку з 200 річницею з дня його народження утворено з моєї ініціативи і за моєю участю прилюдне засідання в Соціальному Музеї ім. т. Арт'юма з науковими доповідями й привітаннями його од радянської влади та наукових установ.

Мою доповідь укупі з доповіддю проф. М. І. Яворського (Сковорода і громадянство) видало державне видавництво і їх поширено серед широких кіл українського суспільства і трудящих мас. Селяни Пан-Іванівки прохали перейменувати їхнє село на Сковоро-

динку, що було й дозволено, і своїм власним коштом поставили йому пам'ятника біля його могили з мармуровою плитою і епітафією його учня М. І. Ковалінського. Представники од найвищої української влади привітали од ВУЦВІК'у і Наркомос'а відкриття цього селянського пам'ятника. Я сказав широку популярну промову про значіння філософа Сковороди і жадна промова не дала мені такого морального, громадянського задоволення, як цей мій виступ перед цією своєрідною тисячною аудиторією, що зібралася біля свого пам'ятника Сковороді, щоб вислухати од історика України, його біографа живе, рідне їм приступне для них слово про їхнього Сковороду. Я бачив, що мене оточували прихильники Сковороди, і молодь, і діти, і люди середнього і похилого віку, і чоловіки, і жінки, що хапали кожнісеньке слово доповіді. А коли я це відчув, я одкинув геть складений раніш план і програму своєї промови та й почав керуватися тільки вражінням аудиторії од моєї широї, просторої і одночасно по суті наукової промови. І мені здавалося, що аудиторія зрозуміла, що був для тодішніх селян український філософ-старчик Сковорода. Коли це культурне свято було закінчено, за скромною трапезою я, відповідаючи на зроблені мені запитання, навів низку своїх спогадів про те, як і де я розшукував рукописні папери Сковороди; яке вони мають значіння для зрозуміння особи і науки Сковороди. Тут-таки я наочно міг побачити, як надзвичайно виросла з соціального й культурно-національного поглядів колишня Пан-Іванівка, свідомо перетворившись в радянську Сковородинку: ця назва була не тільки за символ для її людности, а відповідала й дійсності; мрія Сковороди про те, що „чорний“ народ прокинеться, здійснилася, — він прокинувся і скинув з себе панську кормигу, а тепер у зв'язку з відкриттям пам'ятника Сковороді, одкинув і давню назву, що нагадувала панство, і символічно замінив її новою на пошану того, хто ще в XVIII в. проповідав про його відродження. У селі Чернухах (де народився Сковорода) і Лохвиці тамтешні виконкоми поставили Сковороді в зв'язку з святкуванням 200-річчя з дня його народження пам'ятники знов-таки місцевими коштами (знімки з них уміщено в моїй монографії про Сковороду). Це знов ознака селянсько-робітничої свідомости.

Друга тимчасова установа, тісно зв'язана з захистом українських культурних цінностей, в усеукраїнському масштабі, була комісія для з'ясування тих культурних цінностей, котрі, згідно з Ризькою угодою, Україна повинна була передати Польщі, — це торкалося архівів, бібліотек та пам'яток мистецтва. Мені доручено од Наркомосу і Наркомзаксправ України організувати таку комісію і мене поставлено на чолі її, за секретаря був проф. П. Г. Ковалевський. Ми давали постійні звідомлення окремій центральній комісії для реєвакуації цих цінностей у Москві; на Україні в різних центрах призначено уповноважених, що розшукували культурні цінності, належні Польщі;

у Києві за такого уповноваженого, наприклад, був академик Н. П. Василенко, а згодом проф. А. Е. Кристер. Комісія у призначений термін закінчила свою працю. Розшукуючи те, що треба було видати Польщі за Ризькою угодою, комісія одночасно також захищала ті культурні цінності, що їх польський уряд хоч і вимагав, але на нашу думку, як експертів-спеціалістів, їх на підставі угоди УСРР не повинна була видавати. Величезну вагу з приводу цього для України мало суперечне питання про повернення Польщі збірки стародруків з Київського університету і Волинських актів з Київського Центрального Архіву. Щоб захистити ці культурні цінності, що мали для України виключне значіння, мене викликали до Москви, де я в присутності найвидатніших польських наукових експертів, викликаних з Варшави, Львова та Кракова, зачитав доповідь, де довів, що Київський університет був спадкоємець Кременецького ліцею і через те до нього й перейшли за правом ці збірки. Згодом академик Н. П. Василенко надрукував велику розвідку на цю тему у виданнях Української Академії Наук, де прийшов до таких самих висновків. Російсько-українська частина делегації ухвалила на підставі моєї доповіді не віддавати Польщі цих збірок, а так само й Волинських актів (на підставі доповіді директора Київського Архіву Давніх Актів В. О. Романовського).

Нарешті, повинен я з почуттям великої втіхи згадати тут і про ту високу честь, що мені зробив усенький колектив наукових робітників України по професійній лінії, обібравши мене, а тепер і переобравши вдруге на голову Українського Центрального Бюро Секції Наукових Робітників України (У.Ц.Б.), зараз-таки, як його організовано на Україні і виділено в окрему секцію з секції робітників освіти. Тут так само мені припала спочатку організаційна, а далі й органічна праця над впорядкуванням цієї справи у межах цілої України, над встановленням зв'язку У.Ц.Б. з місцевими українськими секціями, а так само з усесоюзною секцією наукових робітників (членом її Ради мене обібрано в Москві на 1-му Всесоюзному З'їзді, а переобрано цього року на 2-му); одвідував я й пленуми Ради в Москві, і київську секцію наукових робітників, де робив відповідні доповіді в організаційних, тарифно-економічних й культосвітніх питаннях. Як голова У.Ц.Б. я виступав од ім'я наукових робітників України з привітанням на з'їздах Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів у Харкові й на громадських вічах на радянській платформі, що її виробила секція про союз робітників фізичної і розумової праці для соціалістичного державного й культурного будівництва.

Одночасно й рівнобіжно з цією діяльністю в Харкові я провадив громадсько-організаційно-наукову працю і в Києві, в зв'язку з заснуванням там у 1918 році Української Академії Наук і Всенародньої Бібліотеки України. Про це не личить оповідати мені самому — живі

й здорові — ті товариші в Академії та Бібліотеці, що вкупі з ними працював я над організацією цих установ і, проживаючи постійно в Києві, провадив там деякий час органічну працю. Скажу тільки, що ці часи були найщасливіші в моїй громадській діяльності: захоплено працював я вкупі з Аг. Юх. Кримським, В. І. Вернадським, В. І. Липським П. А. Тутківським, М. Т. Кащенком, О. В. Фомінім, Є. Ф. Вотчалом, С. П. Тимошенком, М. І. Туган-Барановським і ин. (потім усі увійшли в склад Академії) над виробленням першого статуту Академії. Нас тішила тоді спромога скласти такий статут Української Академії що був-би з нього значний ступінь вперед порівнюючи з тодішнім статутом Російської Академії, який зберіг у собі силу архаїчних рис минулого. Нова Українська Академія мусіла поставити перед собою і загальні наукові завдання, як і інші академії всесвіту, але одночасно, як нам здавалося, повинна була висунути і свої спеціальні завдання, органічно зв'язані з розвитком і поширенням українознавства — української культури серед широких мас. Усе це знайшло своє мотивування в поясняльних записках, що ми їх поклали до завдань усіх трьох відділів Академії, значну частину цих мотивувань, що-до 1-го Відділу, склав я; активну участь я брав і в редагуванні статуту і записки 1-го Відділу.

14. XI. 1918 р. мене затверджено дійсним членом Української Академії Наук, 19. XII. 1918 обібрано на голову 1-го Відділу і ці обов'язки я виконував аж до 1. I. 1920 р., себ-то протягом цілого 1919 року; заступав я голову-президента з 5. VII. 1919 до 1. I. 1920 р. виконував я також по сполученню обов'язки секретаря 1-го Відділу, а так само редагував 1-шу книжку „Записок“ 1-го Відділу, як його видання. Офіційні дані про мою працю на 1-му Відділі Академії, на Спільному Зібранні і в комісіях можна знайти в надрукованих і ненадрукованих протоколах цих академічних установ. Вони збереглися і в моїй пам'яті, але я їх не наводитиму. Скажу тільки одне — працював я напружено і праця ця мене цілком завдовольняла. Академію допіру організовувано, було багато планів та надій (як, наприклад, з Голосіївським лісом, що його так і не пощастило здобути). На Першому Відділі робота йшла дружньо. Мені припало писати мотивовані записки про тих вчених з моєї спеціальности, що їх 1-й Відділ пропонував на дійсні члени Академії або керівники установ. Такі записки з оцінкою їхньої наукової діяльности складав я про небіжчика М. Т. Біляшівського, що його запропоновано й обрано на дійсного члена на катедру археології України, проф. К. В. Харламповича обраного на дійсного члена на кафедрі історії церкви, про проф. О. С. Грушевського, обібраного на директора Комісії для складання Історично-Географічного словника Української землі, про проф. В. Ю. Данилевича, обраного на посаду керівника Археологічної Комісії. І тепер з почуттям великої моральної втіхи пригадую, як ми вчотирьох (Аг. Ю. Кримський, С. О. Єфремов, М. Т. Біляшівський та я)

робили засідання на квартирі члена 1-го Відділу акад. М. І. Петрова й пішки ходили до нього на Поділ, бо він був розбитий паралічем і не сходив з ліжка, дарма що зберіг повною мірою і пам'ять, і знання, і розум, і мову. У той-же час склав я влітку, сидячи в садочку Академії, „Збірник матеріалів про громадську діяльність“ свого вчителя проф. В. Б. Антоновича; цього збірника ще не надруковано, але маю надію в найближчий час надрукувати його в виданнях Української Академії Наук. Я брав також енергійну участь у справах заснованої тоді Всенародньої Бібліотеки, знайомивсь за дорученням од неї з бібліотеками проф. В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова і надрукував про них статті; надрукував статтю і про Харківську Громадську Книгозбірню, де накреслив перед нею нові завдання, в звязку з новими вимогами культурного будівництва. Виконував навіть короткий час обов'язки голови її Ради. Переїхавши до Харкова, я ніколи не втрачав своїх наукових звязків з Академією, як її дійсний член: приїздив до Києва, писав і друкував у її виданнях свої наукові праці, робив доповіді, виконував її наукові доручення й керував деякими науковими співробітниками з спеціальними науковими дорученнями, раз-у-раз виконував доручення од Академії в Україні. І я тішуся з того, що можу оддавати наприкінці свого віку значну частину своїх сил найвищій науковій установі на Україні — Українській Академії Наук у Києві, що маю величезну честь і насолоду бути її дійсним членом і що вона вирішила відзначити мій юбілей, доручивши мені скласти цю автобіографію, щоб надрукувати в своєму юбілейному Збірникові. Без цього доручення я-б, мабуть, і не склав цього автобіографічного мемуара.

Акад. Дмитро Багалій.